

ОДИЛ ЁҚУБОВ

Эр бошига иш тушса...

роман

**„ТОШКЕНТ“ БАДИЙ
АДАБИЁТ НАШРИЁТИ
1966**

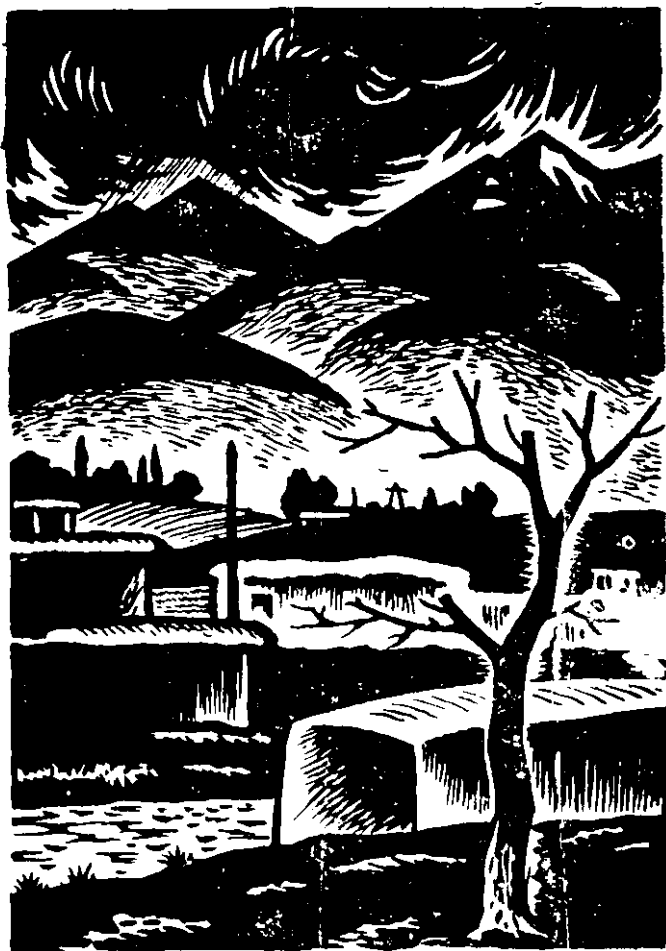
Ҳар бир янги авлоднинг ёшлик даври, ўсмирлик йиллари ҳар хил бўлади. «Эр бошига иш тушса...» романининг қаҳрамонлари Машраб ва Муяссар, Қўчқор ва Акмал, Гулчеҳра ва Ларисаларнинг ёшлик даври оғир уруш йилларига дуч келади. Улар илк севгининг масъуд дамларигина эмас, айрилиқ гурбатларини, висол орзуси ва ҳижрон доғларини ҳам бошларидан кечирадилар. Фронтга кетган оталарининг, акаларининг ўринларини эгаллаган ўн олти-ўн етти яшар ёшлар «этик билан сув кечиб» меҳнат қиладилар, фронт орқасида ноҳақ йўлга юрган нопок одамлар билан курашадилар. Одил-Еқубовнинг бу романи ёшидан бурун улғайиб, уруш йилларининг катта масъулиятларини ўз зиммаларига олган ажойиб авлодни улуғлайди, автор бу авлоднинг меҳнати, дўстлиги, севгиси, орзу-ҳавасларини ҳароратли, мароқли қилиб тасвирлайди.

Еқубов Одил.
Эр бошига иш тушса... Роман. Т., «Тошкент»
бадний адабиёт нашриёти, 1966.
280 бет. Тиражи 60000

Якубов А. Трудно быть мужчиной. Роман.

Ўз2

Индекс 7—3—3

**БИРИНЧИ
ҚИСМ**

Нечаси Хулкар тик тепага келганда ҳандалак ўғирлашга боришмоқчи эди.

Машраб шундай қаттиқ ухлаган эканки, уни уйғотишганда бир дақиқа ҳушини йиғолмай ётди. Лекин «ҳандалак» сўзи қулоғига чалиниши билан, назарида, Муяссарнинг: «Вой ҳандалак пишибди-я!» деган майин товуши хаёлида қайта янграгандай туюлди-ю, кўзлари чарақлаб очилиб кетди.

— Кўп нимиллайвермасдан тезроқ бўл!— деди Қўчқор.— Ой чиқади сал ўтмай!

Машраб устидаги пўстинининг илиқ оғушидан базўр чиқиб қаддини тутиб ўтирди.

Одатда тўп отса ҳам уйғонмайдиган Акмал хом семиз бу сафар, нима бўлиб, Машрабдан олдин уйғонган, ариқ бўйида ўтириб, пишиллаб этигини киярди.

— Сув қалай? Хабар олдиларингми?

— Сувдан гапирма!— деди Қўчқор.— Тошқин эмаски, бир ёгини ўпириб кетса!

Аммо Машраб бу гапни эшитмагандай қоронғида қоқиниб-суриниб ўқ ариқни ёқалаб чолиб кетди. Қўчқор ҳақ: чимлар жойида, сув ювиб кетган битта ҳам жўяк кўринмайди. Ғўзалар орасида симобдай ялтиллаган кумуш тасмаларнинг ҳаммасиям картанинг охирига бориб қолган.

Машраб ҳар эгилганида жўякларда пар-пар ёнган сирғачаларни кўрарди. Ҳали ой чиқмагани учунми, сирғачалар ғуж-ғуж бўлиб ётар, Машраб, агар истаса, ҳовучлаб оларди.

Ниҳоят, Акмал хом семиз кийиниб бўлди-ю, улар ариқ ёқалаб яқиндаги сойга томон йўл олишди.

Сойнинг у юзида, қишлоқнинг қоқ ўртасида, атрофи боғлар билан қуршалган ўн гектарча очиқ пайкал-

бор. Одатда пайкалга пахта экиларди. Бу йил, нима бўлиб, қовун, бир четига ҳандалак экилган.

Машраб, ҳандалак пишганидан хабари йўқ, бугун эрталаб елкасида кетмон, Муяссарларни бир кўриш умидида, боғлари четидаги ёлғиз оёқ йўлдан кетаётиб, тўсатдан унинг: «Вой, ҳандалак пишибди-я, ўртоқжон!» деган хитобини эшитиб қолди.

Бундоқ бўйинини чўзиб қараса Муяссар билан унинг дугонаси — Акмал хом семиз ошиқу-беқарор бўлиб қолган дўндиқ Гулчеҳра шафтоли теришяпти. Муяссар шафтолининг тепасида, пакана бўлса ҳам юлдузи иссиққина Гулчеҳра эса, Муяссар қоқаётган шафтолиларга этагини тутиб турипти.

Муяссарнинг хитобига Гулчеҳра хандон ташлаб кулди-да:

— Кўнглинг ҳандалак тусаса... шу ҳам ташвишми?— деди шўх ўйноқи овоз билан,— Девонан-Машрабингга қошингни бир учирсанг-ку, ернинг тагидан бўлса ҳам топиб келади!

— Вой, қаёқдаги гапларни гапирмай ў-ўл!— деди Муяссар.

У «ўл» сўзини шундай нафис чўзиб, шундай ноз билан айтдики, пахса девор тагига писиб қолган Машраб, юраги жаз этиб, вужудидан ўт чиқиб кетди.

— Йўқ, рост айтаман!— деди Гулчеҳра.

— Бўлди! Кўп алжирама! Ундан кўра хом семизингга айт, топиб келсин! Даври-давронингда биз ҳам бир тўйиб ҳандалак ейлик, дугонажон!

— Бе-е, ҳандалак қидирмасданоқ қорнини эплаб юрсин у бечора.— Дўндиқ қийқириб кулди.— Кошки, шоринг менга ошиқ бўлса! Нима қилишимни ўзим билардим!

Бу сафар Муяссар чиндан зардаси қайнаб Дўндиққа қараб бир-иккита шафтоли отганди, биттаси Машрабининг ёнидаги шотутга тегиб чалпак бўлди. Кейин шохлар силкиниб, ерга дув тўкилган шафтолиларнинг «тапта»и-ю, қийқириб қочган Гулчеҳранинг шўх овози эшитилди.

Машраб бир неча дақиқа анграйиб қолди.

У кўпдан бери Муяссарни пинҳон севар, унга атаб дафтар-дафтар шеърлар ёзиб, ўз ёғида ўзи қовурилиб юрар, лекин Муяссар ҳам уни севишини хаёлига келтирган эмас эди...

Назарида, тоғлар ортидан кўтарилган офтоб у ёқда қолиб, ўз кўкрагидан бошқа бир офтоб чиққандай, бу офтоб бутун оламни яшнатиб юборгандай, боғларга кўмилган катта қишлоқ, пастдаги сойлик, тўғон бўйидаги лайлак уя қўйган оқ тераклар, сувга салом бериб ўсган мажнунтоллар,— ҳаммаси тўсатдан бўлакча бир жозиба кашф этгандай бўлди.

Кун бўйи қулоқлари остидан жуда ғалати, ҳам хиёл ҳазин, ҳам кишини аллақандай эркаловчи, қаёққадир олис-олисларга чорловчи ажиб бир мусиқа кетмади. Кўзини бир зум юмса, гўё боғлар устида парвоз қилаётгандай туюлар, болалигида тушида учгандагидай енгил ва ғалати сезарди ўзини.

Тўғриси, дўстларини йўлдан урган ҳам Машраб бўлди.

Кўчқор, усиз ҳам саргузаштталаб чапани йигит, бу фикрга жон-дили билан қўшилди. Акмал сал мужмаллик қилган эди, Машраб уни четга тортди: «Қизларни бир хурсанд қиламиз, каллаварам!» дейиши билан у ҳам лаққа тушди қолди.

...Улар жар бўйидаги мажнунтоллар орасидан ўтиб, сойга тушдилар.

Сой жимжит, кимсасиз, фақат у ер-бу ерда ўтлаб юрган молларнинг қораси кўзга чалинади, олисроқда, тўғонда бақалар қуриллайди. Кўчқор тор кўчага кираверишдаги қўш ёнғоқнинг тагида тўхтади.

— Гап бундоқ бўлсин! Ҳандалак чангалзорнинг орқасида дейишувди. Ҳозир тор кўчадан кириб, шундоқ ўннга буриламизу ариқдан «лип» этиб чиқамиз қўямиз. Уқтиларингни, хомкаллалар? Уқсаларинг... Ўзим бошлай қолай. Сен, хом семиз, ўртага туш, Кўр Шермат бос-тириб келиб қолса бир бало қилиб икки ёнингдан судраб қочамиз!

— Аввал ўз ғамингни е, кейин мени айт!— пўнғиллади Акмал.— Бўйинингни қара, Маккаю Мадинадан кўринади!

— Бўйимга яраша оёғим ҳам бор, хом семиз!— хушнуд кулди Кўчқор.— Сенда қорин зўру, пут йўқ — икки хатлашда етиб олади Кўр Шермат!

Кўр Шермат деганлари полизнинг қоровули, бир кўзи болалигида чиллак тегиб оқиб тушган норғул йигит.

У болалигида жуда тегажоқ бўлгани учунми, азал-

дан Кўр Шермат деб чақиришади, бу лақабни айтма-
гунча қишлоқда уни биров танмайди.

Тор кўчанинг икки томонидаги мирзатераклар қо-
ронғида баланд деворга ўхшайди, фақат у ер-бу ердаги
жийдалар кумушга ботириб олингандай ғалати оқариб
кўринади.

«Тик» этган товуш эшитилмайди, ўқтин-ўқтинда бо-
лахоналарда товуқлар питирлайди, ҳовлиларда мудраб
ётган итлар уйқу аралаш ириллайди, қаердадир орқада,
тўғонда қурбақалар қуриллайди.

Болалигида битта-яримта олма узиб қочганлари бўл-
маса, ўғирлик нималигини билмаган Машраб, ҳозирда-
ноқ юраги пўкиллай бошлади. Назарида, ҳар бир да-
рахт, ҳар бир соя пойлаб тургандай.

Акмал хом семиз ҳам бунақа ишларга уқуви йўқ.
Елғиз Қўчқор, кўйлаги ёқавайрон, яланг оёқ, яланг бош,
олдинда зипиллаб кетяпти. Ана, икки ёндаги пахса де-
ворлар чекиниб, олдинда теп-текис полиз кўринди. Улар
чапга бурилиб, ўт босган катта ариқдан йигирма-ўттиз
қадам юргач, тўп-тўп чангал бошланди.

Қўчқор чангалларнинг орасидан бўйинни чўзиб бир
зум у ёқ-бу ёққа разм солди, сўнг, ўзини ариққа олар-
кан:

— Эҳ, ой чиқиб қолди!— деди афсус билан.— Май-
ли,— деди у яна,— уч кунлик ойни деб орқага қайта-
мизми? Полизда тирик бир жон кўринмайди... Кетим-
дан сен чиқасан, хом семиз, сенинг кетингдан девона...

Машраб вужуди қалт-қалт титраб чангал орасидан
оҳиста мўралаб қаради.

Уч кунлик эмас, камида бир ҳафталик ой тоғлар
ортидан секин кўтарилиб келарди. Кафтдай текис полиз
майин, сирли шуълага чўмиб, осойишта тин олиб ётип-
ти. Узоқда — ўнг қўлдаги боғлар томонда, биттаю битта
қамиш чайла қорайиб кўринади, бошқа на бир соя, на
бир одам шарпаси!

Қўчқор билан Акмал чапга бурилган, ўзлариям гўё
амма-холаларининг полизида юргандай шатир-шутур
қилиб, парвойи палак кезиб юришипти.

Машраб ариқдан эмаклаб чиқиб, полиз четидаги
сийрак палаклар орасига шўнғиди.

Полизга шудринг тушган, палакларнинг ғадир-будур
япроқлари муздай.

Машраб, бахти бор эканми, ариқдан чиқиши билан

катта палакка дуч келди-ю, қўлига чойнакдай бир нарса илинди. Машраб уни секин узиб, ойга солиб кўрди. Ҳандалак! Етилиб, тўрлаб қопти. Тумшуғи сал ёрилибди. Ҳиди шундай хушбўй, шундай нафиски, Машраб қаерда ўтиргани эсидан чиқиб, қайта-қайта ҳидлади. Ахийри бир жилмайиб, ҳандалакни қўйнига солди-да, қулоқларини диккайтирди: анави икки каллаварамга қаранг! Мунча бошларига кўтаришади, палакларни! Бу-валарининг полизи бўлсаям агар...

У ичида бир сўкиниб, ўгирилиб қаради. Қаради-ю, тошдай қотди қолди.

Ундан нари борса йигирма қадам жойда қўлида таёқ, бошида ағдарма телпак, новча бир одам қоққан қоziқдай серрайиб турарди!

— Кўр Шермат!

Машраб ўгирилиб қараши билан Кўр Шермат ҳам, гўё шуну кутиб тургандай, қўққисдан:

— Бос! Ушла ўғрини!— деб сурон солди-да, таёғини кўтариб олдинга ташланди.

Машраб жон ҳолатда сакраб туриб, ўзини жўякка отди.

У Қўчқордай бақувват бўлмаса ҳам, зуваласи пишиқ ва анча чопқир эди. Бироқ ҳозир, назарида, оёқларига қўрғошин қуйилгандай оғир, устига-устак, палаклар ҳам худди Кўр Шерматга бўлишгандай, унга ёпишар, оёқларидан оларди!..

Ариққа атиги уч қадам қолганда югуриб кета туриб, бурилиб қаради, қаради-ю, тирноқларигача музлаб кетди.

Ажабо, гарчанд Қўчқорлар жойидан жилмаса ҳам бир кўзлик Шерматвой уларнинг ёнгинасидан ўтиб, Машрабни қувиб келарди!..

Машраб ўзини ариққа отди, лекин суриниб кетиб ариққа кифти билан тушди-ю, бир қўли остида қолди. Кетма-кет гурсиллаб қулаган Шерматвой эса уни ерга қапиштирди қўйди.

— Ҳи, хумпар, полизни пайҳон қилиб, туёғимни шикиллатмоқчиман де? Қани тур, муттаҳам!

У Машрабнинг қўлларини қайириб бир силташда турғазиб қўйди.

Боя сутдай оқариб ётган далалар, энди совуқ чақнагай ой шуъласида гўё қора либосга ўралган, бу шуълада қоровулнинг юзи, ялт-ялт этган ёлғиз кўзи аллақандай ваҳимали кўринади.

— Э, сенмисан, гирром?— Кўр, ниҳоят уни таниб, оғир энтикди.— Ҳандалак тусаб қоптилар-да кўнгиллари, лаббай? Ҳа, муттаҳам! Сен тенги йигитлар фронтда тиззадан қон кечиб немис билан беллашсину, сен хумпар бу ерда колхоз мулкига чанг сол!.. Менга қара, ҳай тирранча! Бу ошналаринг ким ўзи? Неча киши эдиларинг?

— Қанақа ошна?

— Қанақа дейди-я? Ҳали полизда писиб қолган иккитасини айтаман, хумпар!

Бир секунд Машрабнинг дилида Қўчқорларниям айтиб юбориш истаги «ярқ» этгандай бўлди. Лекин... наҳот, Машраб шундай номардликка борса? Куни кеча эмасми, ўн олти яшар партизан қиз тўғрисидаги китобчани ўқиб, юраги зир титрагани, немислар тилини кесганда ҳам ўз дўстларини сотмагани ҳақидаги жойига келганда эса, уйга сиғмай тун ярмигача сойда айланиб юргани!

— Йўқ, билмайман... бир ўзим эдим мен...

— Шунақами? Жуда соз! Қани, олдимга туш!— Бир ўзим дейди-я даюс! Шошма, ҳали шунақаям сайраб берасанки, булбул бўлиб кетасан!

...Улар катта кўчага чиқишди. Буёғи идорагача бир чақирим ҳам келмайди. Лекин бу масофани ўтгунча Машрабнинг хаёли минг бир кўчага кириб чиқдиёв! Бироқ қайси кўчага кирмасин, ҳаммасининг боши берк, олдинда «йилт» этган бир шуъла кўринмас эди.

Рост, қишлоқда бировнинг боғидан мева узиш, айниқса қовун ўғирлаш азалдан айб ҳисобланмайди, аксинча, баъзилар бунини шунчаки бир ҳазил деб билишадди. Лекин Кўр Шерматнинг: «Сен тенги йигитлар фронтда немис билан беллашиб юрсину, сен бу ерда колхоз мулкига чанг сол!» деган гапидан кейин кўзи очилиб кетди-ю, назарида, кечириб бўлмас бир гуноҳ қилиб қўйгандай туюлди.

Нега бунини боя ўйламадийкин, Машраб? Буёғи нима бўлади энди? Одамлар нима дейди? Ойиси билан буви-си-чи? Бўлажак кеннойиси Барно-чи? Улар ҳам майли, ҳар нима бўлгандаям — жигар. Муяссар-чи? Унинг даси Қурбон ота-чи? Уларнинг юзига қандай қарайди энди?

Колхоз идораси қишлоқнинг қоқ ўртасида, Боймат ҳожи деган машҳур бойнинг ҳовлисига жойлашган.

Машраблар ўғирликка барвақтроқ чиқишган эканми, ё иш кўп эканми, хуллас, идоранинг кўчага қараган қатор деразаларидан бир нечаси ҳалиям ёруғ эди.

Ҳовлининг қўш табақали катта темир дарвозаси берк.

Кўр Шермат оғир қуйма ҳалқаларни қоққанди, ичкаридан уйқу аралаш:

— Хў-ўш?— деган ҳорғин товуш эшитилди.

— Очинг дарвозани! Ўлжа келди омборингизга!

Қоровул оғир эснади, сўнгра дарвозанинг ўнг қанотидаги эшик очилиб, қўлида хира фонарь, эгнида пахтали чопон, паканагина бир чол кўринди.

— Идорада биров борми, ота?

— Қайдам, буғалтирлар ўтиришибди, чоғи.

— Сиз бунга қараб тулинг, мен кириб чиқай,— деди Кўр Шермат.

— Бор, боравер,— чол фонарини кўтариб Машрабнинг юзига тўғрилади:

— Э-э... Аъзам ячейканинг ўғлимисан? Афти-ангорингни қоп-қора қон қилибди-ку, бу тентак!

Чол белидан белбоғини ечиб Машрабга узатди:

— Ма, арт, болам! Иккита хом сапчага-я? Аҳмоқ!..

Машраб гўё қишда офтоб чиққандай дили ёришиб, юзини, шилиниб кетган қўлларини артди. Шу пайт идора томондан қишлоқ советининг раиси Холмат Чавандознинг овози эшитилди:

— Хўп, хўп, қамаб қўйинглар, эртага Инобатхонга айтасан. Ҳозир фурсат йўқ!

У чиндан бир ёққа шошиб турган бўлса керак, жеркиб гапирарди.

Кўр Шермат боягидан ҳам дарғазаб бўлиб, тўнини тескари кийиб қайтди. Чолнинг: «Э, қўйиб юбор, болапақирни, бўрк ол деса бош оласанми, тентак?» деб, ялиниб-ёлворишларига қулоқ солмади, Машрабни омборга ёндош, темир панжарали қоронғи бир хонага қамаб, калитни ўзи олиб кетди.

Хонага қуруқ пичан тўшалган, оёқ остида эгар-жабдук ва бир неча боғ беда ётарди.

Машраб қоронғида тимискиланиб, ёруғ тушиб турган томонга ўтди. Деразани очиб, кўкрагини тўлдириб нафас олган ҳам эдики, деразанинг ёнгинасидан аёл кишининг жуда таниш, хиёл эрка ва аллақандай чўзиқ овози келди:

— Қўйинг, Холмат ака! Ярим кечада нима ҳам қилардим!

Машраб юраги томоғига тиқилгандай бўлиб, темир панжараларни чангаллаб олди. Эркаланиб гапираётган қиз... акасининг қайлиғи Барно эди!

— Шунақа қилманг, Барнохон!— дерди Холмат Чавандоз.— Ярим соат суҳбатлашиб ўтирамыз. Уртоқ Эртөөв қаттиқ илтимос қилдилар!..

— Вой, у киши... қанақа ишлари бор экан менда?

— Бе, иш нима қилсин, Барнохон! Бир нафас беғараз дилкашлик қилиш, вассалом!— деди Чавандоз бе-парво.

Барно, иккиланиб бўлса керак, бир лаҳза жим қолди.

— Майли-ю, бироқ... кўп эмас, бир нафас ўтираман.

— Албатта, Барнохон, албатта!.. Буёқдан юра қолинг, қоровул чол кўрмай қўя қолсин.

Нозик туфлининг «дук-дук»лари, Чавандознинг «гурс-гурс» қадамларига қўшилиб, узоқлаша-узоқлаша, ниҳоят, тинди.

Машраб ҳушига келди, бор кучини тўплаб панжарани юлқиди, сўнг, бу йўғон қуйма тўсиқларга кучи етмаслигини пайқагач, ўзини бедага отди. Ажабо: ҳозиргина эшитган гаплари олдида, унинг ўз алами, шармисорлиги, ҳатто «Муяссар нима деркин?» деган ташвиши арзи-маган бир нарса бўлиб қолди.

Тўсатдан, унинг хаёлига акасининг бундан беш-олти ой олдин, десантга кетиш олдида ёзган хати (ўшандан бери ундан дом-дарак йўқ!) ва бу хатда Барнога аталган эҳтиросли сўзлари, ҳар бир мисрасидан ҳижрон тапти уриб турган оташ мактуби тушди.

— Ака, акажоним!..— деди-да, азбаройи аламига чидай олмаганидан бошини беда боғлари орасига яширди. Димоғига «гуп» этиб ялпиз ва какра ҳиди урилди-ю, ёруғ ва ғамгин бир оқшомни эсига солди...

2

...Ушанда ҳам вақт тун ярмидан оғиб кетган эди.

Ака-ука иккиси икки кучоқ қуруқ пичан кўтариб сойга чиқишди. Сойда, «тахта кўприк» деб аталган эски кўприкнинг бир томонида, тол ва тераклар билан ўралган катта тўғон бор.

Улар тўғон бўйидаги лайлак уя қўйган оқ терак тагига, салқин шабадада шитир-шитир қилиб чайқалаётган ўсиқ қамишлар ёнига пичанни тўшаб, ёнма-ён ётишди.

Ашрафжон қўлларини бошининг орқасига олиб, осмонга тикиларкан, қандайдир маъюс бир оҳангда:

— Қандай ажойиб қишлоғимиз бор!— деди.— Бу кўм-кўк сой, бу азим тераклар, бу тўғон!.. Балиқ сакра-япти, эшитяпсанми, ука?

Ака-ука балиқларнинг чўлп-чўлп сакрашига, терак япроқларининг мулойим шивирлашига қулоқ солиб, узоқ сукутга толишди.

Осмон шундай тиниқ ва яқин туюлардики, гўё оқ терак учига майин қора чодир ёпилган, гўё япроқлар орасида юлдузлар эмас, минг-минг тиллақўнғизлар учиб кўниб юрарди...

Ашрафжон қишлоқни жонидан ҳам яхши кўрарди.

Одатда у отпусकाга келганда бир нафас уйда ўтириб ором ололмас, эғнидаги темир йўлчилар формасини ечиб ташлаб (у транспорт институтини битиргандан бери Тошкент темир йўлида инженер бўлиб ишларди), оқ кўйлагини кияр, сўнг, дам қўштиғ милтиғини елкасига ташлаб, сой бўйидаги жийдазор ва қамишзорларга шўнғир, дам қўшёнғоққа чиқиб этак-этак ёнғоқ қоқар ва болалар билан ўйнар, дам маҳалланинг ёш-ялангини йиғиб, тўғондан балиқ овларди. Кейин сув бўйига қозон осиб, балиқ қовураб, овга кўпчилик қатнашгани учун бунинг номи «халфана» бўлар, шундай пайтларда тун ярмигача маъюс ва дилрабо қўшиқлар янграб, сойда мисоли тўй бўлиб кетарди.

Лекин акаси ҳеч қачон бундай ғамгин ўйларга толмас, бундай маъюс гапирмас эди...

Ашрафжон, гўё укасининг фикрига тушунгандай:

— Эртага... урушга кетяпман, ука,— деди.

Машраб беихтиёр бир сапчиб тушди.

— Нега? Темир йўлчиларга бронь беришади дейишувди-ку, ака?

— Бронь беришмоқчи эди — унамадим, ука!— Ашрафжон Машрабга қараб ёнбошлаб ётди.— Сен энди катта йигит бўлиб қолдинг, билиб қўй, ука: бундан беш-олти йил олдин, отамизга ноҳақ осилиб, уни партиядан ўчиришга эришган баъзи нопок одамлар, у киши вафот этганларидан кейин бизга анча ёмонлик қилишди. Фа-

лончининг авлоди, деб кўзимизга чўп солмоқчи бўлишди... Айниқса Эртөөв деган биттаси, кўп осилди. Сен ёшсан, билмайсан, ука, отамизнинг бошига иш тушишдан олдин бу аблаҳ дадамларга ўғил тутинганди!.. Ушалар энди билиб қўйишсин:— Ашрафжоннинг овози тўсатдан ўзгариб, шиддатли янгради.— Бир маҳаллар отамиз революция ишига қандай фидойилик қилган бўлса, биз ҳам шундай фидойи бўлишимиз керак, ука!

Ашрафжон қоронғида Машрабнинг қўлини топиб, қаттиқ сиқди, кейин, аллақандай ўйчан товушда давом этди:

— Яқинда поччам ҳам фронтга кетсалар керак. Ҳама оғирлик энди сенинг елканга тушади, билиб қўй, ука.

Машраб ўшандан бир-икки кун аввал Сталиннинг радиодан гапирган нутқини эшитган, унинг: «Ака-укалар! Опа-сингиллар!» деган сўзларини ҳар эслаганда бир эти жимирлаб ғалати бўлиб юрганди. Бунга Ашрафжоннинг гаплари қўшилди-ю, юраги илиқ бир меҳрга тўлиб, акасини маҳкам қучоқлаб олди...

Ўша кеча Ашрафжон укасига яна бир сирини, тўғрироғи илтимосини айтди. Буниси — Барно ҳақида эди!

Барно!

У Тошкентда турадиган узоқроқ қариндошларининг қизи эди. Машраб уни фақат урушдан бир йил аввал қишлоққа келиб, тоғасиникида уч-тўрт кун меҳмон бўлиб турганида кўрган, кўриб одам боласиям шунчалик кўҳлик бўлишидан ҳайратда қолганди.

Барно майин қўнғир сочларини белига ташлаб, эгнида хонатлас кўйлак, оёғида пошнаси баланд қора туфли, қуралай кўзларини сал сузиб қишлоқ кўчаларидан виқор билан юриб ўтганида ўқишдан келган йигитлар деворларда чумчуқдай тизилиб қоларди...

Машраб ҳали-ҳали эслайди: Ашрафжон бир кун унинг қўлига аллақайси китобни тутқазиб, Барнога олиб бориб беришини илтимос қилди.

Машраб борганда, Барно баланд ишқомнинг тағида бир тўп қизлар билан қошига ўсма қўйиб ўтирарди. Қизлар, ҳар бирининг қўлида бир кўзгу, уни кўриб ҳар тарафдан гап отишди:

— Бу боғда берухсат нима қилиб юрибсиз, йигитча?

— Ростини айтинг, ким юборди, яхши йигит?

Машраб бу қочириқлардан қаёққа яширинишини

билмай саросимага тушиб қолган эди, Барно ҳам, уятдан қошлари чимирилиб, мулойим кулди.

— Сўраган китобимни олиб келдингизми, Машрабжон?

У Машрабнинг қўлидан китобни оларкан, ичидан икки букланган хат ерга тушди-ю, қиз мисоли оловдай ёниб, қуралай кўзлари ғалати ялтиллаб кетди.

Буни кўрган қизлар қийқириб кулишди. Барно эса:

— Майли, сиз бораверинг, Машрабжон,— деди энтикиб.

Эртасига Барно уларникида меҳмон бўлди. Боғда йигитлар тўпланиб, жўр ашула бошлаганда, Машрабдан секин илтимос қилди:

— Боғларингизни бир кўрсатинг, Машрабжон!..

Кейин, «Боғни кўриш» эсидан чиқиб, олчазорга яшириниб, йигитларнинг қўшиқларига қулоқ солиб узоқ турди. У Машрабни ёнидан жилдирмас, унинг сочларини силаб эркалар, Ашрафжоннинг овози бошқалардан ажралиб, гўё Барно эшитаётганини билгандай, бўлакча хушоҳанглар билан янграганида, қизнинг бармоқлари титраб, кафтида олов тапти пайдо бўларди...

Барно аксарият Муяссарларникига, унинг ТошМИда ўқийдиган опаси Зебохоннинг олдига меҳмон бўлиб келарди. Шундай пайтларда Муяссарларнинг боғидан оқиб ўтадиган бир ариқ сув йигитларнинг исмлари ўйиб ёзилган нақш олмаларга тўлиб кетар, бу олмаларнинг энг катта ва энг чиройлиларида ҳаммиша «А» ҳарфи бўлар, уларни Ашрафжон оқизарди.

Машраб бунинг ҳаммасини яхши билар, чунки кўпинча олмаларни Муяссар иккиси тутиб олишар, ёмон кўрган «почча»ларининг олмасини еб, ўзларига ёққанларнинг олмаларини қизларга элтиб беришарди. Барно «А» ҳарфи ўйилган олмаларни кўрганда қуралай кўзлари чарақлаб кетарди.

Охири бир кун Ашрафжон ойиси билан поччаси Расулжонни Тошкентга совчилникка жўнатди. Сўнг, Барно билан тил бириктириб қўйганига қарамай, совчилар қайтгунча оёғи куйган товукдай питирлаб юрди.

Йўқ, хайрият, Гулсум опа билан Расулжон хушхабар билан қайтишди. Қиз томон, гарчанд тўйни бир йил кейин қилиш шарти билан бўлса ҳам, розилик берибди.

Бир йил кейин эса, Ашрафжон тўғон бўйида Барно

тўғрисида гапираркан, овози дутор куйларидай ғамгин янграб, Машрабни титратиб юборди.

Ашрафжон шу келишда Барнонинг ўзи билан ҳам, ота-онаси билан ҳам гаплашиб келганини, яқин кунлар да Барно қишлоққа келиб, то у фронтдан қайтгунча қишлоқда, тоғасиникида туришини айтди.

— Мабодо менинг гапларимни бошқача тушуниб юрмагин,— деди Ашрафжон.— Мен сени унга айроқчи бўл демайман, иним. Фақат икковларинг дўстлашиб, ўртоқлашиб кетишларингни хоҳлардим. Ҳали танишганда кўрасан— у жуда яхши қиз...

Ашрафжон юрагини тўлдириб чуқур тин олди-да, қўшимча қилди:

— Бу уруш беш кун давом этадими, ё беш йилми— билиб бўлмайди, ука. Тўғрисини айтсам ойимдан, сенлардан кўнглим тинчу, Барно учун бир оз қўрқаман. Худо кўрсатмасин бир нима бўлса... усиз ҳаётим нима бўлишини билмайман. Хуллас... Гап шу, ука!

Ашрафжон шундай деди-да, ўрнидан туриб кетди, сўнг, анчагача тўғон атрофида айланиб юрди...

...Наҳот, Барно унинг шундай севгисига раҳна солса? Яна келиб-келиб қандай пайтда денг, олти ойдан бери Ашрафжондан хат-хабар бўлмай, бутун оила ташвишу таҳликада қолган бир пайтда!

Рост, Ашрафжон бултур ҳам бир-икки ой дом-дараксиз кетиб, бирдан қалқиб чиққанди. Кейин маълум бўлишича, душман орқасига десант тушганида ярадор бўлган, бахтига партизанлар отрядига дуч келиб, қутулиб қолган, сўнгра бир гуруҳ жангчилар билан фронт линиясидан қайта ўтишга муваффақ бўлган.

Бу сафар ҳам шундай бўлса эҳтимол, ҳар нечук, Моҳира буви айтгандек, «ноумид шайтон», ҳали ҳеч ким шум хаёлга боргани йўқ. Лекин... Барно-чи? Наҳот, у олти ой ўтмасданоқ умидини узган бўлса? Берган аҳд-паймонлари эсдан чиқса? Е акаси билан Барно ўртасида бир гап ўтдимикин? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас, чунки, одатда Машрабларникига бир хат келганда Барнога уч хат келар, хат келган кунлари у гуллаган бодомдай очилиб, қуралай кўзларида ёш томчилари милтиллаб, бир неча кун бошқача бўлиб юарди...

Демак... ҳамма бало Эртоевда!

Машраб тиканда ётгандай тўлганиб, бедада ағанади. Эркин Эртоев... Эркин Эртоев! Бу одам асли райиж-

роком раисининг муовини бўлса ҳам, кўклардан бери қишлоқдан кетмайди. Қишлоқдаги иккита колхозга доимий вакил, шаҳарга бир ҳафта, ярим ҳафта бориб келмаса, ҳаминша шу ерда. «Бундан чиқди... қишлоқда ўралашиб қолиши бежиз эмас экан-да!»

Биров деразани чертгандай бўлдимми? Машраб секин туриб, мўралаб қаради. Деразанинг тагида кимдир писиб ўтирибди.

Машраб юраги «шиғ» этиб:

— Кўчқор!— деб юборди.

— Тисс!..— Кўчқор ваҳимали шивирлаб ён-верига қаради.

— Қидирмаган жойим, кирмаган тешигим қолмади-я! Эшикда отни калласидек қулф! Энди нима қиламиз, девона?

— Майли,— деди Машраб.— Овора бўлма...

— Ие, эсинг жойидами, девона!— деди Кўчқор.— Бир бало қилиб қочиш керак. Бўлмаса ҳаммамизни тутиб олишади.

Бу гап Машрабга сопқон тошидай тегиб, суяк-суягидан ўтиб кетди.

— Нима, айтиб қўяди деб қўрқяпсанми?

— Бе-е, гап унда эмас, каллаварам, қочишни иложи борми — қочиш керак, вассалом! Машраб: «Мени қўявер, ундан кўра дадангни ишларини бир билиб қўй»,— демоқчи бўлди-ю, Чавандоз унга ўгай ота экани, Кўчқор ўзиям уни кўп хушламаслиги эсига тушиб, тилини тишлади.

— Шошма!— деди Кўчқор.— Мен ҳалиям бўлса калит топиб келаман. Болхонада темир-терсақлар орасида ётарди беш-олтитаси... Аммо сира гап ема, огайни, бир бало қилиб қутқариб оламиз!

Кўчқор қандай қўққисдан пайдо бўлса, шундай тез гойиб бўлди.

Кўчқор келиб кетгандан кейин Машрабнинг миясида гўё бурғидай айланган оғир ўйлар сал тарқаб, хиёл енгил тортди.

Йўқ, Кўчқор яхши йигит эканига шубҳа қилган эмас у. Лекин бултур, ўнинчи синф очилмасдан, Кўчқор билан Акмал «кетмончи»га айланиб, Машраб эса тўққизинчи синфда ўқиб қолганидан бери оралари бир оз совиди. Чунки ўшандан кейин Кўчқор уни гоҳ шоир, гоҳ «девонаи Машраб» деб чақиритиш одатларини чиқарди.

Бу йил мана, бир ой бўлдики, бирга ғўза суғоришяпти. Шундан бери фикри сал ўзгарди чоғи, гарчи, аввалгидай «девогани Машраб» дейишини қўймаса ҳам, камситишлари озайди. Бу жиҳатдан, Машраб қўлга тушгани ҳам дуруст бўлди.

Ҳа, билиб қўйсин, Қўчқор: Машраб у ўйлаганчалик нижиқ эмас. Қўчқор билан хом семиздай кучли бўлмасанда, ўзига яраша иродаси бор.

Фақат... шундай долзарб пайтда унинг бу ерда ётиши-ю, Барнонинг бундай бўлиши!..

Машраб яна юз тубан тушиб ётиб олди.

3

Бу сафар уни Кўр Шермат уйғотди.

— Қани, олдимга туш, фирром!.. Курортда ётгандай талтайиб ётишини қаранг бунинг!

Офтоб энди чиққан, ҳовлилардан, боғлардан бузоқларнинг маъраши, хотинларнинг қарғанган овозлари, «ушла бузоғингни, ер юткур» деган товушлари эшитилди.

Машраб Кўр Шерматнинг олдига тушиб шаҳдам юриб боряпти, мақсад: таниш-билишлар учраб қолса, ўғирлик қилиб қўлга тушганини сездирмаслик.

Хайрият, идора билан полиз ораси унча олис эмас. Уч-тўртта таниш-билишлар учраса ҳам, ҳар нечук, кўчада одам кўпаймасдан етиб олишди.

Полиз ям-яшил бўлиб яшнаб ётибди.

Кечаси палак япроқларига тушган шудрингни хўпласа бўлади, ҳар бир япроқ офтоб билан ўпишиб, сув тўла пиёлалардай ялтиллайди. Палаклар орасида юмалаб ётган чойнакдай-чойнакдай босволдилар, амири қовунлар, тумшуги дарз кетган кўкчалар, ҳали кўм-кўк бўлса ҳам, кўзни ўйнатади... Қани энди, Машраб қўлга тушмаган бўлса-ю, бу полизларни тонг палласи бир ораласа!..

Мана, ҳандалак полизи!..

Машраб чангал билан ўралган жойга қадам босди-ю, капалаги учиб кетди: ҳамма ёқда пайҳон бўлган палак! Узилган ҳандалак ва сапчалар тоғдай уйилиб ётипти!

Наҳотки, улар кечаси шунчаликка боришган бўлса?

— Хўш, нималар қилиб қўйганингни кўрдингми, хумпар?

Кўр дағал бармоқлари билан Машрабни иягидан ушлаб юқори кўтарди.

— Қани, ҳа чакагингни оч!— деди.— Шерикларинг ким? Айтасанми, йўқми? Бундан чиқдики, битта ўзинг қилибсан-да, бу расвогарчиликни! Тўнғиз бўпкөт-е, да-юс!— у қўлтигидаги катта қора жун қопни разаб билан Машрабга отди:

— Қани, сол қопга! Палак-малаги билан қўшиб сол, хумпар!

Ҳандалаги тушмагур сал кам бир қоп бўлди, ҳатто ушлайдиган жойи ҳам қолмади!

— Қани кўтар, ағраймасдан! Бу кунингдан баттар бўласан ҳали!— Шерматвой қопни тагидан кўтариб, Машрабнинг елкасига қўйиб берди.

Қопни туртиб турган ҳандалаклар, айниқса сапчалар биқинига мисоли қирра тошдай ботиб, суяк-суягини зир-қиратиб юборди.

Машраб лабини қаттиқ тишлаб, тишларини ғижир-латди. Майли! Ботмоқ тугил биқинини тешиб юборсин бу ҳандалаклар! Майли, унга қолса бутун қишлоқ устидан кулсин! Кечаги ўйлари, «одамлар нима деркин», деган андишалари — ҳаммаси бекор! Унақа ўйларга борадиган бўлса дўстларини сотиши ҳам ҳеч гап эмас. Афтидан, жанговар дўстларини сотган хоинлар ҳам ўзларини оқлайдиган минг бир баҳона топишса керак!.. Йўқ, Машраб унақа беқарорлардан эмас. У чидайди. Фақат... Фронт тўғрисидаги гаплар... Йўқ, бу гаплар ҳам бекор, чунки Кўр ўзи узиб, жўрттага кўпайтириб қўйган бу ҳандалакларни!

Полиз орасидаги ёлғиз оёқ йўлдан юриб катта кўчага етгунча, Машраб тамом ҳолдан тойди.

Бу сафар кўча серқатнов бўлиб қолган, эшакларини «хих-хих»лаб, далага шошаётган мўйсафидлар, елкаларида кетмон, тўп-тўп қиз-жувонлар тез-тез учрай бошлади.

— Вой, ана уни қаранглар!

— О, ўлжа катта-ку, Шерматбой!

— Бола бечорани эзиб ташлабсан-ку, тентак!— каби хитоблар орасидан гоҳо:

— Ие, ячейканинг ўгли-ку бу!— деган овозлар ҳам эшитилиб қоларди.

Машраб бу овозларни ҳар эшитганида бир эти жунжикиб, ҳар қадамда бир қоқилиб борарди. У фақат бир нарсани — идорага тезроқ етиб олишини ўйларди, холос!

Лекин, аксига олиб, Машраб «етдим деганда елкаси узилди», чунки шу топда ўнг қўлдаги олчазордан Гулчеҳранинг:

— Вой, Муяс, буёққа бир қара! Девонанг!— деган қувноқ овози жаранглади.

Машраб юраги бир ҳаприқиб, қўлидаги қопи «гурс» этиб ерга тушди. У ялт этиб овоз келган томонга қаради, қаради-ю, кўзи Муяссарнинг таажжуб ва ваҳима тўла катта очилган кўзларига тушди. Қиз, чаккасида райҳон, ранги бўздай оқарган, нафис қайрилма қошлаги ғалати чимирилиб, қоққан қозикдай қотиб турарди.

Тўсатдан Гулчеҳра қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди.

— Ҳа... ҳан... ҳандалакка борган экан-да, бу бечора!— деди у ва кулгидан йиқилиб кетай деб, Муяссарни кучоқлаб олди.

Машрабга Гулчеҳранинг кулгиси гўё захарли қамчидай тегди. Бу қамчи унинг вужудини, наинки вужудини — юрагини парча-парча қилиб тилиб юборди!..

У боши сиртмоққа илинган асов тойдай атрофига аланглади, шафқат тилаб Муяссарга тикилди. Лекин қизнинг мулойим серкиприк кўзларида, узунчоқ буғдой ранг юзида худди изтиробга ўхшаш бир ифода қотиб қолганди.

— Мана, госпиталга деган ҳандалакларга бир қараб қўйинг, ўртоқ комсорг!— деди Кўр Шермат.

Муяссар илжайиб турган Кўрга қаради, кейин яна Машрабга тикилди, тўсатдан кўзлари қаҳр билан чақнаб:

— Сен! Сен!..— деди-ю, гапиролмай қолди. Бирдан кескин бурилиб ўзини орқадаги олчазорга урди. Кетмакет Гулчеҳра ҳам ўша ёққа отилди, сал ўтмай, узоқдан унинг:

— Вой, жинни бўлдингми, дугонажон, қаёққа қочипсан?— деб кулган шўх овози эшитилди.

Илжайиб турган Кўр лаб-лунжини йиғиштириб:

— Қани, йиғ буларни!— деди, тупроққа қорилиб ётган ҳандалакларга имо қилиб.— Бувингнинг полизидан чиққан эмас булар, колхозчининг пешана тери билан бўлган-а, хумпар!

— Йиғмайман! Узинг йиғ керак бўлса!— Машрабнинг кўзларида милтиллаган ёш бирдан булоқдай қайнади.— Отиб ташласанг ҳам йиғмайман!

— Йиғасан!

Кўр Шермат Машрабнинг бўйнидан «шап» ушлаб пастга эга бошлади. Машраб жон ҳолатда унинг ўзига тармашди, лекин шу маҳал орқадан:

— Вой, вой! Машрабжон!— деган сал бўғиқ, майин овоз эшитилди-ю, Кўр уни қўйиб юборди.

Машраб янглишиши мумкин эмас, бу — Барно эди! Битталаб терилгандай чиройли қошларининг бири паст, бири баланд, ҳамиша ноз билан сузилиб турадиган хумор кўзларида саросима. Чопқиллаб келди-да:

— Ҳа, сенга нима бўлди, Машрабжон?— деди, бурун катаклари пирпираб, бир Кўр Шерматга, бир қайнисига қаради.

Кўр негадир жилпанглаб қолди.

— Ҳа шу... кўрмайсизми бу тентакни, опажон? Кечаси полизга тушиб ҳамма ёқни ағдар-тўнтар қилибди, бу аҳмоқ...

Барно бирдан воқеага тушуниб, юзидан қони қочди.

— Энди шу... тўртта хом ҳандалакни деб, буни... шунчалик ҳақорат қиласизми?— деди норози товуш билан.

— Ахир бу... қандоқ қиламиз, опажон? Узингиз биласиз...

— Бас, қўйиб юборинг буни!— деди Барно кутилмаганда ўктам бир товушда.

— Қандоқ бўларкин, опажон?..

— Жуда соз бўлади-да! Қўрқманг, катталарга ўзим айтиб қўяман. Ҳозир бориб Комил акага айтаман. Ўзим бўлса ўртоқ Эртотев билан ҳам гаплашаман...

«Эртотев» сўзини эшитган Машраб, худди калтакесак теккан одамдай бир сапчиб тушди. Лаблари титраб, Барнога томон энгашди:

— Керак эмас менга бунақа яхшилигингиз!— деди-ю, нафаси етмай сўзида тўхтади. Барно ранги девордай ўчиб қараб турарди.— Керак эмас ўша бузуқдан тилаб олиб берадиган яхшилигингиз!— такрорлади Машраб ва негадир, эҳтимол заҳар томчилаб турган бу аччиқ гапни севимли янғасининг юзига солаётгани учундир, ўнкаси тўлиб, кўзига ёш олди.— Узингизга буюрсин ўшандан келган яхшилик!

У шундай деди-да, ўзини ариқ бўйидаги олчазорга урди.

ИККИНЧИ БОБ

1

Идора қоровули: «Сизни ўртоқ Эртөөв чақиряптилар» деб келганда Гулсум опа ўгли Машрабни кутиб ўтирарди.

Гулсум опа бир лаҳза ўйлангач, сандиқдан эски бўлса ҳам эгнидагидан дурустроқ атлас кўйлагини олиб кийди, бошига қизи Мастуранинг дуррасини ўради, сўнг, кўзгидан жиддий тикилиб турган ҳорғин, қорамангиз юзли аёлга қараб, сочларини тузатаркан:

«Тағин қанақа иши чиқиб қолдийкин бу одамнинг?»— деган фикр кўнглидан ўтди.

Эртөөв Гулсум опани бундан бир ой муқаддам ҳам бир чақиртириб, фронтга кетган мактаб директори ўрнида ишлаб туришни топширганди.

Гулсум опа бу буйруқни эътирозсиз қабул қилди, чунки қишлоқда қолган ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ҳаммаси фронтчи бригада тузиб, усиз ҳам кўкламдан бери далада ишларди. Лекин ўша учрашувда уни бир ҳарса таажжубга солди, у ҳам бўлса Эртөөвнинг муомаласи.

Бир маҳаллар Аъзам ака ҳаёт вақтида у кишига анча осилган бу ёш йигит, тунов кунин Гулсум опани жуда яхши қарши олди, гўё аввалги қилгуликларидан хижолат чеккандай ийманиб, шундай мулойим гаплашдики, Гулсум опа бир ой ўйлаб, ўйининг тагига етолмади.

Гулсум опа ҳаёл сурганича тахта кўприқдан ўтиб, кўш ёнғоққа яқинлашганда тор кўчадан «лип» этиб Кўчқор билан Акмал чиқди.

Кўчқор кўйлагини камаридан чиққан, сал жингалак қалин сочлари тўзғиган, ғалати кўк-сарғиш кўзлари аллақандай бежо. Одатда оламни сув босса тўпинидаи келмайдиган Акмал ҳам бугун бошқачароқ: ўсиқ қора қошлари бир-бирига туташган, қовоғини солиқ, негадир ўзини орқага олади.

— Ҳа, йўл бўлсин, йигитлар?— деди Гулсум опа бир унисига, бир бунисига қараб.— Машраб қани?

— Машраб?..— Қўчқор бошини қашиб, бир йўталиб олди.— Уйга бормадимиз?

— Йўқ. Даладан келяпсанларми ўзи?

Қўчқор кўзларини яшириб:

— Даладан келяпмизу, бироқ...— деб имиллай бошлаганиди, Акмал:

— Э, қўйсанг-чи, аравани қуруқ олиб қочмасдан,— деб пўнғиллади.— Идора томонга борувдик. Машраб қочиб кетди, дейишди. Гап шу.

— Қаёққа қочади? Нима қилади қочиб?

— Ҳа, шу... Кечаси ҳандалакка борувдик.— Шу... Машраб қўлга тушиб қолди.

Гулсум опанинг кўзлари катта-катта бўлиб кетди.

— Кейин нима бўлди, қамаб қўйишдимиз?

— Ҳа, шунақа қилишувди, ҳозир билсак... у ҳам туёғини шиқиллатиб қолибди!— деди Қўчқор ва шошиб қўшимча қилди:— Биз уни кечасиёқ қутқариб олмоқчи эдик — бўлмади! Энди ернинг тагидан бўлсаям топмоқчи бўлиб...

Қўчқор Гулсум опанинг кўзларида, лабларининг теграсида истеҳзо аралаш маънос табассум жилва қилганини кўриб, дудуғланиб қолди:

— Йўқ, нон урсин, агар...

— Яхши. Ишдан қолманглар. Ҳандалак деб, ғўзани сув босиб кетмадимиз тагин?

Акмал, катта қийғир бурни ғалати қимирлаб, жилмайди.

— Хотиржам бўлинг, опажон.

— Хўп. Сувга қаранглар...

Мана энди ўртоқ Эртоев нима мақсадда чақиргани равшан бўлди. Ахир... вақтинча бўлса ҳам мактабга директорлик қилаётган бир одамнинг ўғли колхоз полизига ўғирликка тушиб қамалади-ю, Эртоев буни юзига солмайдими? Лекин гап унда ҳам эмас, энг муҳими... Қаёққа қочдийкин, Машраб? Ҳали номусга чидай олмай ўзини бир бало қилиб қўймаса денг?

Гулсум опанинг юраги ҳаприқиб кетди, сўнг у ўзини койиди:

«Баъзан қаёқдаги гаплар келади-я, кишининг хаёлига! Бувисиникига кетгандир-да, қочиб қаёққа борарди?..»

— Э, салом, опажон!

Қўш табақали таниш дарвозанинг олдида эғнида

эскироқ гимнастёрка, оёғида катта этик, ўнг қўлининг остига тахта қўйиб, кўкрагига осиб олган Комил Жалолов деган жангчи йигит турарди.

Йигитнинг ўнг кўкрагида Қизил Байроқ ордени, чап кўкрагида иккита медали ялт-ялт этарди.

Комил фронтдан бўлгани учунми, Гулсум опа уни ҳар кўрганда худди Ашрафжонни кўргандай дили ёришиб кетарди.

— Салом, Комилжон! Омонмисан?

Комил сал сепкил юзида кулгичлари ўйнаб, ўқ чи-зиб ўтган чап қоши чимирилиб, салом берди.

— Узингиздан сўрасак, опажон! Бардаммисиз?.. Э, кечирасиз,— деди у ва чап қўли билан кўришаркан, гўё ўнг қўли майиб бўлганига ўзи айбдордай, қизариб кетди.

— Қўлинг қалай, яраси битиб қолганми ўзи?— деди Гулсум опа, унинг қизариб кетганидан ичида кулимсираб.

Комил дока орасидан кўришиб турган чўпдай сўлиқ бармоқларини ушлаб қимирлатиб кўрсатди.

— Қўлдан гапирманг, опа. «Разрывная пуля» деган касофати теккан. Докторлар кесиб ташламоқчи эди-ю, ўзим унамадим, ҳарна қўлга ўхшаб турсин, деб!..

— Шукур қил, жоним,— Гулсум опа койиб гапирди.— Бола бечораларимизнинг жони қайтса ҳам қувонардик.

— Буям тўғрику-я, аммо... қани, ичкарига марҳамат, мажлисни бошлайверсак ҳам бўлади,— деди Комил ва кулди.— Бизни табриклар қўйинг, опажон, парторг бўлдик.

— И, шунақами? Табриклайман, жоним.

Раиснинг чорсигина хонаси одамга тўла. Тўрдаги катта бесўнақай столнинг орқасида Эртоев ўтирипти, унинг бир ёнида колхоз раиси Инобатхон, бир ёнида қишлоқ советининг раиси Холмат Чавандоз. Чавандознинг ёнида бошида катта бесўнақай фуражка, тиззасида қалин чарм сумка — кекса коммунист Қурбон ота жой олган. Бурчакда, ниманидир ҳисоблаб Барно ўтирарди. Қолганлар — бригадирлар, завхоз, омбор мудири, ферма бошлиғи. Уларнинг орасида илмий мудири Азиз домла ҳам кўринарди.

Комил билан Гулсум опа кирган ҳамон, Эртоев катта, оппоқ қўлларини столга тираб ўрнидан турди.

— Қани, бу ёққа ўтинглар,— деди у, Барнонинг ёнидаги биттаю-битта бўш стулни кўрсатиб.

Гулсум опа унинг илтифотидан қандайдир тортиниб, шошқалоқлик билан тўрга ўтди, стулга ўтираркан, эгилиб Барно билан секин саломлашди:

— Яхшимисан, жоним.

Барно кўзини дафтардан узиб бир қаради:

— Раҳмат, ўзингиз,— деди-ю, юзини яна дафтарга яширди.

Барно қараганда сал сузик кўзлари ҳурккан кийикнинг кўзларидай жовдиради, айни замонда бу қарашда, айниқса, тўладан келган оппоқ юзида, сал қалинроқ лабларининг ҳимирилишида аллақандай совуқ бир ифода жилва қилди... Нега? Унга нима бўлди?

Бу ўй Гулсум опанинг хаёлида чақмоқдай чақнаса ҳам, у ўзини босиб, Эртоевга юзланди, чунки у бошини сал эгиб, ҳамманинг диққат эътиборини талаб этган бир қиёфада қовоғини солиб турарди.

Оёғида сақичдай ялтиллаган хром этик, эғнида кўкрак чўнтакли оқ шоҳи кўйлак ва кўк шерст шим, белида сариқ ҳалқали қайиш камар, Эртоев худди фронтдан яқинда қайтган ёш командирларга ўхшайди.

— Бундай, ўртоқлар,— деди Эртоев ва ҳурпайган қалин сочларини икки қўллаб орқасига силади, семиз бўлмаса-да, тўладан келган юзи тагин ҳам жиддийлашди.

— Сизларни бу ерга таклиф қилишдан мақсад — асосан, галлани йиғиб-териб олиш масаласи... Бу масалада шуни айтиш лозимки, мен вакиллик қилаётган иккала колхозда, айниқса, сизларнинг колхозингизда аҳвол чатоқ! — Эртоев сўзида тўхтаб, ҳаммага бир-бир қараб олди. — Ўзларингиздан қолар гап йўқ. Шу кечаю кундузда душман Курск — Белгород районларида куч тўплаб, ҳужумга ўтйшга ҳозирланыпти. Шундай оғир бир вазиятда бундай ишлаб бўладими, ўртоқлар? Ҳали галланинг учдан бириям ўрилгани йўқ, заготовка ундан баттар. Бунга... қандай баҳо берсак бўлади, ўртоқ... Раис опа?

Инобат озғин юзида жуда катта кўринган қўй кўзлари ялтираб:

— Энди, нима қилайлик, одам бўлмаса? — деганди, Эртоев қўлини кескин силтади:

— Бу... бу жавоб эмас, Инобатхон! Бунақа бўлса...

даштга олти юз гектар ғалла экишининг нима ҳожати бор эди?

— Олти юз гектар эхсак... ёмон бўптими?

— Мен ҳалиям ёмон бўпти деётганим йўқ!

— Демасангиз... Мен ҳамма эркаклар фронтга кетиб қолишини қаёқдан билай?— Инобат, худди бўғилиб кетаётгандай, гулдор рўмолини ечиб, томоғини силади.— Қўкламда меҳнат батальонига одам олишганда айтдим. Лоақал Эшмат акамлардай заҳматкашларни олиб қолайлик...

У гапини тугатмаган ҳам эдики, Холмат Чавандоз сўзини кесди:

— Қўйинг шу Эшмат ака-Тошмат ака деган гапларни. Бари бир фойдаси йўқ. Планини бажариш керакми? Керак! Шуни айтяптилар, ўртоқ Эртоев.

— И бажарамиз ҳам!— Қурбон ота катта фураж-касини тўғрилаб, бир кўзгалиб олди, овози қалтираб хитоб қилди:— Гражданлар уруши қаҳрамони ўртоқ Чапаев айтганларидек, оламда биз большевиклар забт этмаган қалъа йўқ и бўлмайди ҳам!

— Яшанг, ота!— Эртоев атрофдагилар кулимсираётганини кўриб ўзи ҳам кулимсиради, кейин, кутилмаганда мулойимлашиб деди:

— Инобатхон хафа бўлсин-бўлмасин очиқ айтаман — аҳвол оғир. Аммо... умид қиламанки, янги парт-оргимиз, халқимизнинг ажойиб фарзанди, Улуғ Ватан урушининг қаҳрамони Комил Жалолов...— Комил бошини эгди. Унинг қулоқлари ловуллаб кетганини кўриб Эртоев жилмайди.— Уяладиган жойингиз йўқ, Комил-жон, мен ҳақ гапини айтяпман, сиз чин қаҳрамон, биз фахрланамиз... Хуллас, дўстимиз Комил Жалолов ёрдамида бу камчиликларга тезда барҳам беришимизга аминман... Энди, бизни қувонтирадиган яна бир масала бор.— Эртоев Барнонинг қўлидан қандайдир қоғозни олиб, кўз югуртириб чиқди.

— Масала шундаки, район раҳбарлари колхозда одам таққислигини эътиборга олиб, қишлоғимизга бултур эвакуация бўлиб келган ўн тўрт оила, ҳаммаси бўлиб ўттиз нафис кишини юборишга қарор қилди... Албатта, биз буларни оғир ишга соломмаймиз...

Ҳар жой, ҳар жойдан:

-- Тўғри! Тўғри! — деган овозлар эшитилди. Эртоев яна эътибор талаб қилиб, қовоғини солди.

— Аммо... масаланинг нозик томони шундаки, меҳмонлар орасида шонли Ленинград шаҳридан эвакуация қилинган, тўғрироғи, сал кам икки йиллик қамалдан кейин, яқинда самолётларда олиб чиқилган касалманд аёллар, ёш болалар ҳам бор... Бу ерга юборишдан мақсад, ўзларинг биласизлар, ҳозир курорт, санаторий деган гап йўқ. Бу ер, ҳар қалай, тоғ ҳавоси, мева-чева бор... тўғрими Гулсум опа?

Гулсум опа шошиб бош ирғади:

— Тўғри.

Эртоевнинг оғзидан «Ленинград» сўзи чиқиши билан Гулсум опанинг вужудини иссиқ бир титроқ жимирлатиб юборди-ю, бир неча дақиқа Эртоевнинг гаплари ҳам қулоғига кирмай қолди.

Ашрафжон бултур ярадор бўлиб, Ленинград аτροφидаги госпиталда даволаниб чиққандан бери бу сўз Гулсум опа учун бўлакча маъно кашф этган, у улуғ шаҳар остонасида бўлаётган жанглар, шаҳар аҳлининг иродаси тўғрисидаги ҳар бир хабарни жон қулоғи билан эшитар, «Ленинград» деганда кўзига ёш келарди.

Мана ҳозир ҳам бир зум ғалати бўлиб кетди ва Эртоев:

— «Мен ишонаманки, ҳеч қанақа норозилик бўлмайди» дегандагина ҳушига келди.

— Қанақа норозиликни айтяпсиз, ўртоқ Эртоев?— Гулсум опа ноўрин қаттиқ гапириб юборганини сезиб, хижолатдан қошлари чимирилди.

— Сиз тушунмадингиз, шекилли,— деди Эртоев ва жилмайди.— Демоқчиманки, азиз дўстларимиз, хусусан ленинградлик биродарларимиз, нақадар қаттиқ заҳмат чекканини ҳисобга олиб, энг яхши уйларимиз, меҳмонхоналаримизни бўшатиб беришимиз лозим...

Гулсум опа босиқ бўлишга уринса ҳам, яна боягидай ўзини тутолмади:

— Мен ҳам шунни айтяпман. Марҳамат, ўзимда бўлмаса ойимда бор уй!— деди-ю, қизариб кетди.

Гўё шунни кутиб тургандай ҳамма бирдан «гур» этди.

— Норози бўладиганлар йўқ!

— Боримизни баҳам кўрамиз!

— Одам кўрмапти дейсизми бизни, Эртоев ака?

Эртоев мамнун бош ирғади ва ташкилий масалаларга ўтди.

Комил Жалолов раислигида меҳмонларни кутиб оладиган ва уларни уй-жой билан таъминлайдиган комиссия тузилди.

Комиссия иккига бўлинди: Инобат билан Холмат чавандоз дарҳол шаҳарга жўнаб меҳмонларни олиб келади. Комил билан Гулсум опа бошлиқ иккинчи бир гуруҳ эса колхозчилар билан суҳбатлашиб уйларни шай қилиб туради...

Гулсум опа шу гаплар билан бўлиб Машраб ҳам эсидан чиққан экан, қалин дафтарни кўкрагига босиб, ичкаридан чиққан Барнони кўрганда эсига тушди-да, уни ҳовлига имлади: «Буёққа қара!»

Барнонинг кўзларидаги бояги ҳадиксираш ва аллақандай совуқлик тарқамаган, у негадир Гулсум опага қарамас эди.

— Сенга нима бўлди, жоним?

— Вой, ҳеч нима бўлгани йўқ!— Барно қизариб кулди.

Унинг кулгиси Гулсум опага аллақандай совуқ ва ясама туюлди. Бир хўрсиниб:

— Машрабдан хабар топмадингми?— деб сўради.

— Кўрувдим боя,— Барно, тўсатдан бурун катакла-ри пирпираб, кўзлари муз парчасидай йилтиллаб кетди.— Ҳайронман, опа. Боя йўлда қоровул судраб келаётган экан, қўйиб юборинг деб, орага тушувдим, раҳмат ўрнига ўдағайлаб берса бўладими!— Барно лаблари титраб четга қаради.— Ҳар нечук, кўп хўжайинлик қилавермасалар ҳам бўларди.

Барно бу гапни шундай кескин гапирдики, Гулсум опа Машраб иккиси аразлашиб қолганларинигина эмас, аynи маҳалда Барнонинг ўзида қандайдир бир ўзгариш рўй берганини ҳам сизди. Юрагидаги ташвишни босиб:

— Билмадим энди,— деди.— Болалик қилгандир балки. Мен гаплашаман. Ҳар ҳолда, ҳеч ким сенга хўжайин бўлолмайди, жоним.

Гулсум опа шундай деди-да, идорадан чиққан Инобатни кўриб, унга томон юрди.

Инобат, бошида гулдор рўмол, оёғида катта этик, жуда ҳорғин кўринар, доим кулимсираб турадиган қўй кўзлари маъжус эди.

— Ҳорма, Инобат. Ишларинг яхшими?

— Раҳмат,— Инобат чуқур тин олди.— Эшитдингизку ҳамма гапни.

— Хафа бўлма, катта одам...

— Нега хафа бўлай, у ҳам ўзи учун эмас, фронт учун жон куйдирыпти...— деди Инобат.— Ўз ишларингиз қалай? Анча бўлди хабар ололмадим.

Гулсум опа кулди:

— Биздаям аҳвол шу. Одам етишмайди.

— Биладан. Бўлмаса ҳалиги уч лочинингизни аллақачон даштга олиб кетардим.

— Уларни олиб кетсангиз мен нима қиламан? Сувни шулар эплаштиряпти.

— Сувни эплаштиряптими, ё...— Инобат бирдан тишлари ярқираб кулиб юборди.— Машрабжонни айтаман, қизик қипти-ю, опажон?

— Ҳа, шунақа бўпти — мен ҳам ҳозир эшитдим.

— Булар Эртоевга айтиб, шов-шув кўтаришмоқчи экан, уришиб бердим.

— Қайдам...

— Э, қўйинг, опа!— Инобат мулоим кўзлари шўх ўйнаб яна жилмайди.— Қизлик чоғимизда ўзимиз ҳам қанча марта қилганмиз бунақа ишларни. Нима бўпти шунга?

У кулганича қамчиси билан этигини «чарс-чарс» уриб, дарвозага қараб кетди, Гулсум опа аллақандай енгил тортиб, Комилжоннинг олдига кирди.

2

Машраб Моҳира бувининг болохонасида шифтга тикилиб ётибди.

Бувининг ҳовлиси қишлоқнинг ўртасида, бир маҳаллар эски қалъа жойлашган кўҳна тепаликнинг шундоқ этагида.

Машраб бу ерга боғ оралаб, сув кечиб, деворлардан ошиб, зўрға етиб келган ва ҳеч кимга билдирмай болохонага чиқиб олган. Мана, пешин бўлиб қолди шекилли, ҳовли томондаги дарчадан тушган шуъла кўк пичанда сомондай сочилиб ётибди...

Болохонанинг шифтида, қуриб-буришиб қолган терилар орасида уч-тўрт тўрва қурт, ипга маржондай терилган қалампир, шафтоли қоқи, бир-икки боғ садарайҳон, тулкидай майин ойим супурги, эгар-жабдуқ ва яна алланарсалар кўринади. Бу — меҳрибон бувининг «катта хўжалиги», Бошидан не-не очлик ва яланғочликларни

кечиравериб, юрак олдириб қўйган бечора буви ҳар бир туршак, ҳар бир данакни йиғади. Машраб шундай қўл чўзиб қуртданми, шафтоли қоқиданми олиб еса бўлади, лекин бунга ҳам тоқати йўқ. Эрталабдан бери ўзи билан ўзи олишавериб чарчаган, энди, гўё юрагини тилка-тилка қилган оғир ўйлар ўз кучини йўқотгану, уни ғалати бир лоқайдлик эгаллаб олган.

Тўсатдан пастдан, боғ томондан аёл кишиларнинг таниш овозлари эшитилди: ойиси билан бувиси!

Машраб вужудини чулғаб олган лоҳасликни енгиб, дарчадан мўралаб қаради.

Болохонанинг шундоқ остида, кўчанинг у юзидан шарқираб оқаётган бир ариқ сувнинг бўйида, бувиси чўнқайиб ўтирар, унинг ёнида Гулсум опа турарди.

Машраб ойисининг чеҳрасида акс этиб турган саросимага кўзи тушди-ю, беихтиёр юраги «шиғ» этди: ойисининг чеҳрасида фақат ташвиш эмас, аллақандай қўрқув ҳам бор эди.

Моҳира буви оппоқ сочларини ҳўллаб силади, рўмолининг учи билан артиниб ўрнидан тураркан:

— Ҳа, болам, намунча хавотирдасан? Бир нима бўлдимми?— деб сўради.

— Йўқ, ойижон, шунчаки... бугун уйга бормади.

— Уйга бормаса юргандир ўйнаб. Бирам серташвиш, бирам серташвишсанки, болагинам!..

У «болагинам»ни эркалаб эмас, аллақандай норозилик билан койиб гапирди. сўнг, она-бола богдан чопқиллаб чиққан набиралари Фотима, Зухрани етаклаб, пастдаги уйчага кириб кетишди.

Машраб бирпас олис-олисларга тикилди. Дарчадан яқиндаги боғларгина эмас, анча наридаги сой, сойнинг у юзидаги Муяссарларнинг ҳовлиси, ҳатто қўшёнғоқ ва тўғон бўйида лайлак уя қўйган оқ тераккача кафтдек кўринади. Ана, кечаси суғоришган яхлит карталари.

Машраб бу карталарга қараши билан эсига негадир илк кўклам, Азиз домла бошлиқ кекса ўқитувчилар ҳўкиз қўшиб ер ҳайдаганлари, ойиси қозон осиб, атала пиширганлари, улар эса эшак билан мола босганлари тушди, тушди-ю, безгак тутган одамдай жунжикиб, жойига чўзилди.

Аслида учови ҳам шу кунларда даштда, ўроқда бўлишлари керак эди. Қиз-жувонларни кечаси гўза суғоришдан озод қилиш учунгина уларни олиб қолишган,

юз гектар пахта учовига ишониб топширилган эди. Шундай оғир бир пайтда Машраб бу ерда писиб ётибди! Мактаб директорининг ўғли, кечагина бригадада агитаторлик қилиб, Гастелло билан Аҳмаджон Шукуров тўғрисида гапириб бериб, аёлларни йиғлатиб юрган одам... Эҳ!.. Шундан кейин ким деган одам бўлди? Бундан кўра уятни йиғиштириб қўйиб, юрак ютиб чиқиб боргани яхши эмасми? Ўз айбига иқроор бўлиб, жазо олгани тузук эмасми? Тузук бўларди-ю, бироқ... Муяссарчи?

Уни ўйлаши билан ҳар сафаргидай эсига қизнинг катта очилган кўзлари, уларда акс этган изтироб тушди, қулоқлари остида: «сен... сен!» деган бўғиқ овози янгради-ю, тиканда ётгандай тўлғанди... Ахир Машраб қаёқдан билсин бу ҳандалаклар госпиталга мўлжалланганини, Муяссар? Ахир у бу ишни сени деб, сени бир севинтираман деб, серкиприк мулойим кўзларинг билан кулиб, бир оғиз «Раҳмат!» дейишингни эшитсам деб, қилганди-ку! Сен буни ҳеч қачон билармикансан? Унинг дардини эшитармикансан, Муяссар?

Пастдан яна бувининг овози эшитилди:

— Наҳот ғурбат қувиб келган бева-бечоралардан ватанимни аясам?— дерди буви, уйдан чиқаркан.— Ишқилиб, болажонларим эсон келишса бўлди. Худодан тилагим шу. Битта эмас, юзта уй топилади.

— Раҳмат, ойижон,— деди Гулсум опа.— Шундай дейишингизни билувдиму, Ширинойнинг кўнглига келармикин, деб...

— Нега кўнглига келсин Ширинойнинг? Одам кўрмаган дейсанми уни?

— Майли бўлмаса, ойижон, ҳар нечук, сиз Ширинойнинг уйдан сўзана билан қозик лунгиларни олиб қўйинг. Мен болалардан у-бу нарса бериб юбораман.

Машраб ҳайратда қолди: «Қанақа бева-бечоралар, қанақа мусофирлар? Тоғасининг уйига бировлар келишмоқчими? Кўчиб келишганда ҳам ойисининг нима даҳли бор бу ишга?»

Сал ўтмай, елкасида қетмон, тоғасининг хотини Шириной даладан қайтиб келди. Бу ўртада ҳаммоллардай «пўшт-пўшт»лашиб ҳовлига Қўчқор билан Акмал хом семиз кириб келишди.

Қўчқор, белида кўрпача, катта шқафга арқон боғлаб орқалаб олган, Акмалнинг елкасида Машрабнинг столи!

Машраб тепа сочи типпа-тик бўлиб кетди: «Ахир шкафдаги китоблар нима бўлди? Стол тортмасидаги ёзув дафтарлари-чи?»

Машраб қаерда ётгани эсидан чиқиб, болохонадан сакрашга чоғланган ҳам эдики, бири иккита стул, бири кўрпа-ёстиқ кўтариб Муяссар билан Гулчеҳра кириб келди.

Акмал билан Қўчқор бир-бириши туртиб-суртиб стол билан шкафни ичкарига олиб киришди; Муяссар уйни, Шириной билан Дўндиқ ҳовлини супуришга киришди, буви эса боғ билан ҳовли ўртасида ҳаллослаб чопиб юрар, дам сув ташир, дам ўчоқ бошида куймаланарди.

Бирдан боғ томонда шов-шув кўтарилди: тор кўча-нинг бошида, олдинда Комил билан Азиз домла, уч-тўртта арава кўринди.

Беш-олтита ёшроқ аёллар жойлашган биринчи арава бувининг дарвозасида тўхтамасдан ўтиб кетди.

Аравани Мирза деган таниш бола ҳайдаб келар, унинг икки ёнида ўтирган икки ёш жувон малла сочларини силкитиб кулишар, бу Мирзага хушёқса керак, оғзи қулоғида, атрофга гердайиб қарарди. Уч-тўртта кампир ва ёш болалар минган иккинчи арава ҳам бувининг дарвозасида тўхтамади.

Булар биринчи аравадагиларнинг тамом тескариси эди.

Аёлларнинг юзлари касалманд ва тунд. Улар пичан тўшалган шотилик аравада қоплар ва чемоданларга ёнбошлаб ётишар, озгин, малла ранг юзларида бефарқ бир ифода бор, ўзлариям атрофга лоқайд тикилишарди. Фақат болаларнинг сомон юзларида таажжуб жилва қилади, кўзлари милтирайди.

— Вой, вой ана уни қара Володя, олмаларни кўрдингми? Тизилиб турипти-я!

— Олма эмас, шафтоли у, тентак!

— Эй, бу ёққа бир қара — лайлакнинг уяси!

— Ие, лайлак буёқда ҳам бўларкан-да, а?..

Машраб арава муюлишдан бурилиб кетгунча кузатиб қолди.

У «меҳмон»ларга кўзи тушган заҳотиёқ, улар қаёқдандир узоқдан, афтидан, фронтга яқин жойлардан эвакуация қилинган оилалар эканини, демак, кичик тоғабининг уйига ҳам шундай оилалардан бири кўчиб

келишини, ўзининг ёзув столи билан шкафи ҳам шуларга мўлжалланганини тушунди.

У уруш бошлангандан бери Ўзбекистонга бунақа оилалар жуда кўп кўчиб келганини эшитган, уларга ёрдам берган одамлар, хусусан, ёшлар тўғрисида газетада босилган хабарларни ҳасад билан ўқирди.

Мана энди шундай одамлар ўз қишлоғига ҳам келишди, аммо бахти чопмаганини қарангки, унинг бошига иш тушган бир мавридда келишди.

Ана, тор кўча одамга тўлиб кетди. Боғ эшиклар олдида кампирлар, болалар, чоллар... Чолларнинг қўллари кўкраклариди, хотин-халажнинг кўзларида ёш:

— Юзларига қаранглар — мисоли сомон!

— Сомон бўлмасдан нима қилсин — мусофирлик осон дейсанми, жонгинам!

— Бечора болаларимиз ҳам юришгандир мусофирликда мана шунақа саргайишиб!

Ана, яна бир арава кўринди. Араванинг кетида Гулсум опа келарди. Бу аравада ҳам қоп ва чамадонлар орасида аёллар ва ёш болалар ўтиришпти. Уртада жигар ранг одеялга ўралиб олган бир аёл чўзилиб ётипти.

Аёлнинг кўзлари юмуқ, ўйиб олингандай ичига ботган сўлғин юзи заъфарон. Аёлнинг ёнида унинг озгин кўлини ушлаб, ўн беш-ўн олти ёшлардаги бир қиз ўтирибди, қизнинг ҳар бири бир пиёладай қорамтир кўзлари кўчадаги одамларга жовдираб қарайди, гўё шафқат тилайди.

Арава бувининг дарвозасига келиб тўхтади, шу заҳоти изма-из келаётган Гулсум опа чалқанча ётган аёлга энгашди:

— Ссрафима Федоровна, келдик уйга.

Аёл бошини секин қимирлатди, кўзини бир очиб яна юмди.

— Ҳозир, ҳозир,— аёл учун жавоб берди ёнидаги қиз.— Ойим... Ердамлашмасак туropolмайдилар.

Қиз чопиб келган Қўчқор билан Акмалга тугунларини олиб берди, сўнг, онасининг бошини суяб кўтарди.

Аёл қаддини ростлаб ўтиргач, узоқ йўталди. Ҳар йўталганда озгин кўкраги темирчининг дамидай бир кўтарилиб тушар, юмуқ кўзларидан ёш оқарди.

Ниҳоят, буви тутган бир пиёла совуқ чойни ичгач, йўтали бир оз босилди, кейин ён-веридан чўзилган қўл-

ларга суяниб ерга тушди. Шу заҳотиёқ аравадаги аёллар:

— Хайр, Серафима Федоровна!

— Омон бўл!

— Илоҳим шифо берсин!— дейишиб, қўлларини қирмиратишди ва гўё узоқларга кетаётгандай, гўё бундан кейин юз кўришмайдигандай кўзларига ёш олишди.

Серафима Федоровна Гулсум опа билан қизининг қўлига суяниб ва бир-бир босиб ҳовлига томон йўл олди. Арава ҳам кўзгалди. Ундагиларнинг кўзлари ҳамон Серафима Федоровнада.

Машраб бу кўзлардаги ҳадиксираш, ачиниш, ҳатто кўрқувга ўхшаш ифоданинг сабабига кейин тушуинди.

Узоқ-узоқларда туғилиб ўсган бу одамлар учун боғларга кўмилган пастқам уйлар, тор кўча ва пахса деворлар, атрофларини қуршаган қорамағиз юзли оломон сирли ва ғалати туюлиши табиий эди!..

Машраб чопиб ҳовли томондаги дарчага ўтди.

Йиғилганлар касалманд аёлни қуршаб олганларича уйга кириб кетишди.

Ҳовлида фақат Акмал билан Қўчқор қолди.

Қўчқор деразадан мўралаб қаради-да, айвоннинг устунига суяниб ўтирган Акмалнинг ёнига келди.

— Хў-ўш, бу иш ҳам битди, энди буёғи қандай бўлди, хом семиз?

— Нимани айтяпсан?

— Нимани дейди-я! Девонани айтаман!

Акмал елкасини қисди.

— Ҳайронман. Изламаган жойимиз қолмади-ю!

Қўчқор қўлини бир силтаб уйдан чиққан Муяссар билан Гулчеҳрани четга имлади, бироқ кетма-кет эшикда Гулсум опа билан ҳалиги малла сочли қиз кўринди.

Қиз ҳам онасидай озгин эди. Лекин, елкасига тушган силлиқ сочлари пешанасини, бўйинни қучиб, тўзғиб ётгани учунми, озгинлиги унча билинмасди.

— Менга қаранглар, қизлар,— деди Гулсум опа,— бемор дам олсин, сенлар Ларисага боғни кўрсатинглар.

Муяссар бир Ларисага, бир Гулсум опага қараб таклиф қилди:

— Бўлмаса бизнинг боққа бора қолайлик.

— Майли,— деди Гулсум опа.

Шу пайт, қўлида сопол коса, Моҳира буви пайдо бўлди:

— Ҳой, болам Қўчқоржон, болохонага чиқиб, бир коса қурт олиб туш. Бетобга жиндай сарёф солиб қуртава қилиб берай, бувинг ўргилсин.

— Ҳўп бўлади, бувижон!

Қўп ўтмай болохонадан Қўчқорнинг

— Топдим, топдим ўғрини!— деб оламни бошига қўтарган овози эшитилди. Кейин, бояги сопол коса дарчадан отилиб чиқди-ю, ерга тушиб чил-чил синди, бир ҳовуч оқ қурт ёнғоқ бўлиб сочилиб кетди. Ниҳоят, дарчада кимнидир оёғидан маҳкам ушлаб олган Қўчқор кўринди.

— Тутдим ўғрини, тутдим!

Кетма-кет Машрабнинг ўзи ҳам кўринди. У қўлларини дарчанинг икки томонига тираб ўтириб олди.

Унинг афти-ангорини таниб бўлмас, ҳаммаёғи тегиримончидай чанг-тўзон, саватдай тўзгиган сочларига пичан ва беда япроқлари ёпишиб қолган, умуман шунчалик ғалати бир аҳволда эдики, ҳамма бирдан «гур» этиб кулиб юборди. Кулганда ҳам ҳеч ким Машрабдан кўзини узмай, негадир бир-бирига кўрсатишиб кулишар, Дўндиқ эса қулаб кетишидан қўрқиб Муяссарни маҳкам қучоқлаб олганди.

Машраб Қўчқорнинг юзига бир шапати уриб, қочиш хаёлига ҳам борди-ю, Муяссарга кўзи тушиб беихтиёр жилмайди. Муяссарнинг кулишида, қошларининг майин чимирилишида, бошини сал буриб қиё боқиб туришида юракни жизиллатадиган бир нафосат ва илиқлик бор, гўё у Машрабнинг дилига озор берганини сезгану, энди буни юмшатмоқчи бўларди.

Машрабнинг кўнглидаги бутун ғурбат бирдан бутлутдай тўзғиди, у ерга сакраб тушди.

Шу заҳотиёқ йўқотган жўжаси топилган товукдай чопқиллаб буви келди, бағрига босиб у юзидан бу юзидан чўлп-чўлп ўпти:

— Вой болагинамей, юракларимни ёриб юбординг-ку, бўйгинангдан бувигинанг гиргиттон!

Машраб кампирнинг қучоғидан базўр чиқиб, айвонининг устунига суяниб турган ойисига қаради.

— Кечирасиз, ойижон, мен... шундоқ бўлди...

Гулсум опа унинг юзига қарамасдан:

— Бор,— деди,— боққа чиқинглар. Кейин... у ёқда сувга ҳам кеч қолманглар.

— Сувдан хотиржам бўлинг, опажон! Ҳаммаси

жойида бўлади!— Қўчқор Машраб «топилганидан» хурсанд, кулиб жавоб берди ва чопиб Ларисанинг олди-га ўтди:

— Қани, қани, боққа марҳамат қилинг, Ларисахон! Свой огород, персик мног. Асло тап тортманг. Хорошай девушка, персик не жалка!

Ҳамма кулиб юборди. Машраб ер остидан секин Муяссарга қаради. Қиз дарҳол кўзини олиб қочди, қовоғи осилиб, лабларидаги табассум шабада теккан шамдай сўнди қолди.

3

Йўқ, гап госпиталда ҳам эмас, ҳамма гап шундаки, госпиталга бу ҳандалакларни Муяссар олиб бориши керак эди.

Кеча пешинда, Муяссар тушки овқатга чиққан аёлларнинг олдига бориб, газета ўқиб бераман, деб турганида, уни тўсатдан идорага чақириб қолишди. Кирса уни Комил кутиб ўтирипти.

У Муяссарни кулиб қарши олди:

— Қелинг, Муяссархон! Ўзим ҳам ўйловдим-а, шунақа яхши қиз бўлсангиз керак деб!— деди Комил ва соғ қўлини бериб кўришаркан, кўшимча қилди:

— Эшитдим, эшитдим, жа яхши иш бўпти, Муяссархон!

Муяссар унга қарашга журъат этолмай:

— Вой, нима қипман шунча!— деганди, тўрда нималарнидир ёзиб ўтирган Барно кўзларини сузиб кулди:

— Камтарлигингиздан ўргилай, Муяссархон! Бозорга деган икки яшик олчани ярадорларга бепул улашадилару, тагин нима қипман дейдилар! Ойингиздан калтак емадингизми, ишқилиб?

Комил, қиз хижолат чекканини сезди шекилли, гапни бурди:

— Бундоқ бир иш қилсак, Муяссархон, колхозда ҳандалак пишиб қолган эмиш. Шунақами?

— Ҳа, етилиб қолди, ака...— Пойгаҳда ўтирган Кўр Шермат ўрнидан туриб жавоб берди. Муяссар уни эндигина пайқади.— Бир қоп ярим қоп топилиб қолади...

— Жуда соз!— деди Комил.— Бу киши шу бир қоп ярим қоп ҳандалагини берса, боғдан бир-икки қути олма-полма олсангиз, Кейин... дугоналарингиздан уч-тўрт-

тасини топиб, ҳаммаларинг атлас кўйлаklarингги кийиб... Атлас кўйлаklarинг борми?— кулди Комил ва яна дарров жиддийлашди.— Хуллас, госпиталдаги ярадорларни бир хурсанд қилсак! Колхозда комсорг йўқ экан. Бироқ... Колхоз нима-ю, мактаб нима? Сиз мактаб комсорги сифатида шу ишни ўз зиммангизга олсангиз, нима дейсиз?

Муяссар нима ҳам дерди? Жон-жон деди, холос! Шу-шу, у кечаси билан госпиталь тўғрисида ўйлаб чиқди. Бир арава ҳандалагу мева-чевалар билан шаҳар касалхонасига жойлашган госпиталга кириб боришларини, уч-тўрт кун олдин танишган ярадор йигитлару, ҳамшира қизлар билан қайта кўришишларини ўйлаб тонг отдирди.

Унинг ярадорлар билан танишуви ҳам жуда қизиқ бўлганди. Бу йил дадаси эрта кўкламдан даштда юргани учун олчаларини териб сотадиган одам бўлмади. Ахийри, ойиси Гулсум опага айтиб, бир кунга рухсат олиб берди-ю, Муяссар икки яшик олча териб, тонг палла йўлга тушди. У билмасдан қишлоқдан кеч чиққан экан, шаҳарга офтоб найза бўйи кўтарилганда кириб борди. Бунинг устига йўлни билмас экан, бир вақт шаҳар касалхонасининг ёнидан чиқди. Қараса, касалхонанинг ҳовлисида турна қатор бўлиб ярадорлар ўтиришипти!

Бировларнинг қўлида қўлтиқтаёқ, бировлар таёқсиз бир оёқлаб сакраб юрипти. Бировларнинг бошлари боғланган, бировлар қўлларини бўйинларига осиб олган...

Муяссар шаҳарга госпиталь кўчиб келганини эшитган, қанча одамлар ўз жигарбандларини ахтариб келиб-кетганини ҳам биларди. Шундай бўлса ҳам, юраги алланечук ўйнаб кетди. Шу пайт, кўзи темир панжарга суяниб ярадор йигит билан гаплашиб турган ёшгина қизчага тушди. Қизча Муяссарга худди бултур ёзда, ТошМининг тўртинчи курсидан фронтга кетган опаси Зебони эслатди-ю, азбаройи унинг овозини эшитгиси келиб:

— Бозор шу ёқдами, опажон?— деб сўради.

— Йўқ, орқангга қайтасан. Сал юриб чапга буриласан,— деди қизча ва кулимсираб сўради:

— Яшигингизда ўрик эмасми, мабодо, синглим?

— Йўқ, олча, опажон,— деди Муяссар,— яхши олча.

— Яхши бўлса бир-икки стакан сотинг,— бозор нархини берамиз.

— Вой, нега ундай дейсиз?— Муяссар эшагини тўхтатиб ерга сакраб тушди.— Сотиб олибманми, сизга сотаман?..

У яшикнинг қопқоғини кўтариб, бир ҳовуч олча олди ва темир панжара орасидан қизга чўзди.

— Мана, еб кўринг, опажон!

Қиз битта олчани оғзига солиб тилини тақиллатиб кулди-да:

— Алёша, стакан!— деб бақирди.

Бу ўртада, қўлларида мис товоқ ва котелок, дарвозадан бир-икки йигит чиқиб келди.

Муяссар шошганидан стакан ҳам эсидан чиқиб ҳовучлаб олча тарқатаркан, вужудини чулғаб олган иссиқ бир меҳрдан энтикиб дерди:

— Йўқ, йўқ, пул керак эмас, ўзимизнинг олча, ахир!..

Киши фақат яхшилик қилгандагина ҳис этадиган ажиб бир туйғу уни ўз қанотларида осмонга олиб чиқиб кетган, шу топда у заҳил юзли бу солдатларнинг кулимсираб айтган битта раҳмати учун икки яшик эмас, ўч яшик олчаси бўлса ҳам аямас эди.

Муяссар қишлоққа ҳам шу ҳислар қанотида кириб келди, фақат қўлида челақ, сойга сувга чиққан ойисини кўрганидагина... ҳушига келди.

Ойиси унинг палапартиш гапларини эшитиб, секин «уф» тортди.

— Майлий бўлари бўпти, бўёғи синибди, беш-ўн сўм пул қилиб келсанг... укаларингга уст-бош бўлармикин дедим....

Муяссар Комилнинг топшириғидан кейин кечаси билан ухлай олмади. Хаёлида минг хил режалар тузиб, тонг оттирди-ю, эрталаб Гулчеҳрани олиб, дугоналари билан гаплашгани кетаётганида... бу кўнгилсиз воқеанинг устидан чиқди!

Ахир... Машраб қандай қилиб бунчаликка бордийкин? Бундан чиқди, унинг ҳамма гаплари, шу йил баҳорда комсомолга ўтаётган пайтда ичган қасамлари, сеvimли китобларнинг қаҳрамонларидай бўлишга уринишлари, ҳаммаси, ҳаммаси бекор экан-да?

Муяссар шу ўйлар билан бўлиб, сойга чиққанларини ҳам пайқамай қолди, фақат тахта кўприкдан ўтаётганларидагина ҳушига келиб:

— Вой, кечирасизлар хаёлим қочипти,— деди ва олдинга ўтиб, чап қўлдаги дарвозага бошлади.

Муяссарларнинг боғи катта бўлмаса-да, дарахтлари ёш, қалин, ўзиям бир томони қир ёнбағридаги пахтазорга бориб туташади. Фақат мева сийраклашиб қолган. Рост, кузги олма ва олхўрилар ҳали шундоқ турибди, бироқ шафтоли билан ўрик, битта-яримта чумчуқ чўқиганлари бўлмаса, деярли қолмаган.

Шундай бўлса ҳам Лариса боғни кўриб, оғзи очилиб қолди.

Ҳар бир дарахт тагида узоқ-узоқ тўхтар, япроқлар орасида товланган битта-яримта шафтолиларни узишдан қўрққандай эҳтиёт билан силар, олхўри ва олмалар чинакам эканига ишонмагандай ушлаб-ушлаб кўрарди.

Атрофида гирдикапалак бўлган йигит-қизлар эса у тортинган сайин кўнглини олишга уринишади. Айниқса, Қўчқор унга ёқишга жон-жаҳди билан ҳаракат қилади. Гоҳ шафтолиларнинг энг баланд шоҳларига чиқиб, япроқлар орасида яшириниб қолган битта-яримта меваларни топиб этагига ташлайди, гоҳ қуш чўқиб асал бўлиб кетган ўриклардан териб тутади.

Лекин қизиқ, улар кўнглини олишга уринган сайин Лариса ҳам ўзини ғалати тута бошлади. Олдин тортиниб турган қиз, салдан кейин кўзига нима кўринмасин — ҳаммасини қўлидаги челақка тера бошлади. Фақат Қўчқор тутган меваларнигина эмас, ерда, бедалар орасида ётган олма пўчоқлари, шафтоли ва олча данакларигача териб олар, кўзлари олазарак бўлиб, атрофига қарарди.

Аввал ҳамма ҳайрон бўлиб қолди, кейин имо-ишора билан шафтоли ва олча данакларини еб бўлмаслигини тушунтиришга ҳаракат қилиб кўришди, ахйри Қўчқор аччиғи чиқиб челагини қўлидан олди-да, шафтоли ва олча данакларини ҳар тарафга сочиб юборди.

— Буни эса жинни бўлади одам!— деди у, бармоғи билан пешанасини «дук-дук» уриб.— Горько! Тушунасанми, горько!

Лариса олдин қўрқиб кетиб, орқага тисарилди, сўнг, лаблари титраб, кўзи жиққа ёшга тўлди-ю, ўзини бедага отиб йиғлаб юборди.

Ҳамма эсанкираб қолди. Айниқса, Қўчқор ўзини йўқотиб қўйди. Худди оғир жиноят устида қўлга тушгандай, кўзлари жовдираб, Машрабга қаради.

— Ахир мен... яхшиларидан териб берсам девдим...

Муяссар ўзи ҳам сезмасдан «сен» лаб юборди:

— Булар қайси шаҳардан келгани эсингдан чиқди-ми? Фаҳм-фаросат борми ўзингда?

У Ларисани елкасидан қучоқлади.

— Лариса, менга қара, Лариса...,— деди, сўнг, қиз ўзидан уялгандай тескари бурилганини кўриб, йигитларга юзланди.

— Бораверинглар, ўзимиз юпатиб оламиз.

Қўчқор индамай пахтазорга томон йўналди, лекин беш-олти қадам юрмасдан тўхтади.

— Муяссархон, пахтазорга чиқинглар. Бирпас гаплашиб ўтираммиз...

Акмал хом семиз ҳам бир-икки марта томоқ қоқиб олгач:

— Шундай қилинглар, биз кутамиз,— деди.

— Ҳа, сақлаб қўйган ҳандалакларинг борми?— Гулчеҳра «пиқ» этиб кулиб юборди.

Муяссар ер остидан Машрабга қаради: у кўзлари аянчли жовдираб, тескари бурилди. Муяссар унинг нимадир демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаганини, бироқ гап-ришга журъат этмаганини пайқади-ю, ойнисининг увра ошини ичиб бўлиш билан, ўзи қизларни пахтазорга бошлади.

Қизлар ариқ ёқалаб, пахтазорга боришганда, йигитлар шимларининг почалари тиззаларигача шимарилган, жўякларга чим босиб сув тақсимламоқда, четроқда дастурхонга ўроғлиқ овқатлари турарди.

Кун ботган, тоғлар устидаги нафис бўёқлар сўнган, лекин ҳали ёруғ, пастдаги сой, сойнинг у юзидаги тор кўчалар, машъум полиз, тепадаги фишт мачит, узоқда, боғлар орасида оқариб турган мактаб — ҳаммаси, ҳатто тўғон бўйидаги терак учида, уясида қўниб ўтирган лайлаккача аниқ кўринар, гўё офтоб сўниши билан қишлоқни тўсиб турган аллақандай парда кўтарилгану, ҳамма нарса бўлакча бир тиниқлик кашф этган...

Пахтазорда одам қолмаган, фақат олисда, қир этагида бир-иккита аёлларнинг рўмоллари оқариб кўринадди.

Сал ўтмай осмонда илк юлдузлар милтиради. Сўнг кимдир уларни ҳовучлаб сочаётгандай бирпасда осмон гуж-гуж юлдузларга тўлди. Қаердадир олисда, қишлоқнинг у бошида ит ҳурди, сойда адашиб қолган қўй маъради, у ер-бу ерда чироғлар йилтиради.

— Ит ҳуриши, қўй маъраши...— деди Лариса. Унинг овози чуқур таажжубга тўла эди.— Ишонасанларми, ҳаммаси эсимдан чиқиб кетипти. Сув шилдираши, мушук миёвлаши, сигир бўкириши — ҳаммаси, ҳаммаси, ғалати эшитилади қулоғимга!— у секин бурилиб Қўчорга қаради.— Боя мен сизни хафа қилдим. Бироқ... Гапимга ишонинг: ўзим ҳам билмайман, нима бўлганини. Мана, бир ой бўлдики, овқатимиз анча яхшиланиб қолди. Яхшиланиб қолди-ю,... барибир ейдиган нарса кўрсам кўзим тўймайди!..

Қўчор хижолат чекиб қўлини силтади:

— Э, нималар деяпсиз, Ларисахон, Ленинград дегандаёқ тушунганмиз ҳаммасига!

Лариса бўйнигача сип-силлиқ тушиб, елкасида шаршарадай кўпириб ётган сарғиш сочларини тўррилаб ўйлааниб қолди. Кейин кўзларини олисларга тикди — унинг кўзлари кипригининг қалинлигидан қоп-қора кўринар, аслида кўм-кўк эди. У ўзига гапираётгандай секин гапира бошлади.

— Йўқ, улар бошдан кечирган икки йилни, икки йил қамалда қолган Ленинградни бошқалар кўз олдига келтира олмайди. Сал кам етти юз кун милт этиб бир чироғ ёнмаган катта шаҳар... Қорга кўмилган, ҳувиллаб қолган кўчалар. Ченаларга ортилган тарашадай мурдалар... На кулги, на шўхлик! Уқтин-ўқтин фақат тўп гумбурдайди, снарядлар портлайди-ю, хароба уйлар орасида аллақандай соялар, тўғриси, қалин кийимларга ўранган тирик мурдалар юради. Лекин бу соялар негадир таслим бўлмайди, кечалари музхонага айланган уйларда яхлаб қолишса ҳам, қандайдир бир куч уларни оёққа турғазади-ю, ҳар куни эрталаб қор босган кўчаларда, завод дарвозаларида, мактабларда пайдо бўлишади...

Ларисанинг дадаси Владислав Мефодьевич Гордий машҳур хирург эди. Эҳтимол, эшитишгандир — у кишини газеталар ҳам тилга олган эди. Бултур қишда уни, госпиталда операция қилаётган жойида, самолётга ўтқазиб, Белоруссия ўрмонларидаги қайси бир партизан отрядига олиб кетишди... Шу-шу қайтиб келмади. Уликми-тирикми ҳеч ким билмайди.

Ойиси Герцен институтида чет тилдан дарс берарди. Уларни бултур, Ладога кўлида машҳур муз йўли очилгандаёқ эвакуация қилишмоқчи эди, бувиси қаттиқ касалга чалинди-ю, ойиси уни ташлаб кетишни хоҳламади.

Бироқ ташлаб кетмаганидан нима фойда, бувиси бари бир бу қийинчиликларга бардош беролмади... Очлик, совуқ ҳаммани шунчалик ҳолдан тойдирган эдики, уни қабристонга элтиб кўмадиган одам ҳам топилмади. Ойиси билан Лариса ҳовлиларидан чуқур қазиб ўзлари кўмишди. Балки ойиси ҳам ўшанда тамом бўлгандир!

Лариса юзини кафтлари билан босганича индамай қолди. Муяссар уни қучоқлаб, сочларини тузатиб нималардир деб пичирлади.

Узоқ жимлик чўкди. Машраб кўнгли бузилиб кетганидан чурқ этмас, Қўчқор билан Акмал ҳам қовоқлари осилган, пишиллаб нафас олишар, ҳатто энгилтак Гулчеҳра ҳам индамай қолганди.

Лариса ғамгин хаёллардан қутулмоқчи бўлгандай бошини силкитиб:

— Майли,— деди,— ойим сал ўзига келсинлар, яна кетамиз шаҳримизга. Албатта кетамиз!

Лариса ҳали гапириб бўлмаган ҳам эдики, ёнбошлаб ётган Машраб юрагини тўлдирган туйғулардан ўпкаси тўлиб:

— Дўстлар!— деди,— мен... менинг битта таклифим бор: келинлар, ўша улуғ шаҳар учун, Ленинград учун курашларда ҳалок бўлган буюк одамларнинг ёруғ хотираси олдида... қасамёд қилайлик... Халқимиз бошига оғир кунлар солган душманини тор-мор келтириш учун кўлимиздан келган ёрдамимизни, керак бўлса жонимизни ҳам аямайлик! Шу олтовимиз... эндиликда кўлни кўлга бериб, бир тан, бир жон бўлиб курашайлик!

Эҳтимол, бошқа пайт, бошқа вазият бўлганда Машрабнинг бу гапи одатдагидай ҳамманинг лабида табасум уйғотарди, лекин ҳозир, бошқалар у ёқда турсини, Қўчқорнинг ўзи (баладпарвоз гапларини жинидан ҳам ёмон кўрадиган Қўчқорнинг ўзи!) биринчи бўлиб Машрабга кўлини чўзди:

— Қасамёд қиламан!

— Қасамёд қиламан!

Дағал ва нозик кўялар чирмашди.

Қалбларини сўз билан ифода қилиш қийин бўлган, шунинг учун ҳам сукутга даъват этган аллақандай юксак ва мусаффо бир туйғу эгаллаб олди. Мардликка, сабот ва софликка ундовчи бу туйғу уларнинг ўзлари учун ҳам шундай янги ва аллақандай ёқимли эдики, ҳеч ким бу сукутни бузгиси келмас, шу ҳолда бир-бирларини

нинг юрак уришларига қулоқ солиб, тонг отгунча туришга тайёр эдилар.

Муяссар Машрабнинг қўллари титраб кетаётганини ҳис этар, бу титроқ унинг вужудини ҳам жимирлатар эди.

Машрабга ўхшаб, ўзиям осмони-фалакда юрадиган қиз, шу бир гапи учун ҳозир унинг ҳамма гуноҳини кечиришга тайёр эди. Чунки Машраб шу топда унинг дилида қайнаб турган туйғуларини ҳис этди, унинг тили учида турган гапларни топиб айтди!..

Машраб ўзиям гўё кечирим сўрар, Гулсум опаникига ўхшаган сал маъюс қўй кўзлари — Муяссар буни аниқ кўриб турарди — гўё эндиликда ҳеч қачон бунақа аҳмоқлик қилмасликка, ҳамиша пок ва ҳаққоний бўлишга ваъда берар, ҳатто қасам ичарди.

Муяссар, унинг дилидаги изтиробларига эндигина тушунгандай, юраги бирдан алланечук бўлиб, «қилт» этиб ютинди.

«Йўқ, ҳозир айтиб бўлмайди... Биладан, ўзинг ҳам уялиб юрибсан, ҳаммасини биладан, Машраб!»

УЧИНЧИ БОБ

1

Эркин Эртоев кечқурун бўладиган ўтиришни ҳар ўйлаганда юраги бир ўйнаб, Чавандозникига барвақтроқ борди.

Чавандоз катта боғнинг энг хилват жойига, ариқ бўйига ёғоч каравот қўйдириб, атлас кўрпача тўшаб, парёстиклар қўйганини кўрди-ю, яна ҳам яйраб кетди.

Аввалги ўтириш меҳмонхонада бўлиб, Барноҳон билан ёзилиб суҳбатлашолмаган ҳам эди. Бу сафар... гилослар билан ўралган бу хилват, атлас кўрпачаю парёстиклар...

Эртоев кулимсираб ариқ бўйига чўнқайди, шариллаб оқаётган ғалати яшил сувга бўлиқ билакларини, келишган бўйинини, юзларини юваркан, сувдаги кўзачага кўзи тушиб, Чавандозга юзланди:

— Валиқнинг подшоси илинибдими дейман, Холмат ака?

— Балиқ ҳам гапми, Эртоев ака, бу кўзачада шунақа бир тилсим борки, оғзини очсангиз кўнгилдаги ҳам-

ма ғурбатни ювиб, ўзингизни арши аълога олиб чиқиб кетади!

Улар кулиша-кулиша, каравотга чиқиб ёнбошлаган ҳам эди, рўпарадаги гилос шохлари силкиниб, олдин елкасида дастурхон, қўлида бир патнус шафтоли, новчадан келган, худди Чавандоздай қора кўз, қора қош бир йигит кўринди, йигитнинг кетидан қўлида бир сават патир, юмалоқ лўппи юзлари иссиқ нондай қизарган, бўйи пастроқ бўлса ҳам хушбичим, дўндиққина бир қиз чиқиб келди.

Йигит гилослар орасидан чиқиб бирдан тўхтаган эди, қиз қўлидаги баркаш билан унга урилди-да, майда садаф тишлари ярқираб кулиб юборди.

Чавандоз пешанаси бир тиришиб яна ёзилди:

— Намунча қозик бўлиб қотиб қолдинг, Едгорбек? Эртөөв аканг билан кўришмайсанми, ўғлим?

— Э, кечирасиз... Ассалому алайкум!...— Йигит қандайдир ўнғайсиз лапанглаб келиб патнисни дадасига чўзди-да, эгилиб кўришди.

Қиз баркашни каравотга қўйиб ўзини гилосзорга урган эди, йигит ҳам орқасидан бесўнақай лапанглади, лаҳзадан кейин у ердан қизнинг хандон ташлаб кулган овози эшитилди.

— Бу қиз ким ўзи?

— Ҳа, шу... қўшнимизни қизи. Ўзи сал ҳалигидақа... бир қайнови камроқми, билмадим?

— Қайнови камми, ё қитиғи қўзғаб юрибдими?

— Қитиғи қўзғаса, ёнида биттаси юрипти-ку.

Эртөөв истеҳзоли кулимсираб пичинг қилди:

— Ҳа, кишнаб турибди айғирингиз!

Чавандоз қалтис гапирганини тушуниб ўзидан ғижинди: у бугун Эртөөвни меҳмон қилишдан мақсади — Едгорбек тўғрисида гаплашмоқчи эди. Едгорбек биринчи хотинидан кўрган, ўз пушти камаридан бўлган биттаю битта фарзанди. Қўчқорга қолса «бўрини қанча боқма този бўлмайди» деганларидек, ўғайни қанча бағрингга тортмагин, бари бир ўғайлигига борар экан, Чавандоз Фотимага уйланганида, Қўчқор олти-етти яшар бола эди, ўшандан бери ардоқлайди, Едгорбекдан ортиқ кўрса кўрадики, кам кўрмайди, лекин Қўчқор ҳамон ундан ётсирайди, ҳалиям бўлса кўнгли ўз отаси Қиличда. Чавандоз буни сезгандан бери Едгорбекка тагин ҳам меҳри ошди.

Едгорбек тенги йигитлар бултур куздаёқ армияга чақирилган. Чавандоз уни бир ёш «кичрайтириб» зўрға олиб қолди, баҳорда эса, бронь беради деган умидда, тракторчилар курсига юборди. Кейин тракторчилар тугул, ундан «йўғонлар» ҳам омон қолмаслигини пайқадиди-ю, МТС дан чақиртириб олди. Энди битта йўли — темир йўлга жойлаштириб қўйиш қолди, холос.

Бу жуда нозик гап, албатта, чунки бир томони военкомга бориб тақалади, лекин Эртөөв «йўқ» деёлмаслигига Чавандоз ишонади, чунки «ўтказиб қўйган» жойи бор.

Бу йил қишда «меҳнат батальонига йигирма одам берасан», деб буйруқ келганда Эртөөвнинг қил ўтмас қадрдони Эшвой Мўмин ҳам кетадиган бўлди. Лекин жўнашдан бир кун олдин Эртөөв орага тушиб унинг қолишига сабаб бўлди.

Эшвойнинг бахтига, қишлоқда қўй оғзидан чўп олмайдиган Эшмат Мўмин деган бир одам бор эди. Чавандоз Эртөөвнинг илтимосига йўқ деёлмади-ю, Эшматни бир-икки ёш яшартириб, Эшвойнинг ўрнига жўнатди юборди. Шу-шу, Эшмат Мўмин Эшвой Мўмин бўлиб Уралга кетди, чин Эшвой эса, ҳанузгача колхозда экспедиторлик қилиб, гаштини суриб юрибди.

Рост, ўшандан кейин Чавандоз Эшмат Мўминнинг ўғли Акмални ва ундан кичик бешта боласини кўрганда виждони сал азобланиб қўяди, лекин... наҳот Эртөөв унинг бу яхшилигини унутса?

Чавандоз баркашдаги патир билан сомсаларни Эртөөвнинг олдига сураркан:

— Буёғи қандоқ бўлди?— деди кулимсираб.— Кўзачанинг оғзини очамизми, Эртөөв ака?

— Сўраб бергунча уриб бер, деган гап бор...

— Яшанг, Эртөөв ака, битта олдингиз!

Шаробнинг ютуми майин бўлса ҳам, ўзи ошқозонларни чўғ теккандай жизиллатиб юборди.

Иккинчи қадаҳдан кейин Эртөөвнинг чехраси очилиб пешанасидан маржон-маржон тер оқа бошлаганини кўрган Чавандоз, секин кўнглидаги гапнинг учини чиқарди, лекин Эртөөв, гарчи олдин кулимсираб эшитса ҳам, кейин негадир пешанасини ишқаб, ўйланиб қолди.

— Сиздан яширадиган гап йўқ, Чавандоз,— деди у ниҳоят.— Янги военком келган, Абубакиров деган одам, биласиз.

— Билганимиз учун ўзларига мурожаат қияп-миз-да, Эртөөв ака!

— Тушуниб турибману, лекин тўғрисиини айтсам, қалтис одам. Бунақа чўрткесарини кўрмаганман. Узи фронтовик. Капитан. Бир оёғидан айрилиб келгану, аммо лекин сиртидан ўтсангиз тепади, олдидан келсангиз тишлайди, хумпар!

Абубакиров Ёдгорбекни кўриб, «Шундай соғлом йигит фронтга бормай нима қилиб юрибди бу ерда?» деган маънода шама қилганлари Эртөөвнинг эсига тушиб, шикоятомуз гапирди-ю, Чавандоз индамай қолганини кўриб, лабини тишлади. Самимий гапираман деб, ожизлигини ошкор қилиб қўйишига оз қолибди!

Эртөөв йўталди, сўнг, гапни юмшатиш учун:

— Хайр майли, бир гап бўлар, Чавандоз,— деди.— Гаплашиб кўрармиз. Эшвойга ўхшаб бунинг ҳам бир йўли топилиб қолар. Аммо унгача бу ерда юрмасин. Даштда тарозибон йўқ дейишаётувди. Буёғи тўғрилангунча бир ой-ярим ой ўша ерда ишлаб турсин.

— Ҳа, балли! Мана бу гапигизга бормиз-да, Эртөөв ака!

Чавандоз мўйловини силаб кулди.— Ке қўйинг, хурсандчиликдан қолмайлик, ака!

Маладес Чавандоз: айни Эртөөвнинг кўнглидагини топди!

Ҳар кун ҳар соат манман деган йигитлар ўққа учиб, дом-дараксиз кетаётган бир маҳалда гам-гуссага бало борми? Бир кун бўлса ҳам ўйнаб қол!

Эртөөв бу гапни кўнглидан ўтказса-да, бу сафар Чавандоз тутган шаробни ичмади. У энди шаробни жаннат фариштаси билан қадаҳ уриштириб ичишни орзу қилар, Чавандозга сездирмасдан гилосзорга зимдан назар ташлар, у ердан қуралай кўзларини сал сузиб, нафис қора қошларини чимириб, бир-бир босиб чиқиб келадиган гўзални орзиқиб кутарди.

Эртөөв Барнони дастлаб кўрганда тамом бошқа нарсаларни қўмсаган, яъни ҳар бир соғлом эркак кўҳлик қизни кўрганда нимани ўйласа, у ҳам шуни ўйлаганди.

Бора-бора қалбидаги туйғу тобора алаңгаланиб, қандайдир янги, илгари ҳеч қачон ҳис этмаган ширин изтиробга айланди. Бурноғи кун, ниҳоят, Барно билан биринчи марта ҳоли суҳбатлашишга муваффақ бўлди.

Бу учрашув у кутган лаззатларни беролмади, аксин-

ча, Эртоев ўз орзуларига эришиш осон эмаслигини, бунинг учун ҳали кўп «меҳнат» қилиши кераклигини тушунди. Бироқ шуниси қувонтирадики, агар сабот билан иш тутса, орзуси ушалиши эҳтимолдан холи эмас эди!

Барно айниқса хайрлашаётганларида очилиб кетди. Эртоевнинг қўлини қўйиб юбормасдан бир нафас ушлаб турди, сўнг, оппоқ тишларини кўрсатиб:

— Майли, бўлмаса, кўришгунча хайр, Эркинжон ака,— деб кулди.

Шу-шу, Эртоев тонг отгунча ухлай олмади. Қафтида гўё қиз қўлининг илиқ тапти, қулоқлари остида «Эркинжон ака» деган майин товушининг ажиб ҳарорати қолган, бу ҳарорат иситмасини чиқарар, қиз кўзларини сузиб кулишлари эсига тушганда аъзойи баданидан ўт чиқиб кетарди.

Ана, гилослар яна силкинади. Олдинда, негадир бошини елкасига қисиб олган Кўр Шермат, кетида...

Эртоевнинг юрагига қуйилган иссиқ тўлқин тош чироқ кўтарган Едгорбекни кўрганда музга айланиб, вужудини қақшатиб юборди.

Едгорбек тош чироқни гилосга осиб, орқасига қайтди. Кўр Шермат каравотнинг четига омонатгина ўтирди, савол назари билан тикилиб турган Чавандозга қараб ғуноҳкор жилмайди:

— Охир замоннинг бузуқиларидан куйдик куйганда!— На ўзлари бир нимани эплайди, на эплаганини кўра блади!

Эртоев шахд билан қаддини ростлаб ўтирди.

— Ҳўш, нима гап ўзи?

— Ҳа, шу...— деди Кўр Шермат.— Барнохоннинг битта ҳанги қайниси бор.

— Ҳўш?

— Уша бир нимани сезиб қолганми, кеча Барнохоннинг юзига солувди. Бугун тўннини тескари кийиб олибди.

— Ҳим...,— деди Эртоев.

— Ўзи шунақа сал нобопроқ бола,— гап отди Чавандоз.— Ҳалиги... Бизни ўгай болани ҳам йўлдан урибди, аҳмоқ!

Чавандоз ер остидан Эртоевга қаради, қаради-ю урушдан аввал, Аъзам ячейка ҳаёт вақтида унинг уйига бир арава мева-чева олиб боргани эсига тушиб кетди.

Чавандоз аравани дарвозанинг олдида тўхтатиб,

қутиларни тушираётганида МТС нинг қизил-қашқа отини елдириб ячейка келиб қолди.

Чавандоз унга пешвоз чиқаркан, кулимсираб:

— Мана, колхоз боғидан мева-чева пишган экан, жиндек совға...— деган эди, ячейка:

— Нима, нима?— деди ранги ўчиб.— Ким айтди сенга, мени колхоз боғидан текин мева ейди деб? Ким? Қани кўтар қути-путингни! Кўтар!

Чавандоз, гўё Аъзам ячейканинг овози қулоқлари остида қайта янграгандай, титроқ босиб:

— Биласиз-ку, бу боланинг отаси ўзи шунақа эди,— деди.— Отдан тушсаям, эгардан тушмайдиган манманлардан бўлади булар!

— Манман деб аста айтасизми?— деди Кўр Шермат.— Турган битгани маҳмадана!

«Отаси!»...

Эртоев, оғир энтикиб, Чавандозга юзланди:

— Қани кўзачангизни очинг. Фаришта келмасалар, соғлиқлари учун биттадан отайлик!

Чавандоз шаробни пиёлага «қилт-қилт» қуяркан:

— Фаришта жон-жон деб келадилару, боласи тушмагур ишнинг белига тепибди-да?— деб қўйди.

— Аллақачон фронтга кетадиган давангидай йигитни ёш бола дейсиз-а, Холмат ака!— ясама кулди Кўр Шермат.

Эртоев унинг гапини эшитмагандай, бир пиёла шаробни индамасдан ичиб юборди-да, ёстиққа ёнбошлади.

Йўқ, Эртоев Аъзам ячейканинг оиласига ёмонлик қилиш пайида эмас эди. Бунга сабаб, Аъзам ячейканинг яхшиликлари эсига тушганидан эмас, йўқ биттаю-битта сабаб — уруш!

Эртоев бир амаллаб бу ёқда жон сақлаб юрибди. Лекин у чаплашиб қолган кўп одамлар ҳозир фронтда. Уларнинг орасида ячейканинг ўғли билан куёви Расулжон ҳам бор. Гулсум опанинг иккита укаси ҳам фронтда. Бир оиладан тўрт киши урушда ҳисоб! Булар фронтдан қайтишса, айниқса Комилга ўхшаб, қўш-қўш орден тақиб келишса нима бўлади? Умуман... урушдан кейин аҳвол нима кечади?

Гарчанд ҳали-ҳозир урушнинг охири кўринмаса-да, бу тўғрида ўйламасдан илож йўқ! Умуман... Фронтвиклар билан чайлашиш яхшиликка олиб бормайди!

Эртоев шу қарорга келгандан бери негадир Аъзам ячейкани кўп эслаш одатларини чиқарди.

Иўқ, Эртоев ячейка олдида ўзини гуноҳкор, деб билмайди. Агар у ўша маҳалларда Аъзам ячейкага қарши чиққан бўлса, катта мажлисларда уни фош қилиб гапирган бўлса, буни ўша даврнинг талаблари тақозо этган. Эртоев бунга амин. Амину, лекин шунга қарамай, негадир кўнглининг бир чети ғаш, назарида кимдир унинг ўша пайтлардаги хатти-ҳаракатларини, гапирган гапларини кўнглига тугиб юргандай, урушдан қайтган ҳамон дарҳол дастак қилиб кўтариб чиқадигандай туюлади.

Ахир-оқибат Эртоев, бир маҳаллар қилган ишларини бу оиланинг кўнглидан чиқариш, чиқаролмаган тақдирда ҳам, бундан кейин эҳтиёт бўлиш, хуллас, мумкин қадар уларга тегмаслик керак, деган тўхтамга келди. Гулсум опага яхши муомала қиладиган бўлди, ҳатто райОНО билан келишиб, унга вақтинча мактабнинг директорлигини тонширди. Лекин кутилмаганда Барно чиқиб қолди-ю, ҳамма ўйлари ағдар-тўнтар бўлди.

Рост, Барнони қўлга тушириш режаларини тузаркан, Эртоев ўртадан бунақа ғов чиқишини кутмаганди, бироқ кутганда ҳам шундай қиздан воз кеча олармиди? Иўқ, аксинча, адабини бериб қўймаса бўлмайди бу тирранчанинг! Чавандоз ҳақ: яхшилик билан эл бўлмайди булар. Буларни эл қилишнинг фақат битта йўли бор, у ҳам бўлса шафқатсизлик!

Эртоев қалин сочларини тўзғитиб қаддини тутиб ўтирди.

— У тенгилар урушда қон кечиб юрипти-ю, булар буёқда текканга тегиб, тегмаганга кесак отиб кишнаб юрибди де?

— Кишнаб юриш ҳам гапми?— деди Кўр Шермат.— Колхоз полизига тушиб, бор ҳандалакни кўтариб кетганларини айтинг!

— Ҳали колхоз мулкига қўл чўзяпти де? Нега мен эшитмадим бу гапни?

— Ҳа, шу...,— деди Кўр Шермат.— Инобатхон босди-босди қилиб юборди.

— Инобатхон!— Эртоев титроқ босиб Кўр Шерматга қаради.— Ҳозир топиб бўлармикин уларни? Топиб бўлса... Дарҳол қувиб ке идорага! Мен бир кўрсатиб

қўй — уруш йиллари колхоз мулкига қўл чўзиш қанақа бўлишини!

Чавандоз кўзлари мўлтираб бир Эртоевга, бир Кўр Шерматга қаради.

— Буёғи қандоқ бўларкин, Эртоев ака?

— Яна қаёғини айтасиз?

— Ҳалиги... боя айтдим-ку, у муттаҳам бизнинг тен-такниям йўлдан урибди деб!

— Яшанг!— Ҳали қишлоқ оқсоқолининг боласи колхоз полизига ўғирликка тушиб юрибди денг!

— Энди илож қанча, Эртоев ака, ўзи ҳалигидақа... ўгай-да, ўгай!

— Ўгай бўлса намунча жонлари ачийди?

— Ўзларидан қолар гап йўқ, ўртада кеннойилари бор, Эртоев ака!

— Кеннойи!.. Раис акамларнинг боласи... Уғри! Шармандачилик!— Эртоев бу гапларни ғазаб билан эмас, сал ясама писанда билан айтди. У «раис акамларни» яна бир оз эзмоқчи эди, лекин шу пайт, қўлларида лаган, олчазордан чиққан Едгорбек билан Гулчеҳрага кўзи тушди-ю, илжайди:

— Ҳўп, раис акамларнинг ўғлига тегмагину, нариги иккисини дарҳол ҳайдаб бор идорага!

У сармаст кўзларини сузиб ва уни аллақандай шер-сифат қилиб кўрсатадиган қалин сочларини тўзғитиб, Гулчеҳрага тикилди.

— Жон оғритмай жонона қайда дегандек, бу жўжа-хўрозлар ҳам билиб қўйишсин ҳандалак ейиш қанақа бўлади? Лаббай, дўндиқча?

Гулчеҳра «пиқ» этиб кулиб, ўзини Едгорбекнинг ор-қасига олди, сўнг, лаганни унга тутқазди-да, олчазорда ғойиб бўлди.

Чавандоз ўғлига қараб имо қилди: рав бу ердан!

Уч-тўртта чучварани оғзига солар-солмас Кўр Шер-мат ўрнидан турди. Кўп ўтмай Эртоев ҳам қўзғалди.

2

Кўчқор у ёнидан бу ёнига ағдарилиб ухлай олмай ётарди.

Лариса... қандай мулойим экан бу... кўзлари бир қарасангиз денгиздай мовий, бир қарасангиз қоп-қора кўринган рус қизи!

Кўчқор шу маҳалгача бирорта қизга кўнгил берган эмас, умуман «севги»ни тан олмас, Машраб билан Ак-малдан кулиб юришининг бир сабаби ҳам шунда эди. Лекин бугун унга бир бало бўлди! Ғалати малла сочлари бўйнида шаршарадай кўпириб ётган бу мулойим қиз унга шунчалик хушёқиб қолдики, боя уни кузатиб қўйганида сал ноқулайроқ бир иш қилиб қўйди.

Ким билсин, балки Лариса унинг таклифига тез кўна қолгани учундир, балки қизнинг мулойим кулиб боқишлари бошқача кўрингандир, ишқилиб, йўлда кетаётганларида у қизни секин белидан олди.

Лариса бир чўчиб тушди-ю, унинг қўлидан чиқиб кетди. Кўчқор шошиб қолди, азбаройи кечирим сўраш учун тўхтамоқчи бўлган эди, Лариса куч билан силтаб ташлади.

Кўчқор ўзини тамом йўқотиб қўйди. Лекин қиз унинг саросимага тушиб қолганини сизди-ю, хайрлашаётганларида сал тушди, қўлини бермаса ҳам, ҳар ҳолда «хайр, бўлмаса» деди мулойимгина кулиб.

Кўчқор ҳозир тўшакда ётганда қулоғига ҳамон ўша овоз, ўша мулойим кулги эшитиларди.

Бирдан Кўчқорнинг ширин хаёлини бузиб, ўгай отаси Чавандоз:

— Фотма!— деб бақирди, сўнг, жавоб кутмасдан:— Буёққа қара!— деди-да, меҳмонхонага кириб кетди.

Лаҳзадан кейин ковуши билан ерни «шип-шип» босиб ойнаси ўтди, меҳмонхонада чироғ ёнди.

— «Яна эски ҳаммом, эски тос!»— Кўчқор тескари қараб ётди.

У ҳозир Чавандоз билан ойнаси ўртасида одатдаги жанжал бошланишини билади. Бу ғиди-бидиларнинг ҳаммасига Кўчқор сабаб бўлгани учун ойнаси оғиз очиб эътироз билдира олмайди. Шунинг учун бир томондан ойнасига ич-ичидан ачинса, иккинчи томондан ойнаси билан ўз дадаси ўртасидаги муносабатлар эсига тушиб, гижинади, юрагига қўйилиб келган раҳм-шафқат совуқ қояга урилган тўлқиндай зарра-зарра бўлиб парчалашиб кетади.

Кўчқор ёши улғайиб, ўз отаси тўғрисида кўпроқ эшитган сайин, бу туйғу ўсиб боради, баъзан ҳатто бу остонадан бошини олиб шартта чиқиб кетгиси келади.

Дарҳақиқат, отаси Қиличнинг шуҳрати қишлоқда Аъзам ячейканинг шуҳратидан ўтса ўтадики, қолишмай-

ди. Чунки улар Оқ пошшонинг мардикорлигига бирга кетиб, бирга «большевик» бўлиб қайтишган, шу-шу бирга ҳуррият учун курашган, ячейка тузишган, босмачилар билан олишган, ахийри САКУда ҳам бирга ўқишган.

Худди ўша пайтларда, дадаси САКУда ўқиб юрган пайтларда, нима ҳам бўлиб, ойиси Чавандознинг илмоғига илинган!

Қўчқор бунинг сабабини билмайди, албатта, фақат шуни биладики, ойиси ёшлигида жуда кўҳлик бўлган. Унга отасидан ҳам олдин Чавандоз кўз тиккану, бошда қўли етмаса-да, ахири йўлдан урган.

Шу-шу, қишлоққа келмай кетган отаси етти-саккиз йил деганда бурноғи йили кузда Қўчқорни кўргани келди. Ота-бола Гулсум опанинг уйида учрашдилар. Бироқ Қўчқор, гарчи дадасининг аллақандай таниш туюлган озгин чехрасини, оқ оралаб қолган сочларини кўрганида, айниқса маъюс кулимсираб: «Ке, ўғлим, кўришайлик», деган бўғиқ овозини эшитганида юраги эриб кетса ҳам, очилиб гаплаша олмади. Чавандознинг: «Ўғли борлиги энди эсига тушибди-да! Фарзандининг бошини силагиси келган одам шу пайтгача қаёқларда юрибди?» деган сўзлари кўнглидан чиқмай, совуққина муомала қилди. Фақат эртасига отаси қишлоқдан тўғри урушга кетганини эшитганида — Қилич ака буни негадир Қўчқорга айтмагани — айниқса, унинг йўлдан ёзган ғамгин хатини олганда совуқ хайрлашганлари эсига тушиб, ич-ичидан зил кетди.

Отаси ҳозир қаердадир жанубда, Донбасс томонларда, отлиқ қўшинлар сафида эскадронга командирлик қилади, ўзиям капитан.

Отаси унга жанг тафсилотларини ёзмайди, бироқ болаликдан «Чапаев»ларни кўриб катта бўлган Қўчқор учун «Эскадрон» деган сўзнинг ўзи кифоя, шунинг ўзи дилини илиқ нурга, юрагини ғурурга тўлдирарди. Умуман, аксарияти қалам билан ёзилган бу қисқа хатларни ўқиган сайин Қўчқор бир отасига ҳурмати ошса, бир Чавандознинг «ошпичоқ» эканига ишончи ортади!

Мана бугун ҳам у Чавандознинг «ошпичоқ» эканига яна бир ишонди. Дўндиқ Гулчеҳра боя қайтаётганларида Эртоев билан Чавандоз ҳандалакни баҳона қилиб Машраблардан қасд олмоқчи бўлганини айтиб қолди...

...Эшик қарс этиб ёпилди. Гурс-гурс юрган Холмат Чавандоз кўчага чиқиб кетди. Бир оздан кейин меҳмонхонадаги чироғ ўчиб, уйдан ойиси чиқди, «шип-шип» юриб ўғлининг ёнига келди:

— Кўчқор, ухлаб қолдингми, болам?

Она секин ва аллақандай гуноҳқор гапирди, бироқ Кўчқор жавоб бермади. Фотима сўрининг четига омонатгина ўтирди, қўлини ўғлининг бошига қўрқибгина чўзди.

— Болам, онанг ўргилсин, болам...

Унинг қўллари ўғлининг сочларига оҳиста тегди, лаблари нимадир деб пичирлади...

Кўчқор бирдан юраги «шиғ» этиб, томоғи ғип бўгилди, бироқ индамади, тишини тишига қаттиқроқ босиб, кўзларини чирт юмиб олди.

Фотима қимир этмай узоқ ўтирди, ўғлининг сочларига теккан бармоқлари секин қимирлади-ю, силашга ҳам журъат этолмай, тўхтаб қолди. Сўнг, огир уф тортиб, айвонга ёзилган тўшагига томон кетди.

Кўчқор сўнгги пайтларда ойисидан қанча гина қилмасин, ҳозир кечиришга тайёр эди. Чунки биринчи бор ойисининг юрагида ҳам катта бир дард борлигини ҳис этди. Ким билсин, эҳтимол, у ҳам ўз тақдирини «ошпи-чок»нинг қўлига топшириб қўйганидан пушаймон чекиб, кўп йиллардан бери ич-ичидан зил кетиб юргандир? Дардини айтай деса тили, айтмай деса дили куйиб, ўз ёғида ўзи қовурилиб келгандир?

Кўчқор секин ўгирилиб қаради. Бир парча муздай совуқ ялтиллаган ой шуъласида тўшагида хаёлчан ўтирган ойисининг озғин юзи касалманд кўринди. Бир нуқтага тикилган кўзлари шундай ғамгин эди... Ойисини бу кўйга солган Чавандоз ҳозир идорага бориб нима қилаётганикин? Кўчқор бирдан Гулчеҳранинг гапларини эслади. Эҳтимол, ҳозир у ёқда Машраблар жазо олаётгандир?.. Чавандоз Кўчқорни энг яқин дўстларидан ажратиб қўймоқчими? У сакраб ўрнидан турди.

Кўчқор идорага етиб борганда, Машраб билан Акмални аллақачон қувиб келишган, Эртоев қўлларини силтаб ваъз айтмоқда, улар эса, ички бир туғёндан қалтираб, чўян ҳайкалдай қотиб туришарди.

Кўчқор эшикни шарақлатиб очганда Чавандоз билан Кўр Шермат тугул, Эртоев ҳам бир сапчиб тушди. Кўчқор йўл-йўлакай шундай тутаб, фигони чиқиб бор-

гандики, кириши билан Чавандозга қараб, бўғилиб сўради:

— Дада! Бу қанақа гап ахир? Ҳамма қилгиликни мен қилсаму, сизлар, буларни қийнасаларингиз!

Пойгаҳда ўтирган Чавандоз, кўзлари ўйнаб, бақирди:

— Аҳмоқ бўпсан, аҳмоқ!

— Майли, мен аҳмоқ бўла қолай. Бироқ... дўстларим олдида ерга қаратманг одамни!

Машраб унга томон талпиниб:

— Кўчқор, Кўчқор...— деди-ю, тили гулдираб гапирмай қолди.

Акмал ҳам кўзлари пирпираб, бир-икки марта «қилт-қилт» ютунди.

Чавандоз, мўйлови дикрайиб:

— Сен... биласанми кимни ёқлаяпсан?— деганди, Эртөөв истеҳзоли жилмайиб:

— Ким бўларди, ўша машҳур ячейканинг боласини ёқлаяпти ўғлингиз!— деди.— Билмайдикки, у одам ким бўлган!

Машраб ранги ўчиб:

— Отамни тинч қўйинг, ўртоқ Эртөөв,— деди. Чавандоз унга ялт этиб қаради.

— Бир гапдан қолсанг ўтирган тахтингдан тушасанми, ҳей бола?— деди.— Тўғри айтдилар Эртөөв акамлар. Отанг ўзи шунақа одам эди. Бошини ўзи еди у!

Машраб, гуё юрагида пориллаб турган ўт сўниб қолгандай, бирдан бўшашиб, бошини эгди, Кўчқор эса, аксинча, қалтироқ босиб Чавандозга юзланди:

— Қўйинг, дада! Емонлаб нима қиласиз ўлган одамни? Тирик бўлгандаям бир сари. Аммо ўшандаям бутун қишлоқ билади у одамни...

— Лаббай? Бутун қишлоқ билади денг?— деди Эртөөв, деди-ю, столни зарб билан урди.

— Бас! Шерматвой, шу бугун, ҳозир ҳайданг буларни даштга!— деди у, столда қурвақадай «дик-дик» сакраган бўш сиёҳдонларни четга суриб.— Қишлоқда юриб семириб кетибди бу ҳаромтомоқлар. Бу тенгилар урушда юрганда, колхоз мулкига қўл суқиб қутуриб кетибди булар! Борсин, буғдой ўрсин жазирамада! Тикан кечиб заготовка ташисин! Ушанда билишадки қайси даврда яшаётганларини... Ҳайданг! Шу бугун ҳайданг даштга!

Йигитлар, худди шуни кутиб тургандай, эшикдан ўқдай отилиб чиқишди-ю, даҳлизда турган Гулсум опага

тўқнашди. Гулсум опа ҳамма гапни эшитган бўлса керак:

— Бор, бораверинглар,—деди ва эшикни очиб ичкарига кирди...

3

— Кечирасиз, сизга бир оғиз гапим бор эди, ўртоқ Эртоев.

— Марҳамат.

— Шу ёш болага... отаси тўғрисида гапириб, дилига озор бериб нима қилардингиз?

— Демак сиз, мактаб директори бўла туриб, ўғли-нғизнинг хатти-ҳаракатларини оқламоқчимисиз?

— Йўқ, оқламайман. Бироқ, бу йўсин унга озор бериш... адолатданми?..

— Ҳм... Балки сиз... партия эрингизни ўз сафидан ўчириб, нотўғри қилган, деб ўйларсиз?

— Уни партиямас, баъзи шахслар ўчирган.

— Бунинг аҳамияти йўқ, чунки бу шахслар...

— Йўқ, аҳамияти катта. Чунки... Агар уруш бўлмаганда у киши партияга қайта тикланарди. Мен бунга аминман!

— О!.. Мен биламан. Сиз мени Аъзам ака учун ёмон кўрасиз. Лекин сиз... бу масаланинг бутун мураккаблигини билмайсиз. Эрингиз ўзи...

— Майли. Мен ҳозир сиз билан бу ҳақда баҳслашишни истамайман. Чунки гап ҳозир отаси эмас, боласи устида боряпти. Унинг отаси қандай одам бўлишидан қатъий назар, туғишган акаси, поччаси, иккита тоғаси шу кунларда кўкракларини ўққа тутиб, Ватан тупроғини ҳимоя қиляпти, ўртоқ Эртоев!

— Бундан чиқди, ўғлингиз акаларим фронтда деб, билган номаъқулчилигини қилавериши мумкин?

— Мен унақа демадим-ку. Нима қиласиз гапни буриб?

— Демасангиз... тўғри қилибмиз! Борсин даштга. Ишласин! Кучи бўлса ўша ерда кўрсатсин!

— Майли, борсин. Лекин мен нима қиламан? Юз гектар пахта...

— Яна юз гектар пахта! Бутун бир қишлоқ зиёллари! Мактаб! Амбулатория! Матлубот жамияти! Экканлари юз гектар пахта-ю, машмашалари оламни бузади!

— Бу ишни бошлаган одамлар шу ерда бўлганда, мен сизга бу гапни айтиб ўтирмасдим. Ҳаммасини билиб туриб, нима қиласиз тагин буни юзимга солиб?

— Мен ҳол-аҳволга тушунаман, деб, ҳаммага енгиллик берадиган бўлсам... давлат мени бу ерга қўйиб нима қилади? Йўқ, кечирасиз. Сизга берадиган ёрдамимиз йўқ. Вассалом. Аммо шуни билиб қўйингки, план учун бошингиз билан жавоб берасиз.

— Агар жавобгарликдан қўрқсам... бошда бу ишни бўйнимга олмас эдим. Раҳмат.

Гулсум опа Эртоевнинг гапларидан тутаб кетса-да, дадил туриб гаплашгани учун ўзидан анча мамнун эди.

Ҳа, нега ҳам ўзини паст олсин?

Хатарли топшириқдан оғир яраланиб қайтган ўғли Ашрафжон яна фронтга кетган бўлса, куёви Расулжон билан икки жигари ўт ичида юрса... нега ҳам қаддини тутиб юрмасин? Тагин ҳам қаттиқроқ гаплашмади, бу нопок билан!

Отаси эмиш!.. Машрабнинг отаси революция учун қон тўккан пайтларда... сен оғзингдан сўлагинг оқиб юрган дирсан! У киши хато қилса қилгандир, бироқ бу хато шундан иборатки, сендай бир мансабпарастни билмай бағрига тортган экан!

Гулсум опа уйга етгунча хаёлида Эртоев билан баҳслашиб келди.

Машраб қайтмаган эди. Уйга қоронғи тушган...

Гулсум опа чироғни ёқди-ю, уйнинг ўртасида нима қилишини билмай анча турди, кейин боққа қараган деразани очиб, юзини шабадага тутди. Деразанинг олдидаги бир туп ўрик япроқлари майин шитирлайди, боғнинг этагида, тўғонда бақалар тинимсиз қуриллайди. Майин оқшом осойишталикка ундайди, маъюс ўйлар уйғотади, лекин Гулсум опанинг юрагида тургён. У биладиз кимдир Машрабнинг кўнглига шубҳа солган. Ҳар қалай, Эртоевга ўхшаган одамлар отаси тўғрисида гапирса титраб-қақшаб кетади-ю, жавоб тополмай қолади... Гулсум опанинг ўзи эса ҳанузгача бу ҳақда бафуржа гаплашолмади. Бир ўғлим вояга етсин деди, бир олдин отасининг иши тўғрилансин, кейин гаплашарман деди, энг ёмони — ҳар сафар бу тўғрида гапирмоқчи бўлса, негадир Аъзам ака юрагини чангаллаб йиқилган ўша маъшум оқшом эсига тушади-да, хаёли тўс-тўполон бўлиб кетади...

Гулсум опа оғир хўрсинди, деразани ёпиб, лампани ўчирмоқчи бўлди-ю, кўзи китоб терилган жавон устидаги суратга тушиб, тўхтади: САКУни дастлаб битирганлардан бир гуруҳи, Аъзам акадан қолган битта-ю битта ёсдалик!..

Гулсум опа аллақандай ички бир туйғуга бўйсуниб, суратни жавондан олди...

Ўттизинчи йилларнинг боши. Одамларнинг кийимларида, ҳатто чеҳраларида ўша йилларнинг акси бор: эгниларида гимнастёрка, белларида камар, бошларида қизил юлдуз тақилган фуражка, ўзлари ҳам гўё суратчи эмас, командирнинг буйруғини эшитаётган жангчилардай кўзларини бир нуқтага қадаб қотиб қолишган. Елғиз Аъзам аканинг чеҳрасида, — у ўртада қўлларини тиззаларига қўйиб ўтирарди — лабларининг четида билинар-билимас бир табассум бор... Унинг бир томонида Қилич — у қўлини қайиш камарига суқиб, Аъзам акага сал суяниб турибди. Бир томонида... бошида худди ҳозиргидай катта бесўнақай фуражка, ёнбошида қалин чарм сумка... Қурбон ота. У киши ўқишни битира олмаган бўлсалар ҳам негадир суратга тушганди!

Сал ғалатироқ, лекин ниҳоятда пок одам, Қурбон ота мардикорликдан қайтаётиб «фалакнинг гардиши» билан Урал томонларга бориб қолгану, Колчакка қарши урушларда қатнашган, шу-шу ўзини «Чапаевчи» деб ҳисоблайди. Ота суратда ҳам худди «Россияда ўртоқ Чапаев бўлса, Урта Осиёда мана биз олишганмиз, революция душманлари билан!» деб хитоб қилаётганга ўхшайди...

Йўқ, Гулсум опа минг йил умр кўриб, ҳамма нарса эсидан чиқса чиқадики, у йиллар эсидан чиқмайди.

Қишлоқ ўртасидаги ғишт мачит. Ҳар куни кечаси йиғилиш. Тонг отгунча баҳс-мунозара.

Мардикорлик йиллари Киевда туя билан казармаларга ўтин ташиб, шаҳар болаларига «томоша» бўлиб юрган уч киши (Аъзам ака бу воқеаларни ҳикоя қилганда кулавериб ичаги узиларди киши!) энди бутун қишлоқни ларзага келтиради. Манман деган бойваччаларнинг юрагига ғулғула солади, ўзлари «инқилобий қонун» чиқариб, ер-сувларини мусодара қилади, камбағалларнинг ҳақларини ажратиб беради... Гулсум опа эса, уч яшар қизи Мастурани бағрига босиб, мижжа қоқмай тонг отдиради. Чунки кечаси билан уйлари атрофи-

да от туёқларининг дупури тинмайди, кимлардир таҳлика солади, милтиқ отади, ҳар куни эрталаб эшикларининг тирқишидан бир хат чиқади: «Большавойга имонингни неча пулга сотдинг, ячейка? Қаллангни минг тиллага тикдик, эҳтиёт бўл, имонсиз кофир!»...

Ажойиб давр, ажойиб одамлар! Гулсум опанинг сира эсидан чиқмайди: худди ўша бетинч, таҳликали пайтларда... Қилич Фотимани севиб қолди.

У Қилич деса қилич, мардликда ёлғиз эди. Битта-ю, битта камчилиги — киссасида сариқ чақаси йўқ, шипшийдан эди, отаси эса, гарчи ўзига тўқ деҳқон бўлса-да, хасисликда ягона эди.

Шунинг учун Қилич отасининг омборига доим катта этик кийиб кирар, қўнжини ғаллага тўлдириб чиқар, кейин уни сотиб, ҳар хил мева-чева олиб келарди:

— Жон Гулсумхон, мана шу... арзимаган совға... Фотмахонга ўзингиз бир бало қилиб тушунтиринг — сойга чиқсин. Бир оғиз гапим бор. Тезда тўй қилмасак бўлмайди...

Тўй кечасининг эртасига эса, тепада, ўша ғишт масжидда яна мажлис, фақат бу сафар — бутун қишлоқ, етти ёшдан-етмиш ёшгача йиғилган деса бўлади.

Юм-юм йиғлаган ёш келиннинг бир ёнида Гулсум опа, бир ёнида Қурбон отанинг хотини.

Аъзам ака, ўзини вазмин тутишга уриниб:

— Ўзинг бошлайсан, Гулсум,— дейди секин,— бошқа иложи йўқ.

— Ҳа, сиз бошланг, кейин келиннингиз...,— Қилич, қўли тўппончада, бир олисроқда кулишиб турган саллаликларга, бир ёш қайлиғига қарайди. Қурбон ота эса, фуражқасини тўғрилаб, қўшимча қилади:

— Асло қўрқма! Қани, гинг деб кўришсин-чи, бу салласи қозонлар!

— Ўзинг бошлайсан, Гулсум. Бошқа иложи йўқ...

Ловуллаб ёнаётган гулханга дастлаб унинг паранжиси тушади, кейин бошқаларнинг. Биринчи марта юзлари очилган уч ёш аёл, бир-бирларининг пинжига суқилишиб денгиздай гувиллаган оломон орасидан зўр-базўр ўтиб ўзларини тор кўчага уришади... Кейин нималар бўлди? Ер ислоҳоти, лекбез, САКУ, САКУдан кейин коллективлаштириш, кейин Райком, райкомдан кейин МТС...

Оғир бўлса ҳам аллақандай нурга, оловга йўғирил-

ган у йиллардан шу эсдаликдан бошқа нима қолди? Қимлар бор? Қурбон ота қариб қолди, Қилич эса, Фотима воқеасидан кейин қишлоққа қайтиб келмади, қаёққадир олинларга, чегара қўшинларига ишга ўтиб кетди.

У саккиз-тўққиз йил деганда бурноғи йил кузда, уруш бошланганда келди.

У ўғлини бир кўриб кетиш учун келган эди, бироқ Кўчқор болалик қилиб, дадасини совуқ қарши олди-ю, Қилич Гулсум опа билан гаплашиб тонг оттирди.

Гулсум опа ҳамма ўзгарса ҳам, Қилич ўзгармагандир, деб ўйлаганди, йўқ, у ҳам сочларига оқ оралаб, чиройли дўнг пешанасига ажинлар тушиб, ҳийла қариб қолибди. Узиям қандайдир ўйчан, ҳатто маъюс эди. Утмишни, Аъзам ака билан ишлаган чоғларини эслаб, узоқ-узоқ жим қолар, шунчадан бери бир келиб хабар олмагани учун Гулсум опадан қайта-қайта кечирим сўрарди.

Тонг палла хайрлашаётганларида Қилич Гулсум опадан Кўчқорга кўз-қулоқ бўлиб туришни илтимос қилди, Бироқ Фотима тўғрисида бир оғиз бир нима демади.

Кўчқор Чавандознинг қўлида қатта бўлгани учун Гулсум опа анча ташвишланиб юрарди. Хайрият, ўз отасига тортди. Қуйиб қўйган Қилич! Уша жусса, ўтдай ёнган ўша кўк-сарғиш кўзлар, ўша бир сўзлик, ўша самимият!

Акмал ҳам отасидай деҳқон табиат, содда, дангал. Бироқ... бола бечорага қийин бўлди. Эшмат ака меҳнат батальонига олингандан кейин жўжабурдек жон унга қарам бўлиб қолди...

Машраб Акмалларникига кетганга ўхшайди. Энди келмайди, ана хўроз қичқиряпти...

Гулсум опа суратни жавонга қўймоқчи бўлиб ўрнидан қўзғалди-ю, эшикда серрайиб турган Машрабга кўзи тушди. Кийимлари ёғим, сочлари тўзғиган, кўзлари... гўё таъна қилаётган одамнинг кўзларидай сал қисилган.

— Бери кел!

Машраб бир-бир босиб яқинроқ келди.

— Утир!

Машраб итоаткорлик билан ўтирди.

— Қаёқларда юрибсан?

— Юрибман...—Машраб юзини четга бурди,—Эртонинг гапларини бир эшитсангиз, сиз ҳам юриб чиқардингиз кечаси билан. Дадамлар...

— Дадангнинг хотирасини тишч қўй! Сен яхши бўл-

санг Эртоев юзингга сололмас эди бу гапларни! Ўзинг ҳамма қилғуликни қилиб, уялмайсанми дадангга тош отгани? Билмадим, даданг ҳаёт бўлганда нима қиларди?

Машраб энтикиб:

— Ҳаёт бўлганда! — деди ва қоронғи дарчадан боққа қаради.

Қани энди у ҳозир кўнглидаги бор гапни айта олса. Шу бугун... Эртоев отаси тўғрисидаги гапларни айтмаганда... Машраб ўзи биларди нима қилишини. Унинг қўлида ўлса ўлардики, бироқ Барно учун, сеvimли акаси учун ўчини оларди у!

— Бундан чиқди... ҳали дадамдан номус қилиб юрибман дегин? — Гулсум опа пастки лабини тишлаб бирпас жим қолди, кейин секин қўшимча қилди:

— Йўқ, болам. Сен номус қиладиган одам эмас эди, даданг...

Машраб бошини кўтариб қарашга журъат этолмади, назарида, ойсиз бўғилиб йнглаётгандай туюлди-ю, аъзойи бадани жимирлаб кетди.

— Мен сенга ҳали отанг тўғрисида гапирмоқчи эмас эдим, ўзинг гап очганинг учун айтаяпман. — Гулсум опа қўлини ўғлининг бошига қўйди. — Отанг яхши одам эди, болам. Сен нимани ҳам биласан? Бир бўлса ўша сўнги оқшом эсингда қолгандир...

Машраб сочларини силаётган узун бармоқлар тўсатдан титраб кетганини сизди-ю, миясида нимадир «ярқ» этиб сояда ётган бир эсдаликни ёритиб юборди...

4

...Ўша куни у мактабдан «беш» баҳо олиб, боши осмонга етиб қайтганди.

У эшиқдан кириб келганда — ўшанда тўртинчи синфда ўқирди шекилли — Гулсум опа тўрда мужмайиб, ҳафақон бир ҳолатда ўтирарди. Ҳозир эсида йўқ — ниманидир сўраган эди — қаттиқ жеркиб ташлади.

— Бор, ўйна! Сенсиз ҳам ғамим бошимдан ошиб ётибди! — деди ойсиз. — Нонингни егину, ўйна!

Лекин, нима бўлиб, ўйин ҳам қовушмади. Машраб баттар мунғайиб ён қўшнилариининг пахса деворида ўтирган эди, муюлишдан икки отлик чиқиб келди.

Уларнинг бири — бошида катта фуражка, ёнбошида чарм сумка, отда сал ғўдайиб ўтирар, иккинчиси,

пахлавон жусса, ёш бўлса ҳам шоп мўйлов, чапанироқ йигит (Машраб кейин билса фуражкалиги Муяссарнинг дадаси Қурбон ота, ёшроғи Инобат опанинг эри Ҳошим полвон экан), келишган кўк айғирини ўйнатиб, негадир кулимсираб келарди.

Отлиқлар Машрабнинг рўпарасига келганда ёшроғи; — Аъзам ячейканинг ҳовлисини биласанми, оғайни?— деб сўради.

Машраб севинганидан баланд девордан сакраб тушди.

— Мана шу бўлади-да, бизни ҳовли, амаки!

Гулсум опа ҳам отлиқларни кўриб, чеҳраси очилиб кетди:

— Бор, дадангга чоп!— деди шошиб — қишлоқдан дўстларингиз келди, дегин. Ҳовлиқмасдан тушунтириб айт: босмачилар билан олишган эски қадрдонларингиз дегин! Ҳа, айтмоқчи, поччанг ҳам эсингдан чиқмасин!...

Машраб борса, дадаси МТСда йўқ эди, райкомга кетган, дейишди. Лекин райкомда мажлис бўлаётган экан, киритишмади. Машраб ойисининг гапини қоровулга тайинлади-да, Мастураларникига қараб чопди.

Райком биноти шундоқ йўл устида эди, қайтишда Машраб яна кирди.

Афтидан, у қайтгунча мажлис тугаган бўлса керак, Аъзам ака, ниманидир ҳаяжонланиб гапираётган уч-тўртта одамнинг ўртасида бошини эгиб турарди.

Эсида бор: отаси тўладан келган, новча, сочларига оқ оралаган бўлса ҳам, қош-кўзлари қоп-қора, қийғир бурун, келишган бир одам эди. Эгнида сурранг коломенка кўйлак, белида қайиш камар.

У Машрабнинг гапини эшитиб, тўсатдан маъюс жилмайди.

— Босмачилар билан олишган дўстларингиз дегин, ўғлим?

— Ҳа, ойим шунақа дедилар. Ўзлариям... Во!— деди Машраб, кўллари билан меҳмонларнинг мўйловларини таърифлаб.

Бу сафар даврадагилар ҳам кулиб юборишди. Шу пайт, райкомнинг ҳовлисида дадаси миниб юрадиган МТСнинг қизил қашқа аргумоғини ўйнатиб... Эртоев чиқиб келди.

Давралаги кулги бирдан босилди. Эртоев эса, аксинча, билинар-билинимас жилмайиб:

— Партбилетингизни топширмаган эмишсиз, ячейка ака,— деб сўради.

Аъзам ака кескин бурилиб қаради, катта тимқора кўзларида ўт чақнаб:

— Билиб қўй, Эртоев,— деди.— Мен... партибилетимни топширадиган бўлсам... фақат Марказкомга топшираман!

Сўнг, даврадагиларни четга суриб, Эртоевга томон юрди.— Менга бу билетни сендай ифвогар, мансабпарастлар берган эмас. Мен буни Инқилоб учун жонини аямаган одамлар қўлидан олганман!— Аъзам ака юрагини гижимлаб тўхтади-ю:

— Йўқол кўзимдан! Йўқол!— деди бўғиқ ва даҳшатли бир овозда.

Эртоев яна боягидай билинар-билинемас кулимсираб отига қамчи урди, даврадагилар эса, Аъзам акани яна қуршаб олишди, кимдир бир пиёла сув тутди.

— Қўйинг, шу одам билан гижиллашиб асабингизни бузманг, ячейка.

— Босиқ бўлинг!

— Қаддингни тут. Ҳақ қарор топади, дўстим!

Аъзам ака бир зум кўзини юмиб бошини осилтириб турди, кейин Машрабнинг бошига қўлини қўйиб:

— Юр, ўғлим,— деди секин.

Машраб негадир юраги ачишиб унинг қўлига сурканган эди, дадаси тўхтади ва яна боягидай маъюс жилмайиб:

— Оббо сени-эй... шундай қилиб... босмачилар билан олишган дўстларингиз келди дегин?— деб сўради.

Умуман олганда у киши болалар билан иши йўқроқ, уларни кўп эркалатавермайдиган, вазмин бир одам эди. Ҳар қалай, отаси бирор марта бошини силагани Машрабнинг эсида йўқ. Лекин ўша куни Аъзам ака ўглининг бошини силаб, куларкан:

— Юр, болам, сенга битта мороженое олиб берай!— деди тўсатдан.— Мороженоени яхши кўрасанми?

Мороженоени ёмон кўрадиган бола бўладими. Аммо ўша куни отасининг «болам» дейиши Машрабга мороженоедан ҳам ёқимлироқ туюлди.

Лекин буни қарангки, улар боргунча дўконда мороженое қолмапти!

Аъзам ака олдин астойдил хафа бўлди, кейин:

— Ҳа, майли, йўққа чора ҳам йўқ-да!— деди-да,

чўнтагини кавлаб уч-тўрт танга олди:— Мана ўғлим, эртага ўзинг олиб ерсан мороженоени!

Улар қайтиб боришганда ҳовлиларига қандайдир жон кириб, яшнаб кетганди.

Гулсум опа елиб-югуриб ўчоқ бошида ўралашиб юрар, қозонда савзи-пиёз жаз-жуз қиларди.

Машраб отларга қараб чопди. Отлар, эгар-жабдуқлари олинган, секин пишқириб охирдаги ёш бедани қирт-қирт чайнаб турар, бири биридан чиройли, киши уларга қараб тўймас эди.

Машрабга айниқса Ҳошим полвон миниб келган кўк арғумоқ хушёқиб тушди. Ўзиям ёввошгина экан, Машраб ойисидан бир бурда нон олиб қўли билан егизди, сўнг, арғумоқнинг пешанасини, чиройли узун бўйнини силаб, жажжи қулоқларини қашлаб, эркалаб турганда, уйдан Ҳошим полвон, унинг кетидан дадаси билан Қурбон ота чиқиб келишди.

Ҳошим полвон, оғзи қулоғида, лорсиллаб келиб, кўк арғумоқни бостирмадан етаклаб чиқди.

— Мана, бу гўзалга бир қаранг, ячейка ака! Эсингиздами, «Рустам довон»нинг ёнида жанг қилганимизда онасининг кетида чопиб юрган тойча эди... Эсингиздами?

Аъзам ака бошини чайқаб ғамгин кулимсиради.

— Эсимда, ука, ҳаммаси эсимда...— У ўнг қўли билан кўкрагини силаркан, Машрабга юзланди:

— Бир пиёла сув бер-чи, ўғлим.

Машраб чопиб бориб, қудуқдан бир челак сув олиб келган эди, уст-устига икки пиёласини шимирди-да:

— У йилларни эсдан чиқариб бўлармиди ука,— деди ва гўё юраги куйиб кетаётгандай, узоқ уф тортди.

— Ҳей, менга қара ячейка!— Қурбон ота бесўнақай фуражкасини тўғрилай-тўғрилай Аъзам аканинг ёнига келди.

— Между прочим, чин большевикка ярашмайди бунақа тушқунлик. Парво қилма ячейка...

Отанинг сўзи оғизда қолди, чунки шу пайт Аъзам ака кўзлари ғалати ялтиллаб чолга қаради:

— Нима? Нима? Парво қилма дедингми? Утакетган мансабпараст, ифвогар бир ифлос мени партиядан ўчиришга эришсину, мен парво қилмас эмишман. Ундан кўра сен мендан гуноҳинг нима, деб сўра! Коллективлаштириш пайтида қулоқларни яширган эмишман!

Мен-а? Қариндошларимниям аямаган одам, мен энди... энди...

Аъзам ака тўсатдан чап кўкрагини чангаллади-ю, худди ҳаво етмагандай бўйнини чўзганича, бир томонга оға бошлади.

У йиқилмади, чунки Ҳошим полвон чаққонлик қилиб тутиб қолди. Кейин ҳовлига кириб келган Расулжон билан Мастура ҳам чопиб келиб суяшди-да, биргалашиб уйга олиб кириб кетишди.

Ҳовли сув қуйгандай жимжит бўлиб қолди. Елғиз Мастура, кўзларида милт-милт ёш, бир телефонга югуриб, шифохонага қўнғироқ қилар, бир қўлида капкир, ҳайкалдай қотиб қолган Гулсум опага сув тутарди.

Сал ўтмай, врачлар келишди. Машраб ундан кейин нима бўлганини билмайди, тун ярмига яқин ойиси уйғотиб меҳмонхонага бошлаб кирди.

Аъзам ака, юзи бўрдан ясалгандай оппоқ, қийғир бурни қандайдир сўррайиб қолган, деразанинг олдидаги каравотда чалқанча ётарди.

У каравотнинг ёнида тўхтаган ўғлига қандайдир маъносиз бир меҳр билан бир зум тикилди, лаблари билинар-билинимас пичирлаб:

— Шундай қилиб... битта мороженое ҳам олиб беролмадим-а, ўғлим,— деди.

Машраб бирдан ўпкаси тўлиб, унга томон интилмоқчи бўлди, бироқ каравотнинг ёнида ўтирган Расулжон унинг қўлидан етаклаб олиб чиқиб кетди.

Эртасига дадасини дафн этишди...

...Ажабо: отасининг «шундай қилиб... битта мороженое ҳам олиб беролмадим-а, ўғлим» деган сўзлари, маъносиз тикилган кўзлари, гўё кечагина бўлгандай хаёлида шундай жонли гавдаландики, Машраб юраги «зир» титраб кетди. Лекин... Машраб нега илгари бу манзарани эслашни ёмон кўрарди? Буни эслаш оғир бўлгани учунми ёки Эртоевга ўхшаганлар кўнглига шубҳа солиб қўйгани учунми?

Машраб уйқу босган одамдай кўзларини уқалаб, ойисининг оғзига тикилди.

Йўқ, Гулсум опанинг гаплари Машраб учун янгилик эмас. Гарчи Гулсум опа дадаси ҳақида биринчи марта жиддий гаплашаётган бўлса-да, Машраб бу гапларни у ер-бу ерда кўп эшитган. Лекин қизиқ: илгари унинг бир қулоғидан кириб, бир қулоғидан чиқиб юрган бу

ҳикоялар, энди гўё чанги артилган нодир буюмдай яр-қираб, тамом янги бир маъно кашф этмоқда эди!

— Шундай, болам, отанг ҳеч қачон халққа хиёнат қилган эмас. Революциянинг содиқ солдати эди, у киши... Ифвогарларнинг туҳмати билан партиядан ўчгани рост, бироқ мен дил-дилимдан аминман, ўғлим — уруш бўлиб қолмаганда даданг шу пайтгача партияга тикланарди. Ҳалиям бўлса тикланади, болам.

Гулсум опа кўкрагини тўлдириб нафас олди-да, қўлини ўғлининг бошига қўйди:

— Сен ҳам энди қадамингни ўлчаб босгин. Мен эҳтиёткор бўл демайман, пок бўл дейман, отангдай одил, аканг ва поччангдай ҳаққоний бўл дейман. Ҳозир ҳамманинг хаёли фронтда. Буни унутма, болам! Мана, даштга кетяпсан. Яхши ишла, жонинг қийналса ҳам қатордан қолма! Шунда Эртоев ҳам сенга бир нима дейлмайди!

Йўқ, Гулсум опа буни насиҳатомуз эмас, қандайдир койиб гапирди, лекин Машрабнинг юраги офтобга интилган ёш ниҳолдай бу шиддатли сўзларга қараб толпинар, эшитган сайин — эшитгиси келарди. Назарида, бу гаплар такрорланган сайин, юрагининг бир четдаги музлар эриб, дили равшан тортар, юрагига ёруғ бир нур қуюлмоқда эди.

Машраб, шу сўзлар қулоғида, худди гўдаклик пайтидагидай боши ойисининг тиззасида, уйқуга кетди...

ТҮРТИНЧИ БОБ

1

Комил билан Инобат райком биноси олдидаги қатор толларга отларини боғлаб, ичкарига кирганда қабулхонадаги катта деворий соат ҳали тўққизга жом урмаган эди.

Афтидан, райком секретари тайинлаб қўйган бўлса керак, ёшгина секретарь қиз уларни кўриб шошиб ўрнидан турди, лекин шу пайт чарм қопланган оғир эшик ўзи очилиб, остонада Эртоев кўринди.

— Э, келдиларингми? Балли, балли.

У катта оппоқ қўлини чўзиб, хушвақт кўришди-да, Инобатга йўл берди.

— Қани, Инобатхон, марҳамат,

Райком секретари — олтмишларга бориб қолган, бо-сиқ, камгап одам, деразалари боққа қараган чорси хонанинг тўрида, қўлида трубка, кўзлари ярим юмуқ, ким биландир секин гаплашмоқда эди.

У Комиллар билан бош ирғаб кўришди-да, қатор стулларга имо қилди — ўтиринглар.

Комил эсида бор — биринчи секретарь бундан бир ҳафта олдин уни чақириб суҳбатлашганида ҳам худди шундай жуда ҳорғин кўринган, лекин сўрамаган саволи, айтмаган гапи қолмаганди, тагин нимага чақиртирдий-кин?

Комил савол назари билан Эртоевга қаради, бироқ у: «ишлар жойида», деган маънода кўз қисди-да, кўкрак чўнтагидан ён дафтарини олиб, ниманидир ҳисоблашга киришди.

Биринчи секретарь, ниҳоят, трубкани жойига қўйди, лекин шундан кейин ҳам бирмунча вақт ярим юмуқ кўзларини силаб сукут сақлади, гўё кўнглидаги гапни ай-тишга ийманган одамдай, бир-икки марта йўталиб қўйди.

У чиндан ҳам гапни узоқдан бошлади. Душман яна куч тўплаб, Орёл — Курск районларида ҳужумга ўтгани, умуман, аҳвол жиддий экани, шундай бир вазиятда пахта, сабзавот, хусусан ғалла масаласи ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга бўлаётгани ҳақида гапирди, кейин, «Ленин йўли» колхози районда энг катта хўжаликлардан бири эканини таъкидлаб, битта таклиф киритди:

— Инобатхон, асосан, пахтани қўлга олсин, ғаллага эса Қурбон ота билан... уруш қаҳрамони, орденли парторг — биринчи секретарь буни кулиб гапирди — Қомилжон жавоб берсин.

Райком секретари, бу гап Инобатга қаттиқ тегишидан қўрққандай:

— Пахтанинг аҳамиятини ўзингиз биласиз, Инобатхон,— деганди, Эртоев:

— Аҳамияти катта дейсиз қўясизми?— деди.— Пахта — бу ўқ-дори демакдир, бомба ва замбарак демакдир!

Инобат, гўё Эртоевнинг гапини эшитмагандай, биринчи секретарга юзланиб:

— Нега бундай дейсиз, Умаров ака,— деди секин.— Унисиям керак, бунисиям. Ишқилиб..., ишимиз юришса бўлди-да, шунчаки...

— Ҳа, айтаверинг, айтаверинг,— Умаров бошини бир томонга эгиб Инобатга тикилди.

Инобат рӯмолини-пешанасига тортаркан:

— Шунчаки...— деди лаблари титраб.— Уртоқ Эртоев бунчалик катта кетмасалар бўларди. Мен яхшиманми ёмонманми, ҳар нечук, ҳали-ҳозир ўша ерда раисман.

Эртоев қўлини кенг ёзиб қизариниб кулди.

— Мен катта кетиб нима қилдим, Инобатхон?

— Тағин нима қилдим дейсиз! Бир оғиз айтмасдан бутун бир бригаданинг ишини тебратиб турган уч йигитни даштга ҳайдабсиз. У ёқда Ёдгорбекни хирмонга тарозибон қилиб қўйибсиз...

— Сиз айтган йигитлар нима қилиб юрганини биласизми ўзи?— Эртоев биринчи секретарга қараб сохта жилмайди.— Уч барзангидай йигит колхоз полизига тушиб денг...

— Қўйинг, пашшадан фил ясаманг!— Инобат қўлини бир силтаб шартта ўрнидан турди.— Пича ёшлик қилиштипти йигитлар. Шунгаям ота гўри қозихонами? Ундан кўра бу учовининг ишидан гапиринг. Қилган меҳнатидан гапиринг.

Умаров «босиқ бўлинг», деган маънода Эртоевга кўз қисди.

— Мен одамларга, хотин-халажга қилаётган дағаллигингизни айтмай қўяқолай,— деди Инобат.

— Кечирасиз, мен бировнинг кўнглини оғритган бўлсам... Ишимиз юришсин деб, фронтни ўйлаб оғритгандирман.

Инобат гўё сўз тополмаган одамдай бир зум жим қолди, сўнг, қилт ютиниб:

— Одамлар ҳозир бусиз ҳам кўнгли ярим, ўртоқ Эртоев,— деди.— Уларнинг дилини оғритиш эмас, далда бериш керак. Чунки ҳамма оғирлик ўша бева-бечораларнинг, хотин-халажнинг елкасида. Ҳа.

Умаров ер остидан Комилга бир қараб олди-да, ўрнидан турди.

— Бир жиҳатдан Инобатхон ҳақ, Эркинжон,— деди у жиддий.— Иккинчи томондан, сиз ҳам қизишманг, Инобатхон. Ҳозир унча-мунча гапни кўнгилга оладиган пайт эмас. Хўш, йигитлар масаласига келсак... Улар қаерда ишлашини ўзларинг ҳал қилинглари. Айтмоқчи у ёқда меҳмонлар бор. Улар ҳам ёрдам беришар.

— Майли, бир гап бўлар, Умаров ака.

Инобат шундай деди-ю, Комилни ҳам кутмасдан хайрлашиб чиқиб кетди. Комил жуда ўнғайсиз бир аҳ-золда қолди. У, гарчи Эртоевни яхши билмаса-да, Инобат ҳақ эканини ич-ичидан сезиб турар, чунки Инобатнинг ўрнига даштга борганида ишни жадаллата оладими-йўқми — буни яхши тасаввур этолмас, айтии замонда биринчи секретарнинг топшириғини рад этиш ҳам қандайдир ноқулай эди.

Комил заготовкани тезлаштириш тўғрисида қатъий буйруқ олиб, райкомдан чиққанида, Инобат толга боғланган отларнинг ёнида хаёлга чўмиб маънос турарди.

Мана, ўшандан бери бир соатча вақт ўтди, шаҳар боғлари орқада қолиб, олдинда куйган калладай тап-тақир дашт, паст-баланд адирлар бошланди. Лекин Инобат ҳамон чурқ этмайди.

У бир оз олдинда, тағидаги саман йўрғанинг бир текис юришига мос сал чайқалиб, хаёлга чўмиб ўтирипти. Ёноқлари туртиб чиққан кенг юзида, кунда куйган сарғиш киприкли кўзларида аллақандай бир мунг, дардини ичига ютишга ўрганиб қолган аёллардагина бўладиган бўлакча бир ўйчанлик бор... Наҳот райкомдаги гап-лардан хафа бўлса? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас, чунки Комил билади: Инобат майда-чуйда нарсаларни кўнглига олаверадиган хотинлардан эмас — жуда содда, оқ кўнгил, пок жувон. Комилнинг эсида бор: унинг номни урушдан олдин, машҳур юз центнерчилар билан бирга чиққанди. Комил у маҳалда агротехниклар техникумида ўқир, ёзда таътилга келган чоғларида кўрарди: Инобатхон кечаю кундуз пахтазордан чиқмайдиган, ҳозиргидан ҳам озгин, қотма, позиккина бир келинчак эди. Шунчалик озгин ва нозик эдики, ҳазилкаш дугоналари доим унинг эрига тош отишар:

— Полвон ака, овқатнинг ёғлигини ўзингиз еб, Инобатхонга лавлаги шўрва берадиганга ўхшайсиз-а, қуруқ суяги қопти-ю, бечоранинг? — деб кулишарди. Ҳошим полвон эса — у чиндан ҳам исми жисмига монанд, олти-етти пут келадиган пахта тикилган қанорларни шундоқ кифтига олиб кетаверадиган дуркун йигит эди, — соддадиллик билан кулиб жавоб берарди:

— Опаларинг сал семирса мен ҳам жон дердим-а! Қулоғиғача сарёққа ботириб боқсам ҳам қовирғасига жир битмаса нима қилай, оппоқ қизлар!

Комил сира эсидан чиқармайди — Инобатнинг худди ўзига ўхшаган нозиккина, қора қош, қора кўз бир синглиси бор эди.

Комил уни мактабда ўқиб юрган чоғларидаёқ севиб қолган, қизнинг ҳам унга кўнгли бор эди. Чунки кейинчалик, Комил техникумдан таътилга келган пайтларда, орасига хат қистириб бировлардан бериб юборган китобларини олиб қолар, хатларига жавоб бермаса-да, китобларининг орасига қизил гул ва райҳон солиб қайтарарди.

Кейин Қомил армияга чақирилди-ю, қиз бошқа йигитга турмушга чиқиб кетди, Қомилнинг бисотида эса райҳон ва қизил гул баргларига тўла бир даста китоб қолди...

Инобат ўшанда ҳам Қомилдан бир хафа бўлган эди, мана энди яна кўнгли қолди.

Комил отининг жиловини силтаб, саман йўрға билан қаторлашди.

— Бир нимадан хафага ўхшайсизми, Инобатхон?

Инобат вазиятини ўзгартирмасдан олисларга тикилди.

— Нимага ҳам хафа бўлай? Шунчаки... ўзим.

— Ҳошим акамлар госпиталдан қачон чиқармиш? Хатида айтмаптимми?

— Йўқ. У бечора қаёқдан билсин? Содда одам, оёғи қачон тузалса, шунда чиқадигандир-да!— деди Инобат, сўнг, гулдор рўмолчаси билан мунчоқ-мунчоқ терларини артаркан:

— Сиз... кўнглингизга бир нима келмасин, Қомилжон,— деди.— Шунчаки ўзим... аёл киши шунақа бўлади ўзи...

— Наҳот тушунмасам, Инобатхон? Майли, агар лозим бўлса йнгитлар қишлоқда қолсин.

— Йўқ!— деди Инобат қатъий.— Сиз улардан фойдаланиб, эшак карвонни икки марта қатнайдиغان қилинг. Агар шундай қила олсангиз— ҳаммаси ўрнига тушади. Мен бўлсам... Мени кўяверинг, Қомилжон. Аёл киши шунақа бўлади ўзи...

Тўсатдан унинг офтобда куйган сарғиш киприклари ғалати титраб кетди-ю, шошиб отига қамчи урди: чуқ, жонивор!..

Йўқ, Инобат ранжиса, фақат ўзидан ранжийди. Қомил киму, у ким? иш юришса бўлди-да! Шунчаки... ҳа-

деб олти юз гектар галлани юзига солишгани оғир тега-
япти унга! «Бошда кўрпангга қараб оёқ узатгин эди!»
қабилдаги гаплар дилига озор беряпти. Ахир... осонга
тушдими бу «Қатраобод» дашти? Ҳўкиз ва от етмаган-
да омоч ва плугга сигир қўшиб ер ҳайдаган нозик
жувонлар, белларига дастурхон боғлаб кетмон чопган
мўйсафидларнинг меҳнати билан бўлди-ку, бу галла!..

Бултур куз қаттиқ келди. Совуқ бўлди. Шунда ҳам
бир киши нолимади. Ойлаб қамиш капаларда, зах ер-
ларда тунаб, кунда фақат бир маҳал аталаю жўхори тў-
қач еб ишлашди. Кимни деб — фронтни деб, урушда
юрган севикли ёрларини, жигарбандларини деб, бар-
дош қилишди. Ҳа, ҳалиям бўлса боя Эртоев билан
юмшоқ гаплашди. Оладигани раислик бўлса — олсин.
Қўйиб беришса Инобат ҳозир ҳам жон-жон деб ўз тен-
ги жувонлар билан ўроқ ўради, кетмон чопади, би-
роқ бу аёлларнинг дилини оғритишга ҳеч кимга йўл бер-
майди. Ҳеч кимга!

Инобат, гарчи «Қоровултепа»ни ёнбағирлаб ўтиш
мумкин бўлса ҳам, саман йўрғани жўрттага тикка сол-
ди, тепага чиққандагина тўхтади ва чехраси бирдан ёри-
шиб:

— «Қатраобод!» — деди кулимсираб.

Дашт чиндан ҳам кўркам эди.

«Қоровултепа»нинг этагидан бошланиб, оч-яшил де-
нгиздай нафис чайқалган буғдойзор олисларда осмон би-
лан қўшилиб кетарди. Буғдой шундай ўсиқ ва бўлиқ
эдики, бу масофадаги пастқам тепаликлар сойликлар
билинмас, фақат баландроқ адирларгина мавж урган
тўлқиндай сал кўтарилиб турарди. Лекин энг яхшиси —
уфққа туташиб кетган бу азим денгиз тепадан чумоли
уясини эслатар, қатор-қатор чайлаларга, қамиш қапа
ва ўтовларга, худди лаган-лаган паловдай уюлган буғ-
дой хирмонларига, тўп-тўп одамлар, от-арава, жуфт-
жуфт ҳўкиз, туя ва эшакларга тўлиб кетганди.

Комил тандирдан янги узилган сўлқилдоқ нонни эс-
латувчи тотли ҳидни тўйиб-тўйиб ҳидларкан:

— Ҳа, хўп ажойиб бир буғдой бўпти! — деди кўнгли
яйраб:

Инобат кўзини олислардан узиб унга қаради.

— Қўлимиздан келгани мана шу, укажон, — деди-ю,
тўсатдан лаблари титраб отига бир қамчи урди-да, паст-
га қараб учиб кетди.

Комил унинг кетидан отининг бошини қўяркан, бехтиёр кўнгли эриб:

— «Хафа бўлманг, Инобатхон,— деди ўзича,— мен сизни ҳеч қачон ранжитмайман, ҳеч қачон!».

2

Комил йигитларни «штаб» деб аталган қапага бошлаб кириш биланоқ, сепкил юзида кулгичлари ўйнаб:

— Ҳамманг комсомолми?— деб сўради.

Машраб жавоб беролмади, чунки ёш бўлса ҳам кўкрагида «Қизил юлдуз» ордени чақнаган бу йигитни кўргандаёқ вужуди аллақандай жимирлаб кетган, унга ҳатто Комилнинг кўкрагига осилган ярадор қўли ҳам ўзига ярашиб тургандай туюлганди.

— Бизми?— деди Қўчқор.— Йўқ, мана девона комсомол, бизлар партиясиз большевиклардан.

— Жуда сози!— кулди Комил.— Демак, сенларга эшак карвонни топширамыз. Ҳарбийчасига айтганда... Сен икковнинг командиру, Машраб — комиссар! Карвонбоши Едгорбек ҳисобланса ҳам, юкнинг оғири сенларга тушади. Хўш, бунга нима дейсанлар, лочинлар?

— Нима ҳам дердик?— деди Қўчқор,— камбағалнинг қорни тўйса бас, у ёғини дўндириб ташлайди.

Комил тўсатдан хахолаб кулиб юборди.

— Тўғри, масаланинг энг муҳими эсдан чиқибди. Қани, бу ёққа юринглар-чи!— У йигитларни хирмоннинг орқасидаги созликка бошлаб ўтди. Созликнинг четидаги бир туп тол тагида юзлари лов-лов ёнган хотинлар, енгларини шимариб, ертандирларда нон ёпишмоқда, қозонларда нимадир биқирлаб қайнамоқда эди.

— Ошпаз опа!— деди Комил.— Мана, яна учта азамат келди карвонга. Қоринларини бир тўйдириб қўйинг. Бугун роса иш кўрсатишади бу лочинлар!

Ошпаз опа — эллик-эллик беш ёшларга бориб қолган узун бўйли, юзи сал чўтир аёл, ёпилган нонларни даста-даста қилиб ўраркан, кулиб жавоб берди:

— Жоним билан, ўргилай. Булар иш кўрсатишади-ю, мен қоринларини тўйгазмайманми? Қани, эшакларингни тушовлаб кела қолинглар, айланайлар. Ҳой, сен Гулсумни ўғлимисан? Опанг Мастура ҳам шу ерда, нариги бригадада ўроқ ўряпти. Кечқурун кўришасан-да энди, болам,

Йигитлар эшакларини тушовлаб созликка қўйиб юборишди.

Даштдаги жазирамадан сўнг муздай булоқ сувини ҳовучлаб, ё кўкракни захга бериб, юзингни сувга ботириб тўйиб-тўйиб ичишга нима етсин?

Қўчқор устма-уст икки дўппи сув ичиб, ўзини ажриққа отди, худди ёш боладай ағанаб ўйнаркан, хушнуд қичқирди:

— Сургунингдан ўргилай бунақа бўлса, Эртоев ака!

Шу пайт уч коса арпа гўжа билан учта иссиқ нон кўтариб ошпаз опа ҳам келиб қолди.

— Олинглар, айланайлар, камбағални бир тўйгани бой бўлгани, бир тўйинглар, айланайлар.

Нон, гарчанд арпа қўшилган бўлса ҳам, шундай иссиқ, сўлқилдоқ; ўзиям шундай қизариб пишганки, кўргандаёқ тамшанади киши. Совутилган арпа гўжа-чи? Ундан ачиган айрон билан тагига олган қўғирмач ҳидига ўхшаш сал нордон ва ширин ҳид келади, бу ҳид димоқни ёрворай дейди!

— Оҳ, оҳ, оҳ!— деди Қўчқор.— Кошкийди бунақа қийинчиликлар кўпроқ бўлса! Қани, мана шу қийинчиликдан ўтиб олайлик, кейин бир гап бўлар!

У билан Машраб нонларини гўжага тўғраб тушириб олишди, Акмал эса нонидан бир бурда синдириб олди-ю, қолганини белбоғига ўраб хуржунига солиб қўйди: дадаси «меҳнат батальонига кетгандан бери жўжавурдек жон унинг қўлига қараб қолган, у, бирор қоп нон ортдириб кетиши керак бу ердан!

Машраб, қорнини силаб, ажриққа чўзиларкан: «Ишлар чакки эмас, ўртоқ комиссар!»— деди ўзига ўзи. Назарида, Қомилнинг бу бир оғиз сўзида қандайдир бир ҳурмат, тўғрироғи, катта бир ишонч бор эди. Бу ишонч, Эртоевнинг ҳақоратларидан, наинки Эртоев, ҳатто Муяссарнинг ўша кеча: «Яшанг, ўртоқ комсомол!» дея отган пичингларидан кейин қалбига нур қуяётгандай бўларди.

Ҳа, ўша кеча Муяссар уни аямади: «Ахир... ҳанда-лак бўлсаям... Колхоз мулки-ю, нега бунни ўйламадинг?» деган гапни такрорлайвериб, ўлганнинг устига чиқиб тепгандай қилди.

Машраб бир-икки марта кўнглидаги бор гапни айтиб юборишга жазм қилди-ю, яна юраги дов бермади.

Қизиқ: бу йил узун қиш оқшомлари Моҳира буви-никида йиғилишиб бирга ҳар хил романлар ўқийдиган бўлганларида ёки Машраб — Гофур, Муяссар — Жамила бўлиб, «Бой ва Батрак»да — ўйнаган маҳалларида бунақа эмас эди. У доим Машрабнинг оғзига қарар, кўзларига термилар эди. Мана энди комсорг бўлди-ю... Майли!

Тўсатдан Қўчқор унинг биқинига бир туртди:

— Юзингни яшир, девона, қайнатанг келяпти.

Машраб унинг қўлини силтаб ташлади-ю, лекин катта йўлда келаётган Қурбон отани кўриб, аллақандай питирлаб қолди.

Қурбон ота ёки қишлоқ болаларининг тили билан айтганда «Ўртоқ Чапаев», қулоғи кесик кул ранг ҳангисиди худди арғумоқда ўтиргандай кеккайиб ўтирар, бошидаги катта кўк фуражкеси ва унга тақилган қизил юлдуз узоқдан ялтиллаб кўринарди.

«Ўртоқ Чапаев» шаҳардан, тўғри почтадан келаётган бўлса керак, катта хуржунининг икки кўзи газеталардан дўппайган, ўзиям қалин қора қошлари туташган, сийракроқ мўйловининг учлари буралиб-буралиб кетган. Йигитлар барабар ўринларидан туришди:

— Салом бердик, ота.

— Ҳорманг энди!

Учови барабар берган салом отага хушёқиб тушди, чоғи, у бир жилмайиб, эшагининг юганини тортди, сўнг, кўзларини қисиб, жиддий тикилди:

— Хўш, сенлар ҳам кепсанлар-да, меҳнат фронтига!

— Келдик, ота!

— Тўғри қипсанлар,— деди ота.— Биз сенлардай пайтимизда босмачилар билан олишганмиз! Россияда ўртоқ Чапаев, Урта Осиёда мана биз курашганмиз инқилоб душманлари билан. Ҳа! Между прочим, сенинг отанг Аъзам ячейка билан Қилич ҳам бор эди!— қўшиб қўйди у, ер тагидан бир Қўчқорга, бир Машрабга тикилиб.

Қўчқор бошини қуйи солиб, яланг оёғи билан ер чизарди. У боя Қурбон ота: «Россияда ўртоқ Чапаев, Урта Осиёда мана биз» дегандаёқ товушсиз титраб кула бошлаган, энди бутун кучини тўплаб, ўзини босишга ҳаракат қилар, чунки ота сезиб қолса қаттиқ панд ейишини биларди. Хайрият, ота энгашиб хуржунидан газета ола бошлади-ю, унинг кулганини пайқамади.

— Мана,— деди у, газетани Машрабга чўзиб.— Ҳа,

тўхта, китобга ошиқсан-ку, сен, мана буни ҳам ол!— Ота газетга қўшиб юпқагина бир китобча берди, кейин қаддини яна тик тутиб, эшагининг юганини юлқиркан, қўшимча қилди:

— Бошқаларга ҳам овоз чиқариб ўқиб бер, ўртоқ Ленин айтгандай, газета-журнал ўқимаган одам, сиёсий жиҳатдан кўрдир!

Чол беш-олти қадам узоқлашмаган ҳам эдики, Қўчқор ажриққа ағанаб, қорнини чангаллаб кула бошлади:

— Зап ажойиб қайнатанг бор-да, девона!.. «Россияда ўртоқ Чапаеву, Ўрта Осиёда мана биз!» Ха-ха-ха!

Машраб «Қизил Ўзбекистон»ни ёзаркан:

— Бўлди-да энди!— деди жеркиб.

— О,— кулди Қўчқор.— Қизгинаси жигарингдан ургандан бери отасиям кўзингга иссиқ кўринадиган бўлди-я, девона!

— Қўйсанг-чи, бировни қитигига тегавермай,— деди Акмал. Лекин Машраб бу гапларни эшитмади ҳам. У кўкрагини ажриққа бериб, газетга киришиб кетганди.

«Душман ҳужумга ўтди. Аҳвол яна жиддий!»— Ёриқ ҳарфлар билан терилган бош мақола сўнгги пайтлардаги бош мақолаларга ўхшамас, унда ўтган йили душман Сталинградга яқинлашганда вужудга келган бўлакча бир жиддийлик, таҳлика, ҳаяжон, айни замонда кишининг қалбини титратадиган бир куч бор..»

Орёл — Курск райони!

Душман бу фронтга 15 та танк дивизиясини, 14 та пиёда аскар дивизияси, икки мингдан ортиқроқ самолёт ва бошқа кучларини ташлаган, шиддатли жанглار бошланганди!

Машраб аъзойи бадани жимир-жимир қилиб, информбюро ахборотини қайта-қайта ўқиб чиқди, кейин сарғиш жилдли китобчани очди. Таниш исмлар: Ҳамид Олимжон «Қўлингга қурол ол», Ғафур Ғулом «Сен етим эмассан», Абдулла Қаҳҳор «Барон фон Ринг», Борис Горбатов «Она тупроғининг ҳар бир қаричи»... Борис Горбатов... Ҳа, эсига тушди: «Оддий солдат Иван Куликов» деган ажойиб китобчани ёзган одам!

«Дўстим! Сен бирон марта «Она тупроғимизнинг ҳар бир қаричи» деган оддий сўзларни ўйлаб кўрганинг борми?»

Машраб, гўё китобчани биров қўлидан тортиб оладигандай, унга қаттиқроқ ёпишди.

Шу пайт, рўпарадаги довон орқасидан эшакларнинг ҳанграши, «ол-ол!», «ур-ур!» деган шовқин-сурон эшитилди-ю, қамишлар чайқалиб, созликни эшак қоплади. Эшак эгаларининг кўпчилиги ўн уч-ўн тўрт яшар болалар — ҳаммаси юзлари чўяндай қорайган, лаблари қуруқшаб ёрилиб кетган, кўйлақлар ёқавайрон, оёқлари тимдаланган, қонаган, лекин ўзлари нимагадир хушнуд, гўё оламни сув босса тўпиқларидан келмайди!

Созлик гўё жанг майдонига айланди: тўқимлар, қоплар осмонга учди, бировнинг ҳангиси шаталоқ отиб, бировнинг урғочи эшагини қувиб кетди, орқасидан чопган болаларнинг сўкинган овози, таёқларнинг қарс-қарс синиши оламни тутди.

— Овқат тайёрми, ошпаз опа?

— Нон-чи? Нон?

— Яшанг, холажон!

— Иссиқ нон денг? Ваҳ-ваҳ-ваҳ!..

Нихоят, баъзиларининг кўзи Машрабларга тушди.

— Э, Қўчқор акамларми? Бормисиз оламда?

— Хом семизу, девонан Машраб ҳам кептиларда!

Қўчқор болалар билан қучоқлаша кетди, Акмал ҳам айниқдай олишиб ўйнаша кетди, ёлғиз Машраб ҳеч нарсани сезмас, у ҳамон кўзлари газетада эди.

Мақола шундай эҳтирос билан ёзилган эдики, ўзи азалдан кўнгли бўш Машраб кўзларига милт-милт ёш олиб ўқиди. Бир оздан кейин Комил пайдо бўлганда ўрнидан ирғиб туриб олдига чопиб борди.

— Комил ака! Жон ака, мана буни бир ўқиб чиқинг!

— Нима гап ўзи? Тинчликми, дўстим?

— Тинчлик, буни бир ўқиб кўринг. Шунақа зўр ёзилганки, нақ титратади!— деди Машраб энтикиб.— Яна денг, ўзбек жангчиси Сирожиддин Валиев тўғрисида.

Комил қошларини чимириб, юзида кулгичлари ўйнаб, китобчани секин варақлади.

— Ҳа... ажойиб мақола!.. Тўхта! У чеҳраси очилиб кўзлари ялтиллаб кетди:

— Мен болаларни тўплайман. Узинг ўқиб берасан!

Бу ўртада болалар қопларини ҳар жой, ҳар жойга ёзиб ошхонадан гўжа билан нонларини таший бошлаган, баъзилари узала тушиб овқатга киришган эди. Шунинг учун бўлса керак, Комил уларни мақола эшитишга таклиф қилганда истар-истамас йиғилишди,

Комил чап қўлини ярадор қўлининг устига қўйиб, фронтдаги аҳвол тўғрисида қисқагина гапириб берди-да, Машрабга имо қилди.

— Энди сўзни буёқдан эшитинглар.

Машраб юзига иссиқ қон уриб, чуқур тин олди, сўнг товуши қандайдир ёқимли титраб ўқишга киришди:

«Дўстим! Ростов, ноябрь кунлари, Дон кечувларидаги музлар, Ростовдаги дорлар, йўлкалардаги дорларга осилган кишиларнинг кўкариб кетган оёқлари ёдингиздами?..»

Машраб бир секунд болаларга зимдан кўз ташлади. Енбошлаб ётганлари қадларини тутиб, олдинга сурилиб ўтирганларини кўрди-ю, овози боягидан ҳам қаттиқроқ титраб, давом этди:

«Дўстим!.. Биз сен билан она тупроғимизда жанг қилмоқдамиз. Дон далалари ёшлигимизнинг ҳамроҳи, Шимолий Дон эса, болалигимизнинг дарёси эди...»

Кимдир йўталди. Шу заҳотиёқ «тсс», «жим» деган хитоблар эшитилди.

...«Фарғонали ўзбек йигити разведкачи Сирожиддин Валиевдан ҳам ажойиброқ жангчи бутун фронтимизда йўқ эди.

Унинг ватанида, олтин Фарғонада, муздай сувлар ариқчаларда жилдираб оқади, Валиев бўлса менинг тутун босган Донбассим учун жанг қилгани келди. Унинг ватанида, шамшод тераклар остида авлодлари тинч ётипти. Сирожиддин бўлса...— Сирожиддин бўлса... шахтанинг ёнидаги жангда ўлди ва шу ерда кўмилди...

Валиевни дафн қилаётганда бутун дивизия йиғлади, Таманли, темир иродали жангчилар... кўз ёшларини... кўз ёшларини яшира олмадилар»...

Машрабнинг овози баланд пардаларга чиққан дутор торларидай янгради-ю, узилди. У бошини эгиб жим қолди. Шу пайт қаердандир ён томондан, толларнинг орқасидан, Қурбон отанинг таниш, ҳоким товуши қатъий жанглади:

«Ўртоқлар! Чапаев авлодининг содиқ фарзанди, ҳамда Ватан урушининг довжурок жангчиси ўртоқ Сирожиддин Валиевнинг хотираси учун ўринларингдан туришларингни илтимос қиламан!..»

Қурбон ота оғир кўк фуражкасини бошидан олиб кўксига босганича ғоз турар, мунчоқ-мунчоқ терлаган

дўнг пешанаси, тақир боши мис лагандай ялтирар эди. Лекин ҳеч ким, ҳатто одатда отанинг гапларидан кулиб юрадиган болалар ҳам бу сафар индамас, бошларини қуйи солиб сукут сақлашарди.

Жимликни яна отанинг ўзи бузди, юлдузи ярқ-ярқ этган катта фуражкасини тақир бошига қўндирааркан, деди:

— Между прочим, ўртоқ Чапаевнинг ёрқин хотирасини қалбимизда қандай сақласак, ўртоқ Сирожиддин Валиевнинг хотирасини ҳам худди шундай сақлайлик, ҳамда бунга лойиқ бўлайлик, ўртоқлар!

Отадан кейин Комил сўз олди:

— Фронтдаги аҳволни эшитдиларинг. Вазият оғир. Бундай пайтда бир қадоқ дон ҳам халқимизга мадад. Чарчаб келдиларинг, кўриб турибмиз. Аммо илтимос: хирмонда анча ғалла тўпланиб қолди. Агар барвақтроқ йўлга тушсак яна бир қатнашга улгураимиз.

Негадир ҳамон бошини осилтириб турган Қўчқор биринчи бўлиб жавоб берди:

— Мана биз тайёр, кечаси ташийсанлар десангиз ҳам, йўқ демаймиз!

— Раҳмат, дўстларим!— деди Комил.— Бўлмаса эшакларингни суғоринглар, ҳозир йўлга чиқамиз.

3

Бу жуда оғир, олатасир воқеаларга бой, ғалати бир сафар бўлди. Олдин хирмонларга ўтиб, панжалар орасидан шовуллаб оққан оппоқ буғдойни катта жун қопларга қоплашди, кейин эшакларни қувиб келишди.

Эшаклар ҳар хил, бировда айғирдай депсинган ҳанги бўлса, бировда елкаси яғир бўлиб кетган қирчанги урғочи эшак, яна бировларда ҳўтик. Бироқ ортилган юк бир пуд-ярим пуд бўлмаса кўп фарқ қилмайди — ҳангиам эшак, ҳўтик ҳам эшак!

Болаларнинг кўпчилиги ўн уч-ўн тўрт ёшдан ошмайди. Шунинг учунми, уларнинг хатти-ҳаракатларида болаларга хос бўлакча бир шўхлик ва бепарволик бор, гўё бу иш улар учун оғир меҳнат эмас, шунчаки бир ўйин.

Улар тинимсиз тегажаклик қилишади, бир-бирларининг эшакларини савалашади, суришади, ҳатто улоқ қилиб тортқилашади, аския ва мазах қилишиб сабабсиз хахолашади.

«Қатраобод» билан шаҳар ўртасидаги масофа ўн олти-ўн саккиз чақирим келади, бир-икки жойда кесиб ўтадиган сувсиз сойлар бўлмаса, бу масофанинг ҳаммаси ёнғоқ отса юмалайдиган теп-текис дашт. Фақат олис-олисларда, саратон қуёшида ёниб кетган тепаликлар, паст-баланд адирлар қорайиб кўринади... Қуёш ғарбга ёнбошласа-да, ҳануз таптидан тушмаган, аксинча, гўё баттар авжига чиқиб, дашт мисоли қизиган тандирга айланган. Бутун кенг далада бирорта жонли махлуқ кўринмайди, ҳатто одатда кўкда мағрур сузиб юрадиган бургут ва калхатлар ҳам қаёққадир ғойиб бўлган, гўё осмон бағрига сингиб кетган. Фақат, сарғая бошлаган тўнғиз тароқлар орасида гоҳо юмронқозиқларнинг муғамбир тумшуғи бир кўриниб яна йўқолади. Ҳхтин-ҳхтин бир парча жонли тилладай ялтиллаб, бузоқбоши ўтади, баъзан оёқ остидан хипчиндай тебраниб ингичка ўқ илонлар чиқиб қолади...

Қатта йўл арава қатнайвериб, тупроғи тиззадан келади, шунинг учун «эшак карвон» йўл ёқасидан юришга мажбур. Бироқ бу ердан юриш ундан ҳам мушкул, чунки оёқ ости туршакдай ғадир-будур тошлар ва тўнғиз тароқ билан қопланган. Шунинг учун йўлнинг учдан бирини ўтмасданоқ бояги хуррамликдан асар ҳам қолмади. Бу ҳам етмагандай, чарчаган эшаклар тез-тез қоқила бошлади-ю, кўпчилик болалар пиёда чопқиллашга тушди.

Бир-бирига тегмай учган оёқлар қоп-қора бўлиб, шилиниб, тирналиб кетган, боя булоқ сувига ювинганда мис баркашдай товланган чехралар ҳозир чўяндай қорайган, лаблар қаттиқ қисилган, қизарган кўзлар олис-олисларга, адирлар ортида саробдай дам нишона бериб, дам ғойиб бўлаётган шаҳар боғларига тикилган.

Машраб бу оёқлардан, бу чўян юзлардан кўзини узолмай, зипиллаб бораркан, юраги қандайдир илиқ акалик меҳрига тўлади, эсига негадир урушдан олдинги илиқ ёз оқшомлари тушади. У маҳалда, ҳар кун кечқурун бу ёшдаги болалар пода кутиб сойга йиғилишар, қўшёнғоқ пишганда кеча-ю кундуз ёнғоқ отишар, аксарият тўғон бўйидаги азим теракларни марра қилиб, тараф-тараф бўлиб беркинмачоқ ўйнашар, негадир яқиндаги боғларга яширинмай, болохона ва сомонхоналарга бекинишиб, тонг отгунча излашиб, қувлашиб чиқишарди. Булар бўлса... эҳ, уруш!

Машраб ўзи ҳам бундай оғир сафарга биринчи чиқиши эмасми, сувдай оққан тердан кийимларини сиқса бўлади, тиззалари қалтирайди, лекин тишини тишига қўйиб:

— «Яна бу киши комиссар эмиш!»— дейди ўзича.— Сен бу норасидаларга, бу чўян юзларга бир қараб қўй, комиссар!

Эшакдан тушиб пиёда кетаётганлар орасида Акмал хом семиз ҳам бор. У, семизлиги етмагандай, маймоқ ҳам эмасми, пиёда чопқиллаш унга бошқалардан ҳам қийин: пешанасидан оққан тер юзидаги чангга қўшилиб қора лойга айланган. Ўзи ҳам ҳансирайди, гоҳо-гоҳо ҳўтигидан орқада қолмаслик учун оғир лўкиллаб, маймоқланиб югуради, шундай бўлса-да, Қўчқорнинг илтифотига кўнмайди, лабини ўжарлик билан қисиб, боради.

Эшак қарвон икки сойни ўтиб, шаҳарга олти-етти чақирим қолганда тўсатдан олдинги эшаклардан бири суришиб кетиб катта йўлга йиқилди-ю, қора булут орасида қолди. Унга қоқилиб яна бир иккитаси гурс-гурс ағдарилди.

Қий-чув, тўполон даштни тутиб кетди.

Кўтарилган тўзон сал тарқалгач, ўртада эшагига суяниб қолган озгингина қора бола кўринди. У эшагининг қулоғига ниманидир пичирлаётгандай бўйнидан қучоқлаб турар, ағдарилган қопи ёнида ётарди.

Ён ёқдан дарҳол:

— Ие, информбюроми?

— Нима бўлди, информбюро!— деган хитоблар эшитилди.

Орқадан саман йўрғасини қамчилаб етиб келган Едгорбек ўшқириб берди:

— Кўзингга қараб юрсанг ўласанми, дардисар?

Едгорбек «Қатраободдан» чиққандан бери бир тарозибонликдан бўшатиб, эшак қарвонга юборгани учун Комилдан ранжиб, бир болалар уни писанд қилмасдан олатасир боришларидан ғижиниб келарди. Энди ўзини кўрсатиб қўядиган пайт келганини сезиб, авжига чиқа бошлаган эди, Қўчқор эшагидан сакраб тушиб йўлини тўсди:

— Кўп ўдағайлайверма! Кўриб турибсан-ку, бола бечоранинг аҳволини!

— У «Информбюро»нинг ёнига ўтиб елкасига қўлини қўйди:

— Бир жойинг оғриб қолдими, оғайни?

Қора бола секин бошини кўтарди. Еноқлари туртиб чиққан озғин юзида аянчли ва айни маҳалда шўх табас-сум жилва қилди:

— Йўқ, оғриққа бало борми? Шунчаки... Маслаҳатлашиб турибман қора дулдулим билан!

Хушнуд қаҳқаҳа кўтарилди.

— Хўш, нима дейди қора дулдулинг?

— Кечирасиз, мудроқ босиб билмай қопман дейди, тентак!

Кулги босилар-босилмас кимдир қичқирди:

— Тагин қанақа янгилик бор оламда? Сўраб кўргин дулдулингдан.

— Сўраганда қандоқ, Жўравой. Дулдулим айғди: асти хафа бўлма, хўжайин, ошпаз опамлар бугун хўп ажайиб угра оши қиляптилар,— деди.

— Ростданми, информбюро?

— Информбюро бўлади-ю, ёлғон ахборот берадими, каллаварам?

Қора бола кулиб гапирса ҳам юра олмас — оёғи қайрилиб қолган эди. Қўчқор унинг эътирозларига қулоқ солмасдан даст кўтариб ўз ҳангисига миндирди, сўнг, камида тўрт пуд келадиган қопни бир силташда кўкрагига олиб, «қора дулдул»нинг белига ташлади-да, қичқирди:

— Қани кетдик, жўралар!

Иссиқдан, чангдан, йўл азобидан толиқиб, мудроқ боса бошлаган болаларга «информбюро»нинг гаплари бир сабаб бўлди-ю, яна сал жон кирди. Бу ўртада шаҳар ҳам яқинлашиб қолди. Кўм-кўк боғлар орасидан осмонга бўй чўзган машҳур водопровод башняси — у шунинг учун ҳам машҳур эдики, шаҳарда темир йўл станцияси билан бирга қурилган биринчи янгилик эди,— кўринди. Сал юрмай, станция томондан паровоз гудоғи эшитилди, кейин туташ боғларни ёриб катта состав отилиб чиқди-да, уфқдаги қирларга томон йўналди. Эшиклари ёпиқ қизил вагонлардан, гумбаздай цистерналардан, брезент ёпилган сирли контейнерлардан иборат бу состав шундай узун эдики, сира орти кўринмасди!

— Бир, икки, уч, ўн олти, ўттиз тўрт!

Ниҳоят, узун состав тугади, кўк ва қизил фонарь осилган охирги вагон тепалик орқасида ғойиб бўлди..

Темир йўлни, олис нотаниш ўлкаларга кетаётган

поездни кўрганда кўзлари ўйнамаган, парсвоз гудогини эшитганда дилида ажиб орзулар уйғонмаган, юраги жиз-жиз этмаган қишлоқ боласи бормикин?

Ҳозиргина боғлар орасидан чиқиб, қирлар ортида йўқолган бу поезд ҳам ҳаммаининг юрагини ўйнатиб, хаёлларини ўзи билан олиб кетди, оғир меҳнат билан ўтаётган бир-бирига ўхшаш кунларда мисоли «ярқ» этган бир юлдуз бўлди...

Улар «сирли» поезд тўғрисида баҳслаша-баҳслаша «Заготзерно»га бориб қолганларини ҳам билмай қолишди.

«Заготзерно» деганлари темир йўлнинг орқасида, семафорнинг рўпарасида эди. Бу — деворларига: «Ҳамма куч, ҳамма ғалла фронт учун!» деб ёзилган, қизил гиштан қурилган, катта дўнгалак бино бўлиб, атрофи баланд девор билан ўралган, деворнинг устидан тиканли сим тортилган.

Кўрғоннинг учта катта дарвозасидан ташқари поезд кирадиган тўртинчи дарвозаси ҳам бор, бу дарвоза уни айниқса салобатли қилиб кўрсатади.

Лекин ҳаммадан ҳам дарвозалар олдида йиғилган аросат от-улов ҳайратга солади кишини!.. Бу ерда алмисоқдан қолган эски қўқон арава, ҳўкиз қўшилган бричка ва шотилик аравалардан тортиб, эшак араваларгача бор; даштни бошларига кўтариб бақирган нортуюлардан тортиб, хачиргача топилади. Эшакнинг эса сон-саноғи йўқ.

Бу оломон, бу аросат, бақирган туя ва тўп-тўп эшак карвонлар орасида йўқолиб қолиш осон, зотан, кимга учраш, ғаллани кимга топширишни ҳам англаб олиш қийин.

Карвонбоши Едгорбек ҳам биринчи келиши эмасми, кўзлари олазарак бўлиб, шошиб қолди. Лекин «Эшак карвон» ҳали дарвозага етмаган ҳам эдики, қаердандир бақалоққина бир одам тарвуздай юмалаб чиқди-да, ҳарсиллаб югуриб келди. Нима қилишини билмай, саросимага тушиб қолган Едгорбек, уни кўриб:

— Э, бормисиз, Эшвой ака! Сиз йўқмикинсиз, деб кўрқиб кетибман! — деди қувониб.

— Биз шўтта бўлмай, қатта бўламиз, акаси?

— Карвонбоши ўзлари бўптилар-да? Балли, балли! Қани, йиғитларни жадалланг, акаси. Тағин бир оз кечиксақ, тунаб қолишга тўғри келади, акаси жонидан!

Эшвой ака карвоннинг олдида тарвуздай юмалаб, учинчи дарвозага бошлаб борди. Бу ерда оломон нисбатан оз, навбат кутаётганлар ҳам тезроқ силжимоқда эди.

Эшвой ака Ёдгорбекни етаклаб от-аравалар орасига шўнғиди. Болалар ўзларини ерга таппа-таппа ташлаб чўзила кетишди, баъзилар дўппилардан игна олиб, товонларини кавлашга киришди.

Қаердандир «информбюро» пайдо бўлди, қаттиқ оқсоқланса ҳам, хушвақт тиржайиб хабар берди:

— Ҳозир навбатсиз топширадиган бўлдик. Йўлини қилди, Эшвой акамлар!

Дарҳақиқат, лаҳза ўтмай, тарвуздай юмалаган бақалоқ билан Ёдгорбек етиб келди. Эшвой ака навбат талаб қилиб йўлни тўсганларга:

— Пландан ташқари Қизил Армия фондига топшириляпти бу буғдой. Олдин планингни бажар, кейин йўл тўсасан, нодон!— деб ўшқириб берди ва тинимсиз «пўшт-пўштлаб», карвонни дарвозадан олиб ўтди.

— Ҳозир ер тарозига чиқамиз. Биласанлар-а, лочинлар?

— Биламиз, биламиз!

Машраб «ер тарози» деганларига тушунмай ҳайрон бўлди, фақат ликиллаб турган тахта полга чиққанларида ва ғуж бўлиб бир лаҳза тўхтаганларидагина фаҳмлаб қолди: ер тарози деганлари қимирлаб турган шу тахта пол экан!

Заготпунктнинг одамлари эшакларни санашди:

— Қирқ саккизтами?

— Қирқ саккизта!

— Гатоп!

Эшак карвон баланд қизил бионинг қўш тавақали дарвозасига бориб тўхтади.

— Қани, лочинлар, тагин бир зўр беринглар!— Эшвой ака шўх чақнаган қисик кўзларини Қўчқор билан Машрабга тикди:

— Келганларинг зап яхши иш бўпти-да, лочинлар. Ердамлашиб юборинглар мана бу жўжахўрозларга!

Машраб бу гапларнинг маъносига тўрт пуд келадиган бир қоп буғдойни елкалаб қалтис тахталардан юриб, тоғдай уйилиб ётган буғдойнинг устига чиқа бўшлаганидагина тушунди. Буғдойнинг баландлиги икки қаватли бинога тенг, тахталар эса шундай тик қўйилганки, Маш-

раб, ярмига бормасданоқ тиззалари қалтираб қолди. У ҳар уч қадамда бир тўхтаб, нафасини ростлай-ростлай тепага зўрға етди, қопни ағдарди-ю, мувозанатини сақлай олмай ўтириб қолди. Лекин ўз қопимни тўқдим деб, четга чиқиб туриш мумкин эмас, чунки «жўжахўрозлар»нинг кўлчилиги бу «тоққа» тўрт пуд тугул, бир пуд юкни ҳам кўтариб чиқолмасди.

Улимдан номус кучли деганларидек, Машраб, гарчанд тиззалари қалтираб, тўхтаб-тўхтаб бўлса ҳам, тагин уч-тўрт марта қатнади, кейин, юришгаям мадори қолмай, дарвозанинг соясига чўзиларкан, истехзо билан кулиб қўйди:

«Яшанг, ўртоқ комиссар!»

Машрабдан кейин даврада фақат Қўчқор билан... Акмал хом семиз қолди!

Қўчқорнинг бундай пайтларда ишга жон-дили билан киришиши, айниқса одамлар мақтаб турган пайтларда пойгага тушган чопқир отдай ўзини аямаслиги маълум.

Мана, ҳозир ҳам, у шилта кўйлагини ечиб ташлаб, қип-қизил танаси мисдай ялтиллаб, жон-дили билан берилиб ишляпти, тўрт пудлик қопларни бир силташда кифтига олиб, тик тахтадан чопқиллаб чиқиб, чопқиллаб тушади, шиғ-шиғ терлаган пешанасини кафти билан сидириб ташлаб, елкасини «жўжахўрозларга» тутади:

— Қани, бир силташда қўйинглар!

Лекин қизиғи шундаки, Акмал ҳам ундан қолишмас эди. Рост, унинг айиқдай кучли эканини ҳамма биларди, бироқ оёғи маймоқ бўлгани учун бундай пайтларда кўп жонбозлик кўрсатавермас, Қўчқорга ўхшаб одамларнинг мақтовларига ҳам унча учавермас, умуман, бир оз дангасалиги ҳам бор эди.

Ҳозир эса, у ҳам кўйлагини ечиб ташлаган, гўштор, бўлиқ гавдаси лорсиллаб, тўрт пудлик қопни енгилгина кифтига олиб, оқсоқланса-да, ҳеч жойда тўхтамасдан тўкиб тушяпти. Тагин Қўчқорга ўхшаб мақтовларга эътибор бермайди, танасидан сув бўлиб оқаётган шиғ-шиғ терларини ҳам артмайди, фақат гоҳо-гоҳо:

— Сув!— деб қўяди ҳансираб. Сўнг, бир коса қудуқ сувини бир шимиради-да, тагин қопга тармашади.

Машраб бор кучини йиғиб ўрнидан турганда кўп бўлса етти-саккиз қоп ғалла қолганди.

— Бормисан, девона? Комиссар деган мана бунақа бўпти!— қичқирди Қўчқор.

Машраб бу сафар тепага кўп бўлса икки-уч марта чиқиб тушди, лекин назарида, қолган бутун иши бир бўлди-ю, шу икки-уч қоп бугдой бир бўлди, чунки галлани тўкиб бўлиб, «Заготзерно» дан чиққанларида ўзига нисбатан дилида қандайдир бир ишонч, ҳатто ҳурмат уйғонганди.

4

Мастура!

Унинг қўлларидай майин, илиқ, меҳрибон қўллар борми оламда? Унинг бармоқларидай нозик, кишининг бошини силаганда қалбини нурга тўлдириб, дилини равшан қиладиган бармоқлар бормикин дунёда?

Одатда опа-сингил, ака-укалар унча иноқ бўлавермайди, бироқ Машраб эсини танийдики, қулоғида Мастуранинг меҳрибон, мулойим овози янграйди.

Илгари, Мастура турмушга чиқмасдан бурун, Гулсум опа ёки Аъзам аканинг тазйиқи ўтган маҳалларда, ёки бирор гуноҳ қилиб қўйиб калтак ейиш хавфи туғилган пайтларда, Мастура билан Машраб бирга бекинишар, ғазаб ва калтакни бирга баҳам кўришарди.

Аксарият Мастура орага тушиб, аччиқ калтаклардан қутқариб қолар, қутқара олмаганида эса, бирор холи бурчакда унинг бошини кўксига босиб, бирга йиғлар, бирга кулар эди.

Машраб ўз сирларини, дард-ҳасратларини бемалол, бехавотир айта оладиган, мазах қилишидан қўрқмай ўртоқлаша оладиган биттаю битта одам... Мастура!..

Машраб уни яхши кўришига яна бир сабаб — Мастуранинг поччасига бўлган муҳаббати, садоқати.

Мастуранинг севгиси, чидами, ҳижрон доғлари (мана уч ойдан ошдики Расулжондан ҳам хат йўқ!) унинг ўзидай пок, чиройли, самимий! Эҳтимол, шунинг учундир, Машраб вафосизлик тўғрисидаги китобларни ўқиса, ё эркаклар оғзидан хотин-қизлар ҳақида шалоқ гаплар эшитса эсига ҳамиша Мастура тушади-ю, бутун вужуди исён кўтаради, бундай гапларнинг биронтасига ишонмайди.

У Муяссар тўғрисида ўйлаганида ҳам хаёлига доим Мастура келади, Муяссар ҳам Мастурадай бўлишини орзу қилади.

Меҳрибон, жафокаш, заҳматкаш опа!

Кападаги мойчиноқ шуъласида аллақандай тилла учқунлар сочган кўзларини Машрабнинг кўзларидан уволмайди, қорайиб дағаллашиб қолган кафтлари билан укасининг қўлларини сал ийманиб, гўё унинг капкатта йигит бўлиб қолганини эндигина сезгандай, тортиниброқ силайди.

У озиб, қўлларини янтоқ тирнаб, лаблари ёрилиб кетган бўлсада, чеҳраси тиниқ, қорамағиз тусга кирган дудоқлари бурунгидай мулойим, ёқимтой. У Машрабнинг сўзларини аллақандай яшнаб, меҳрибон сарғиш кўзлари пор-пор ёниб эшитади, қайта-қайта савол беради, сўнг бир энтикиб:

— Поччангдан... хат йўқдир, албатта,— дейди секин.

— Йўқ...

— Ашрафжондан-чи?

— Ундан ҳам.

Мастуранинг киприклари титрайди, ёрилган лаблари қаттиқроқ қисилади.

Машрабга шундай туюладики, гўё Мастуранинг киприклари титраганда унинг дилидаги қандайдир нозик, нафис торларга тегиб, ҳазин куйлар янграйди. У ўтирган жойида эгилиб, Мастуранинг дағал қўлини ўлгисин келади, лекин шу пайт, Мастура секин «ух» тортади-да, сўрайди:

— Фотима, қалай? Яхши юриптими?

— Юрипти, дуруст.

— Зухра-чи?— деди Мастура ва кўзлари ялтиллаб жилмайди. У ҳеч қачон «Фотима-Зухра» деб гапирмайди, ҳар бирини алоҳида-алоҳида айтади, афтидан, унинг учун иккиси икки бошқа олам!

— У ҳам тузук... Ўйнаб юриштипти бувимларни қўлида!

— Бувижон!— дейди Мастура ва бирдан тошқиндай ёпирилиб келган меҳр-муҳаббатдан юраги тўлиб, хитоб қилади:— Бувижонгинам! Қалай, яхши юриптиларми? Ҳали-ҳали ўшандаймилар?

— Йўқ, жуда ўзгариб, ёшариб кетганлар!

— Сен кулма!— деди Мастура ва ўзи ҳам жилмайди.— Баъзан шундай туюладики, худди қишлоқдан кетганимизга бир ой эмас, бир йил бўлган. Рост-рост!— деди у, кейин ниманидир эслагандай Машрабнинг қўлини ушлади:

— Барно-чи? Кўрдингми уни?
— Кўрдим,— деди Машраб.— Юрибди шекилли ишлаб.

Мастура Машрабнинг кўзларига қадалиб қаради.

— Нега бундай дейсан?

— Нима дедим? Юрипти ишлаб. Шу,— Машраб бўлган воқеаларни бир айтгиси келди-ю, яна ўзини тутди. Гапни бошқа томонга буриш учун:

— Ўзинг-чи?— деди.— Аҳволинг қалай? Қийналма-япсанми?

— Йўқ, нега қийналарканман? Урганиб кетдик...,— деди Мастура ва Машраб ҳадеб қўлига қараётганини пайқаб қолиб, ёш боладай орқасига яширди.— Ҳадеб қарайверма!— кулди у.— Дастлабки кунлар тажриба-сизлик қилиб тўнғиз тароққа тирнатиб олдим. Ҳозир шунақа ҳам абжир бўлиб кетдимки, бир кунда чорак гектар ўраяпман. Рост, рост. Нега куласан?

Лекин Машраб Мастуранинг гапларидан эмас, унинг овозидаги гурурдан, болаларга хос самимий қувончдан жилмаярди. Мастура эса унинг илжайишини бошқа маънода тушуниб, ўз бригадалари тўғрисида қизишиб ва фахрланиб гапира бошлади.

Бригадалари, гарчанд «зиёлилар бригадаси» деб аталса ҳам, бошқа ҳеч бир бригадadan қолишмас, балки ўзиб кетганмиш!

Мастуранинг айтишича, улар кундуз кунларигина эмас, баъзан ойда ҳам ўроқ ўришган, Мастура эса, амбулаториянинг фельдшери бўлгани учун врачлик ҳам қилган. Бугун Мастура унинг келганини эшитиб, сал олдин кетган, тўғрироғи бригадирлари Қурбон ота ўзи юборган, бошқалар ҳанузгача далада...

Мастура бунинг ҳаммасини қандайдир шошиб-пишиб, ҳам севиниб, ҳам гурурланиб гапираркан, кўзлари ёниб сўради:

— Жуда зўр нарса ўқиб бериб ҳаммани титратиб юборган эмишсан.— Ростми?

— Ҳа, шу...,— деди Машраб қизариб.— Кошки мен ёзган бўлсам! Битта катта ёзувчининг мақоласи.

— Қурбон ота шундай мақтадиларки, ўзинг ёзипсан, деб ўйлабмиш!— кулди Мастура.

Узоқдан жўр бўлиб айтилган ҳазин қўшиқ эшитилди.

— Қизлар қайтишяпти,— деди Мастура.— Чарчоқ

нималигини билмай ишлашади бечоралар... Фронт, фронт дейишади, бироқ фронтдан осон бўлаётган йўқ бу ер!

Қўшиқ тобора яқинлашиб, бирдан шўх лапарга айланди:

«Ариқ бўйини ўяй,
Гулзорларга сув қўяй.
«Қизсан» деманг, аяжон,
Аскарликка қўл қўяй!

Капанинг ёнгинасига келганда қиз-жувонлар қандайдир шўх бир қайсарлик билан такрорлашди:

«Қизсан» деманг, аяжон
Аскарликка қўл қўяй!

Сўнг, фиғонга тўла бир овоз:

— Рост, айланай қизлар!— деди куюниб.— Агар Муроджонимнинг ёнига юборишадиган бўлса, сира ўйла-ниб ўтирмасдим. Ҳозир кетардим ўша фронт деган ба-лойи азимларига!

— Қўй, шукур қилгин, жонгинам!— деди бошқа бир босиқроқ товуш, лекин қизлар атрофдан унга ёпишиб кетишди:

— Нимасига шукур қилайлик?

— Рост айтади, дугонам! Ёридан айрилиб бу ерда юргунча, бирров дийдор кўришиб ўлган яхши!

— Сабр қилгин, сабр таги сариғ олтин, деганлар эскилар.

— Қўйинг опажон, «узоқдаги думба»дан яқиндаги ўпка яхши!

— Қани ўша ўпка ўлгир? Упка тугул талоқ ҳам йўқ-ку, дугонажон?

Қизлар даштни бошларига кўтариб қийқириб ку-лишди. Мастура кулимсираб ўрнидан тура бошлаган эди, қапага кирган қизлардан бири тўсатдан:

— Вой ўлмасам, бу ёқда кап-катта йингит бор демай-сиз-а, Мастурахон опа!— деб кулди. Қизлар ёпирилиб қапага киришди.

Машраб қафасга тушган мусичадай ўзини қаёққа уришни билмай қолди. У мойчироқ шуъласида оплоқ чақнаган тишларни, шўх қора кўзларни кўрар, назари-да, қизлар тутиб олиб қитиқлаша бошлайдигандай аъзо-йи бадани тотли жимирилди.

Ҳар ёндан илтимослар ёғилди:

— Яхши шеър ёзибсиз, деб эшитдик, ўқиб беринг, Машрабжон!

— Ўқиб бермасалар чиқармаймиз кападан!

— Қаёқда дейсиз, бизни назарларига ҳам илмайдилар шоир акамлар!

Хайрият, Машрабнинг бахтига Мастура бор эди! У қизлар билан ҳазиллашиб, кулишиб, укасини уларнинг қуршовидан қутқазиб олди.

Қоронғида ўнқир-чўнқир жойлардан эҳтиёт билан юриб бораркан, Мастура секин деди:

— Нима қилишсин: ҳаммаси ёш, ҳижрон ўтида куйишади, бечоралар!

Қизларнинг капасидан бошқа капаларда жинчиروқлар ўчган, фақат хирмонларда қўш-қўш фонарлар ёниб турипти. Уларнинг хира нурида буғдой янчаётган одамларнинг «пўшт—пўшт» деган уйқули овозалари келади, гоҳо қамчиннинг заҳарли чарсиллаши, таёқнинг «қарс» этиб синиши ва ғазабли ҳайқириқ эшитилади:

— Оқсамай ўл, аблаҳ, ким айтади сени эшак деб. Их-их!

Опа-ука қоронғида тоғдай қорайиб турган буғдой ғарами ёнида тўхташди. Мастура Машрабнинг пешанасидан ўпди:

— Ҳадемай тонг отади. Дамингни ол.

— Сен ҳам.

Машраб уйлиб ётган буғдой ғарамларини айлана-айлана булоқ бўйига зўрға етиб борди. Тагларида похол, бошларида тўқим, жун қопларга ёпиниб бужмайиб ётган болалар орасидан Қўчқор билан Акмални топиб, юмшоқ похолга чўзилди, кўзи уйқуга кетаркан, ўзича жилмайиб деди: «Даштдан кўрқитмоқчи эдилар. Уйладиларки бардоши етмай, дод деб юборади деб. Йўқ, кечирадилар, ўртоқ Эртөөв, чидаймиз. Фронт учун чидаймиз, ака. Ҳа!»

БЕШИНЧИ БОБ

1

Муяссар қабристондаги бойўғлининг ваҳимали «хув-хув»лашидан уйғониб кетди-да, қайта ухлай олмади.

У йигитлар даштга кетгандан кейин Гулсум опа сувга одам тополмай қийналганини кўрса ҳам, мана шу ва-

ҳималардан қўрқиб индамай юрган эди. Бироқ кечаги мажлисдан кейин индамасликнинг иложи қолмади.

Муяссар бу мажлисга бормоқчи эмас эди, кечқурун ншдан қайтаётганда Гулсум опа чақириб олди-да, идрога бошлаб борди.

Улар борганда бригадирлар йиғилган, Инобат тўрдаги катта столнинг ёнида туриб гапирмоқда эди.

Мулойим кўзлари аллақандай қисилган, ёноқлари бўртиб чиққан, қорамағиз юзи ловуллаб ёнар, овози кескин янграрди. Қўлида на бир қоғоз, на бир дафтар, у гўзаларини ўт босган звено бошлиқларини, сув бостириб юборган сувчиларнинг номларини ёдаки айтиб, шафқатсиз танқид қилар, бригадирларни ўринларидан тургазиб қўйиб сўроққа тутар, ўзларини оқламоқчи бўлганларнинг гапларини бўлар, умуман фақат бир нарсани — гўза ўтдан қачон тозаланади — шунини билишни истарди, холос... Узиям гап эшитмаган биттаю-битта одам — Гулсум опа бўлди. Инобат негадир «зиёлилар бригадаси»ни тилга олмади, бироқ мажлис тугаб, Гулсум опа ўрнидан тура бошлаган эди, сиз қолинг, деган маънода имо қилди-да, келиб кўришди:

— Ҳорманг, опа, аҳволлар қалай?

Гулсум опа истехзоли кулимсиради:

— Ҳаммасини кўриб-билиб туриб аҳволимни сўраб нима қиласиз, жоним?

— Биламан... Билганим учун ҳам сизга бир нима дейишга тилим бормади. Бироқ, мен нима қилай опажон?

Инобат кўзлари жовдираб Муяссарга қаради. Шундан кейин Гулсум опа ҳам сал тушди-ю, икки аёл олдин одам етишмаслигидан шикоят қилиб кетишди, кейин бу мушкулдан қутулишни ўйлаб, минг бир кўчага кириб чиқишди. Бироқ қайси кўчага киришмасин, ҳаммасининг боши берк, айниқса сувчилар масаласи ишқал эди.

Инобат билан Гулсум опа ўйлай-ўйлай, охири меҳмонларга мурожаат қилишга аҳд қилишди. Лекин бу гапни уларга айтишдан олдин Гулсум опа Серафима Федоровна билан маслаҳатлашиб олишни лозим кўрди.

Серафима Федоровна қишлоққа келгандан бери анча ўзига келиб қолган, кечқурунлари каравотини айвонга чиқартириб, ён-верига ёстиқ қўйиб ўтирар, «ишламай нон ейишдан» эзилиб, кечаю кундуз русча-ўзбекча лу-

ғат ұқир, мактаб очилса дарс беришни орзу қиларди. Лариса эса Моҳира бувига қарашар, баъзан кечқурун-лари пахтазорга чиқиб, Муяссарга ёрдамлашган бў-ларди.

Гулсум опа идорадан чиқиб, тўғри Моҳира бувини-кига кетди. Муяссар эса, кўнгли бир хил бўлиб, уйлари-га қайтди.

Гарчи, Инобат билан Гулсум опа унга қаттиқ тега-диган бир гап айтмаган бўлса-да, уларнинг ғамгин суҳ-батлари қизни минг хил ўйга солиб қўйди: ахир, наҳот эл бошига иш тушган бу оғир кунларда у ақалли дашт-га кетган йигитларнинг ўрнини билдирмайдиган бир иш қилолмаса?.. Йўқ, Муяссар меҳнатдан қочмайди. Фақат кечалари бу кенг пахтазорда ёлғиз қолиш, қир ёнбар-ридаги эски қабристоннинг ваҳимаси босиб сув суғо-риш.. Ёлғиз шундан қўрқади Муяссар!

Қабристоннинг ваҳимаси эмиш! У тенги қизлар ҳозир фронт учун нималар қилмаяпти? Ана ўз опаси Зебо ўт ичида юрипти! У бўлса... У ўзиям бу йил қишда, Маш-раб қўйган пьесаларда гоҳ Жамила, гоҳ партизан қиз ролида чиқиб, оташин монологлар ўқиб юрмаганмиди? Бундан чиқди, саҳнада бошқа, турмушда бошқа экан-да у!

Муяссар ўйлай-ўйлай охири қизларни йиғиб гапла-шишга аҳд қилди.

Бугун эрталаб уни Гулсум опа уйғотди.

Муяссар шоша-пиша унга кечаси ўйлаган ўйларини гапира бошлаган эди, Гулсум опа:

— Раҳмат жоним. Жуда яхши ўйлабсан буни, — деди. Кейин ҳаяжонланиб қўшимча қилди:

— Ҳозир ойимларникига меҳмонлар йиғилиша-ди. Ешлар ҳам бор. Юр, сен ҳам бирга бўлгин суҳ-батда.

Гулсум опанинг бунчалик ҳаяжонланиши бежиз эмас экан. У Моҳира бувининг боғига йиғилган йигирма чоғли аёлларнинг орасига кириб, ншдан гап очган ҳам эдики, четроқдаги олманинг соясида ўтирган Святковс-кая деган опа-сингилларнинг бири, чирсиллатиб писта чақаркан, луқма ташлади:

— Сиз нима деяпсиз ўзи? Уйлаб гапиряпсизми?

Гулсум опа негадир шошиб:

— Нима қилди? — деган эди, опаси ўрнига сингли-си жавоб берди:

— Сиз газета ўқийсизми ўзи? Бизларга ғамхўрлик қилиш тўғрисидаги гапларни эшитганмисиз?

— Ҳа, эшитганман,— деди Гулсум опа.— Бироқ...

— Яна кўпчилик касалманд...

— Буням биламан...

— Билсангиз енгилроқ иш топиб беринг!

— Енгилроқ иш бўлмаса илож қанча?

— Топиб беришга мажбурсиз!— Бу сафар опасингил баравар луқма ташлашди, кейин ёшроғи лабини сал буриб:

— Идорадаги гўзал хонимча келинингиз деб эшитдик,— деди ва кулди.— Келинингизга айтинг— бўша-тиб берсин стулини. Биз ҳам уддасидан чиқамиз ўша ишнинг!

Гулсум опа бунақа гапларни кутмагани учунми, саросимага тушиб ёнида ўтирган Серафима Федоровнага кўз ташлади.

У ранги девор, қўлларини ўрикка тираб, қаддини ростлади, гўё икки опа-сингилга қарашга уялгандай:

— Бу оғир кунларда... ғамхўрлик бундан ортиқ қандай бўлади, ўртоқ... Святковская?— деди секин.— Мана бошпана беришди. Топган-тутганларини аямай...

— Ҳа, ўзингиз яхши жойга тушгандан кейин шундай дейсиз-да!— бошини ликиллатди опаси.— Биз турган жойни бир бориб кўринг. Ертўладан баттар. Заҳ, қоронғи. Яна шунақа кампирга топширишганки, хасисликда ягона!

— Майли, у ер тўғри келмаса, бошқа жой топайлик...

— Раҳмат, ойиси ёмон бўлсаям, ўғли билан тил топишдик!

Даврага ғалати сукут чўкди. Гарчи йиғилганлар орасида бу луқмаларга битта яримта кўз қисишиб ўтирганлар бўлса ҳам, кўпчилик бошлари эгик, ер чизиб қолди.

— Ленинградликлар... илтимос қиламан, қўл кўтаришлар!... Серафима Федоровна ўзини босиб олди шекли, овози босиқ, ҳатто қатъий эшитилди.

Бир четда ғуж бўлиб ўтирган ўн чоғлиқ аёл баравар қўл кўтарди.

— Азиз ҳамшаҳарларим... Агар мен соғ бўлганимда ҳозир нима дейишимни ўзим билардим. Майли, опа-сингил Святковскаялар... билганларини қилсин. Лекин биз ленинградликлар— мен бўлмасам, мана, қизим бор, Лариса бор, биз ҳаммамиз бир ёқадан бош чиқариб

колхозга ёрдам берайлик. Урушни унутиб бўладими ахир?..

Серафима Федоровнанинг сўзи оғзида қолди. Чунки бирдан говур-ғувур кўтарилди:

— Ҳеч ким меҳнатдан қочмайди!

— Бу оғир кунларда иш танлаб ўтириш ўзи уят!

Лариса эса, секин Муяссарнинг ёнига ўтди, ҳаяжондан ранги ўчиб:

— Мен,— деди, мана шу қиз... Муяссар нима иш қилса, мен ҳам шу ишни қилишга тайёрман!

Лариса «биз ленинградликлар...» деб ғурурланиб гапирганича бор экан! Умрида ғўза нималигини кўрмаган қиз, боя кечқурун жўякларга чим босиб, сувни тақсим қилаётганларида, кийимлари шилта бўлиб кетса ҳам, бир оғиз нолимади. Кейин Гулчеҳра бойўғлининг совуқ ҳув-ҳувлашини эшитиб, ҳиқиллай бошлаган эди, уришиб берди. Сўнг тағларига пичан тўшаб, кўрпага ўраниб ётганларидан кейин, дам Ленинградни эслаб (бомба билан замбаракдан қўрқмаган одам қабристондаги бойўғлидан қўрқадими?), дам Қўчқорнинг тунов кунги қилиқларини гапириб бериб, кулдириб ётди.

Муяссар сизди: Лариса буни уларнинг ҳаёлини бошқа ёққа буриш учун жўрттага гапирди. Шу-шу гап чиндан ҳам йигитларга кўчди-ю, уларни эслаб, осмонда ёнган ғуж-ғуж юлдузларга тикилиб ётиб ухлаб қолишди...

Мана, ҳозир ҳам, Муяссар бойўғлининг ваҳимали «ҳув-ҳув»лашидан уйғониб кетиши билан қоронғида Ларисанинг қўлини топиб, маҳкам ушлаб олди.

Ҳар бир нарсани бошлаш мушкул. Бу ишда ҳам мана шу биринчи кеча қийин. Шу кечадан эсон-омон ўтиб олишса, у ёнига ўрганиб кетишади...

Муяссар кўнглидаги ваҳимадан қутулиш учун яна жўрттага Машрабни ўйлай бошлади. Одатда, у кечалари Машрабни ўйлаганда эсига мактаб саҳнасида бирга ўйнаган пьесалари, бирга ўқиган китоблари ёки сойда, булоқ бўйида ўтириб ёнғоқ чақиб еган пайтлари тушиб, ичи чироғ ёққандай ёришиб кетарди. Лекин бу сафар негадир нурга йўғрилган бу ёруғ эсдаликлар эмас, йигитлар даштга жўнайдиган кечаси бўлган учрашув, Машрабга айтган аччиғ гаплари хотирасида жонланиб, ўзидан ранжиди. Лекин... Машраб-чи! У нега ўшанда ҳандалак ўғирлашга борди? У шундай қилмаганда-ку,

эҳтимол ҳозиргача Муяссарлар госпиталь билан алоқа боғлашарди? Ё... ҳалиям бўлса Инобат опанинг эсига солиш керакмикин бу ишни?

Тўсатдан, катта ариқда нимадир шалоплаб қулагандай бўлди-ю, Муяссар беихтиёр «вой» деб юборди. Чўчиб уйғонган Гулчеҳра ҳам «ойижон» деб унинг пинжига суқулди, ёлғиз Лариса бошини кўтариб:

— Бу ким ўзи?— деди қоронғига тикилиб. Унинг овозига жавобан олдин кимдир: «Қоқилмай ўл, лаънати!»— деб сўкинди. Кейин от туёқларининг тасир-тусури ва ниҳоят эркак кишининг: «Қўрқитиб юбордими, жонон қизлар?» деган товуши эшитилди.

— И, Ёдгорбек акамлар-ку!— деди Гулчеҳра. Муяссар титроқ босиб ўрнидан сакраб турди:

— Тун ярмида нима қилиб юрибсиз бу ерда?

Ёдгорбек ариқнинг у томонига келиб тўхтади. Ғирашира қоронғиликда остида ўйнаб турган оти ҳам, ўзи ҳам жуда катта ва қандайдир ваҳимали кўринарди.

— Аввалам бор тун ярми эмас, тонг отиб қолди, Муяссархон,— кулди у.— Қолаверса даштга кетаётиб мана шу арзимаган совғани бериб кетай девдим...— Ёдгорбек эгилиб катта бир тугунни чўзди.— Жиндай узум. Олинг буни, Гулчеҳрахон!— деди ёлворгансимон.

Гулчеҳра «пиқ» этиб кулди-да, чўзилиб тугунни олди. Қиз тугунни олиши билан Ёдгорбек ҳам қаддини ростлади.

— Жаҳлингиз чиқмасин, Муяссархон, чин юракдан бу.

У шундай деди-да, отига қамчи уриб, қирга ўрлаб кетди.

Муяссар ҳамон жаҳлидан тушмай, Гулчеҳрага юзланди:

— Бу нега бунақа жонкуяр бўлиб қолди сенга? Нега оласан узумини?

— Вой, нима қилай берганларидан кейин?— деди Гулчеҳра чўзиб.

Муяссар уни гап билан яна узиб-узиб олмоқчи эди, Лариса кулиб таклиф қилди:

— Еч тугунингни! Ейлик яхши узум бўлса. Ана, ўзи-ям тонг отиб қолди...

Гўё унинг гапини таъкидлагандай сойда эшак ҳангради, олисда хўроз қичқирди, ғўза баргларини шитирлатиб тонг шабадаси эса бошлади...

Қизлар кулиша-кулиша узумни еб бўлиб, ўринлари-

дан турганларида Гулсум опа ҳам етиб келди. У Муяссар билан Гулчеҳранинг ҳаяжонли гапларини. «Лариса бўлмаганда билмадим нима қилардик?» деган хитобларини эшитиб, Ларисанинг елкасини силаб қўйди, кейин:

— Эртага бошқа меҳмонлар ҳам ишга чиқишади,— деди ўйчан товушда.— Билмадим, сенга ўхшаб улар ҳам ўрганиб кетишармикин, ё?..

— Ўрганиб кетишади,— деди Лариса.

Қизлар жўяклардаги чимларни кўриб, пайкални бир айланиб чиққунча уфқ қизариб, қушларнинг чуғур-чуғури эшитилди. Муяссар айтган энг қийин кеча ўтди — тонг отди.

• • •

Эрталаб меҳмонларнинг кўпчилиги, жумладан, опанинг Святковскаялар ҳам Гулсум опанинг бригадасига чиқди.

Марина деган кичик Святковская ўз ихтиёри билан Муяссарларга қўшилди. Опаси Катерина эса табелчиликни олди. Бошқалари кетмонга тушди.

Гулсум опа биринчи кунданоқ меҳмонларни шогирдликка олиб, ўзбек аёлларига қўшиб қўйди. Шу билан кетмон кўрмаган рус аёлларининг кетмонга ўрганиши анча осонлашди. Дастлабки кунлари оғиз бурунларини рўмол билан ўраб, белларини дастурхон билан боғлаб олган ўзбек аёлларига ётсираб қараган меҳмонлар сал кундан кейин ўзлари ҳам юзларини ўраб, белларини боғлайдиган бўлишди. Бир ҳафта ўтар-ўтмасданоқ юзлари, бўйинлари кунда куйиб, олдин териси шилинди, кейин мис лагандай қизариб, баъзилари ҳатто қорайиб кетди. Фақат тилла ранг сочлари ва мовий кўзларигина аслидай қолди. Улар ўзлари ҳам, гоҳо бир-бирларига таажжуб билан тикилишар ва:

— Мана, биз ҳам узбечка бўлдик!— деб кулишарди. Марина эса негадир Муяссарга кўз қисиб:

— Узбечка бўлдигу, бироқ ўзбек йигитлари олармиканлар бизларни?— деб куларди.

Муяссар лоладай ёниб, юзини четга бурар, Гулчеҳра билан Лариса қотиб-қотиб кулишар, Марина эса баттар тегажоғлик қиларди:

— Яхши кўрган йигитинг борга ўхшайди-я, Муяссархон, гапим ёқмаяпти. Эҳтиёт бўл,— тортиб оламан йигитингни!

Бу кулги ва ҳазиллар аксарият яна ўша эски дард-ни — ҳижрон доғи, висол орзусини қўзғайди. Кексалар урушни ўйлаб сабр қилишса ҳам, ёшлар гоҳо тўлиб кетар: «Ахир қачонгача давом этади бу фалокат, қачон бу мусибатдан қутуламиз, қачон қайтади йигитлар»,— деб нола қилишади-ю, кексаларнинг: «Бу ҳам фронт, фронтча ишлайдиган бригада бу!» деган гапларини эшитиб, индамай қолишади. Чунки, ишнинг оғирлиғи кечаю кундуз фронтни ўйлаган одамларни олис-олисларда қон кечиб юрган жигарбандларига алланечук яқинлаштиради, гўё улар билан жипслаштиради.

Хуллас, меҳмонларнинг далага чиқиши ишга анча ёрдам берди. Бир ҳафта — ўн кун ичида юз гектар ғўза учинчи чопиқдан чиқиб, текис гуллади. Гулсум опа ҳам кўнгли бир оз тинчиди. Ғўзадан тинчиди-ю, бироқ бошқа бир ташвиш кўнглига ғулғула сола бошлади.

2

Бу ташвиш — мактабга боғлиқ эди.

Мактаб очиладими йўқми, башарти очиладиган бўлса... ўқитувчиларнинг етишмаслигини айтишнинг ҳам ҳожати йўқ, бор муаллим ва муаллималар билан бир амаллашга тўғри келади. Бироқ ремонт ишлари нима бўлади? Қишга ўтин-чи?

Гулсум опа, гарчи ўзини «вақтинча директор» деб ҳисобласа ҳам, фурсат ўтган сайин ташвиши ортиб, ахийри Чавандозга учрашишга аҳд қилди. Учрашишдан олдин, Азиз домла билан мактабга кирди.

Урушдан аввал бундай пайтларда усталар ва ҳашарчилар тўлиб кетадиган катта ҳовли бўм-бўш, рўпарама-рўпара қурилган иккита катта бино ҳувиллаб ётарди.

Гулсум опа билан Азиз домла кимсасиз синфларни айланиб, синган ойналарни, эшик ва парталарни битта-битта санаб чиқишди. Уруш бошлангандан буён мактаб ремонт қилинмагани учун анча иш йиғилган, бу тўғрида гаплашмасдан илож йўқ эди.

Гулсум опа ҳамма гапни бир қоғозга ёзиб олди-да, Чавандознинг олдига кетди.

Қишлоқ совети ҳам, колхоз идорасидай катта бойнинг уйда, гузарнинг қаршисида эди.

Гулсум опа икки тавақали дарвозадан кенг ҳовлига кирганда Чавандоз рўпарадаги бостирманинг олдида

қора айғирини эгарлаётган қоровул чолга гап уқтириб турарди.

Гулсум опани кўриб нимагадир кулимсиради, янги чуст дўпписини пешанасига суриб ва қамчиси билан этигини «чарс-чарс» уриб пешвоз чиқди:

— Э, келинг, Гулсумхон! Аҳволлар қалай?

— Раҳмат, юрибмиз тупроқдан ташқарида,— деди Гулсум опа.— Сиз билан гаплашадиган бир маслаҳатли иш чиқиб қолди.

— Куллуқ! Мен ҳам сиз билан бир гаплашсам деб юрувдим,— Чавандоз ўзига ярашиб тушган ўсиқ мўйловини силаб, идорага бошлади.— Қани, марҳамат!

Улар олдинма-кетин юриб, қўш деразали катта хонага киришди. Хонанинг шифти ва деворлари кўҳсиз, лекин ялтироқ бўёқлар билан бўялган. Ўзиям сертокча, тўрда кўрпа йиғадиган тахмони ҳам бор, фақат ўртадаги катта стол ва граммофонга ўхшаш телефонгина идорани эслатарди.

Чавандоз ҳамон мийиғида кулимсираб, тўрдаги чарм қопланган, салобатли креслога ўтиб ўтирди, қамчисини столнинг четига қўйиб, Гулсум опага қаради:

— Хўш, хизмат, Гулсумхон?

— Олдин ўзларидан эшитайлик,— деди Гулсум опа.

— Шунақами?— Чавандоз дўпписини тўғрилаб ва кўзларини аллақандай сузиб:

— Ҳа, битта нозик гап бор эди,— деди ва кулди.— Мабодо гапимизни ерда қолдирмасалар... қуда бўлсак девдик ўзлари билан!

— Қанақа қуда?— Гулсум опа қошларини чимирди.— Бундан чиқди, ўзим билмаган қизим бор эканда?

Чавандоз дўпписини кафтига «чарс» уриб хахолаб кулди.

— Ҳалиям соддасиз-да, Гулсумхон. Ўзларида бўлмаса мактаб тўла қиз! Олма отса — қизга тегеди. Ушаларнинг биттасига ўғлимиз Едгорбекни ишқи тушиб қопти, Гулсумхон!

— Ким экан у қиз?

— У қиз... бир томони ўзимизга жиян ҳам бўлади. Фазлиддин оқсоқолнинг қизи... Гулчеҳрамикин исми?

— Гулчеҳра? Ҳали ёш бола-ку?— Гулсум опа бу гап оғзидан қандай чиқиб кетганини ўзиям пайқамай қолди.

Чавандоз дўпписини бошига қўндиради:

— Бее,—деди чўзиб.— Нимаси ёш? Баайни етилиб чирсиллаб турибди-ку!

Чавандоз Гулсум опанинг ёш қизлардай «дув» қизарганини кўриб, хуррам жилмайди.

— Билмадим энди. Бир суриштириб кўриш керак, ёши нечада экан? Энди ўзи тўққизинчини битирди...

Чавандоз, лабидаги истеҳзоли табассуми сўниб, кўзлари қисилди, бурун катаклари пирпираб учди.

— Ёши ўзига етади!— деди қатъий.— Отаси ҳам рози. Уёғини сўрасангиз... Қизингиз ўзиям гаҳ деса учади.— Чавандоз мўйловини силаб кулди.— Уқиш бўлса ўқийверади-да, мактаб қочиб кетмас ахир!

— Биз турмушга чиққан қизни ўқита олмаймиз,— деди Гулсум опа.

— Уқимаса ўқимас!— Чавандоз қовоғини солди.— Гоҳо қизиқ гапларни гапирасиз-а, Гулсумхон. Шу даврда ўқиш кимга керак ўзи? Беш кунлик дунё, ўйнаб қолишсин-да, ёшлар! Кўриб турибсизки — бугун бор йигит — эртага йўқ. Дил-дилга тушибдими — ўйнаб кулишсин!

Гулсум опа кўкрагида мавж урган тугённи ичига ютиб, секин хўрсинди:

— Узлари топишган бўлса мен нима ҳам дердим. Фақат ёшини айтаман...

— Ҳмм...— Чавандознинг дўнг пешанаси бир тиришиб, яна ёзилди.— Хўп. Яхши. Узларидан эшитайлик? Хизмат?

Гулсум опа столдаги матони тўғрилаб қўйди. Кўнглига тугиб келган гапларини айтиш истаги қолмаган, фақат бу одамсиз иш битмаслигига кўзи етиб тургани учунгина гапиришга мажбур эди.

Бу сафар, Чавандоз қовоғини солиб бўлса ҳам, унинг гапларини бўлмасдан, сукут сақлаб эшитди, кейин:

— Хўп, майли ўйлаб кўрамиз!— деди.

— Ўйлаганингиз яхши-ю, бироқ... ўзингиз биласиз, фурсат кетяпти.

Чавандоз қаламни столга ғилдиратиб юборди-да, ўрнидан турди.

— Фурсат кетаётганини мен ҳам биламан, Гулсумхон.— Аммо лекин шунга аминманки, ҳозир ўқиш эмас, фронтни ўйлайдиган маврид. Фронтни ўйлаш деган сўз — галлани ўйлаш деган сўз, пахтани, картошка-пиёз, гўшт, тухум-сутни ўйлаш деган сўз.

Чавандоз: «Гап тамом!» деган маънода қамчисини қўлига олди.

Гулсум опа ҳам секин ўрнидан турди:

— Муносабат бунақа бўлса... мени директор қилиб нима қиласизлар? Ундан кўра бўшата қолинглар!..

Қамчисини қўлида ўйнаб, эшикка томон йўналган Чавандоз бирдан тўхтади.

У Гулсум опани қизлик чоғидан, Аъзам ячейка ошиқ бўлиб юрган даврлардан бери билар, гарчи кўпдан бўён суҳбатлашмаган бўлса ҳам, илгаригидан бир поғона тушгандир, деб ўйларди. Йўқ, ўша ўшалигича қолибди!

— Менга қаранг, Гулсумхон,— деди Чавандоз.— Ячейканинг бошига иш тушишигаям мана шунақа димоғдорлигу, манманлик сабаб бўлувди.

Гулсум опа, рангидан қони қочиб, лаблари ингичка чизиққа айланди:

— Мен нима дедим, сизга шунчалик ботадиган?

— Нима деганингиз эсингиздан чиқдимми?

— Бўлмаса нима қилай ахир? Мактабни очамизми йўқми? Очмасак нима қиласиз мени овора қилиб? Ундан кўра бўшата қолинг!

— Сизни бўшатишадими, йўқми — сизни бу ишга ким тайинлаган бўлса, ўшандан сўранг! Мен ҳозир бу гапларга тобим йўқ. Мен фақат фронтни ўйлайман. Фронт учун хизмат қиладиган одамман. Вассалом!

— Биз ҳам фронтни ўйламасак, кўкламдан бери пахтазордан чиқмай, бундай қилиб юрмасдик.

— Ҳалиям бўлса шу ишни қилаверинг!

Чавандоз полни гарч-ғурч босиб чиқиб кетди.

Гулсум опа анчагача турган жойида қозиқ бўлиб қотиб қолди.

Бу «суҳбатдан» Гулсум опа мактабни йиғиштириб қўя қолсаммиканга, кўнрагача борди-ю, тагин «Бургага аччиғ қилиб» деган «қўйишдан» бўлмасин деб, Эртоевга учрашиб қолди.

Эртоевни топиш оқшоми — дам даштга кетиб қолар, дам қўшни колхоз ва қишлоқларда юрарди.

Ниҳоят, учинчи куни оқшом уни идорадан топди. Эртоев Инобатнинг кабинетида бир ўзи тик туриб, телефонда гаплашмоқда, тўғрироғи, гаплашиб бўлган эди.

Гулсум опа эшикни очганда у қандайдир жуда ҳаяжонланган, шошган бир қиёфада:

— Хўп, хўп, ҳозир етиб бораман,— деди-да, трубкани илди.

Гулсум опа ўтиришини ҳам, чиқиб кетишини ҳам билмай, лол бўлиб турган эди, Эртоев уни кўриб тўсатдан жилмайди:

— Салом, опа, Келинг, келинг. Ишингиз борми менда?

— Ҳа, икки оғиз гапим бор эди. Шошиб турганга ўхшайсиз...

— Ҳа, шу... Нима гап эди ўзи?

— Мактаб ишлари. Майда-чуйда бўлса ҳам ремонт қилмай илож йўқ. Энг муҳими — ўтин керак, лампамай керак.

— Чавандозга учрашдингизми?

— У кишининг эшитгисиям келмади бу гапларни.

— Ноо!— деди Эртоев ва йўғон қора қошларини чиририб, яна жилмайди. Жилмайганда тўладан келган силлиқ юзининг ўнг томонида чуқурча пайдо бўлиб чеҳрасига болаларга хос ғалати бир маъсумлик бахш этди: Гулсум опа қанча марта кўрган таниш табасум!..

Эртоев қайиш камарига қўлини суқиб, оқ шоҳи кўйлагининг ёғимини тўғрилади, хиром этигини фарчиллатиб столнинг орқасидан чиқди.

— Хўўш... шу гапларни эрта-индин гаплашсак қандоқ бўларкин, опажон?

— Шошиб турган бўлсангиз,— майли. Шунчаки... фурсат ўтиб кетаётгани учун...

— Бўлмаса бундоқ қилайлик...,— Эртоев стол тортмасидан бир варақ қоғоз олиб нималарнидир тез ёзди.— Буни Чавандозга беринг. Мен ўзим ҳам айтиб қўяман! Хўп!..— Эртоев қўлини чўзиб, тагин кулди-да, тез юриб чиқиб кетди.

Гулсум опа унинг фавқулодда яхши муомаласидан кўнгли ёришиб, берган хатини очди:

«Хур. Хол. ака!

Бу кишига мактаб масаласида ёрдам беринг. Ҳозир фурсати эмасу, аммо иложи йўқ. Сиёсий масала. Йўлини топинг.

Эҳтр. ила — Эр-ев».

Гулсум опа Барнони бир кўрай деб бухгалтерияга

кирди. Барно йўқ экан, бир оз кутди, келавермагач, ўтиришга сабри чидамай, идорадан чиқди.

Қишлоқ ипакдай майин қоронғиликка чўмган. Борларда, қоп-қора дарахтлар орасида чироқлар милт-милт қилади. Терак учида осилиб турган уч кунлик ой нафис тилла камондай ялтиллади.

Гулсум опа, ўз ўйлари билан банд, бир-бир босиб борарди. Муйилишда ҳурпайиб турган мажнунтолларга етганда от туёқларининг дупурини эшитиб, ўзини четга олди, тўхтаб қайрилиб қаради.

Ундан йигирма беш-ўттиз қадам нарида от қўшилган извош кўринди. Извошда оқ кийимли иккита одам ўтирарди.

Извош муволишга яқинлашиб қолганда йўртиб келатган от тўсатдан қадамлаб юра бошлади-да, извошдагилар — уларнинг бири аёл, бири эркак эди — қовушгандай бўлди.

Гулсум опа ижирганиб юзини тескари бурган ҳам эдики, ёнгинасидан ўтган извошдан Барнонинг:

— Вой, мунча бесабр экансиз, хафа бўламан,— деган сал бўғиқ овози эшитилди-ю, вужудидан ўт чиқиб кетди.

— Сабр қилсак... орзумиз пучга чиқмайдими?— Буни си... Эртөөв эди!

— Орзулари нима экан?

— О, нима бўларди,— латиф лабларидан битта бўса, холос!

— Ҳоо? Олдин хулқ-атворингизни кўрайлик-чи?..

— Бунақа экан... қўйдан ёввош бўламан, жонгинам!..

Ҳар биридан заҳар томчиллаган гаплар секинлашиб бориб эшитилмай қолди. Извош қоронғиликка сингиб кетди...

Гулсум опа биров бошига тўқмоқ билан ургандай анчагача карахт бўлиб қолди.

Боя Эртөөвнинг бунчалик хушмуомала бўлиши сабабини у эндигина тушунди-ю, ёзиб берган қоғозини гижимлади. Бутун аламини шу қоғоздан олаётгандай уни майда-майда қилиб йиртиб ташлади. У: «Баттар бўлсин. Қуйинишга ҳам арзимади!» деб дилида Барнога қарши ғазаб уйғотишга уринса ҳам, эсига яна Ашрафжон тушиб, ярасига туз сепилгандай тўлғанди, ўпкаси тўлиб кўзига ёш келди.

Гулсум опа кечаси билан тўлғониб чиқди. У ўғлини

эслаб бир эзилса, бир Эртөөв билан шафқатсиз юлишгиси келар, лекин Барнонинг гапларини эслаши билан қалбидаги туғён сув сепгандай сўнарди қоларди.

* * *

Чавандозга ёзилган буйруқ йиртилган, унга боришнинг ҳам ҳожати қолмаган, бир ҳафтадан бери куйиниб, талашиб-тортишиб юрган ишлари энди илгариги маъносини йўқотгандай туюлар эди. Бироқ, бир-икки кундан кейин қишлоқ советидан одам чиқиб, Чавандоз чақираётганини айтганда Гулсум опа яна чидаб туролмади. Ахир, битта Барнони деб, мактаб ёпилсинми? Бу фикр кўнглидаги аламдан устун чиқиб, киришга мажбур этди.

Бу сафар, Чавандоз уни аллақандай маънос бир қиёфада кутиб олди, кўришар-кўришмас кўзини ундан узиб, кўлидаги қаламини айлантира бошлади.

— Уртоқ Эртөөвга арз қилган экансиз?— деди секин.

— Агар буни арз, деб тушунсангиз... билмадим энди...

— Хўп, майли!— Чавандоз кўкрагини тўлдириб чуқур нафас олди.— Бу дунёнинг ишлари ҳеч қабёққа қочиб кетмайди, Гулсумхон,— деди.— Елгон дунё депти буни!..

У шошмасдан столнинг тортмасини очди, икки букланган сарғиш бир қоғозни олиб Гулсум опанинг олдига ташлади.

— Дунёнинг иши шу экан. Военкоматдан юборишибди, на чора?

Гулсум опа юраги шув этиб, қоғозни олишга ҳам мажоли қолмади, фақат аллақандай жовдираб қолган кўзлари кўк сиёҳ билан ёзилган:

«С/с Каря Буляк... Мастуре Рустамовой» деган сўзларга тушгандагина миясида гўё яшин чақнади: «Расулжон!»

Бу фикр, тўғрироғи, бу фикрнинг тагида ётган маъно шу қадар даҳшатли ва адолатсиз эдики, Гулсум опа аъзойи бадани музлаб кетди. Фақат миясининг бир четида нимадир шамчироғдай милт-милт қилади, ҳамма ўйлари шу ерда «ялт» этиб, шу ерда сўнади. Бу ўйлар негадир Расулжондан ҳам кўра, кўпроқ Мастурага кетар, кўз олдига ҳадеб жазирама дашт, юзини рўмолига ўраб, белини боғлаб олган қизининг ҳорғин чеҳраси, ғам чўккан нигоҳи келади. Тўсатдан, кўз олдига набиралари Фотима-Зухра келди-ю, ўпкаси тўлиб, йиғлаб

юборди... У рӯмолининг учини лабига босиб, товушсиз йиғлар, лекин бу йиғи шундай чуқур аламга, шундай вазмин ва сокин бир қайғуга тўла эдики, ўзини полга отиб, фарёд чекиб йиғлаганларни ҳам кўрган Чавандоз, бадани жимирлаб кетди.

— Бандалик экан, илож қанча? Ҳаммага баравар келган улуғ тўй бу, қаддингизни тутинг, Гулсумхон!..

Гулсум опа, гўё шу гапни кутиб тургандай, шошиб кўзини артди, кўрқибгина қоғозни олди-да, Чавандозга қарамасдан бир-бир босиб чиқиб кетди.

У жўрттага кам қатнов кўчалардан, боғлар, экинзорларни оралаб кетди. Моҳира бувининг уйига яқинлашиб қолгандагина ҳозир ойисини кўрса фарёд кўтаришидан кўрқиб, шийпонга бурилди.

Хайрият, одамлар ҳали овқатга чиқмаган, шийпонда эски газеталарни варақлаб ёлғиз Серафима Федоровна ўтирарди.

Софдил, меҳнаткаш аёл, у уйда ётишга виждонин ёр бермай, уч-тўрт кундан бери далага чиқа бошлаган, кетмонга ярамаса ҳам, қизига ёрдамлашишга ҳаракат қилар, тушки дам олиш пайтларида ҳамшаҳарлари билан суҳбатлашиб ўтирарди.

Афтидан, Гулсум опанинг ранги-рўйи жуда ўзгариб кетган бўлса керак, Серафима Федоровна уни кўриши билан безовталаниб сўради:

— Сизга нима бўлди, Гулсумхон?

Гулсум опа индамасдан қўлидаги қоғозни унга чўзди, ҳолсизланиб толга суянди ва кўзини юмди.

У бир неча дақиқа шу вазиятда ўтиргач, кўзини очди, қўлларини тиззаларига ташлаб, ўйланиб қолган аёлни кўрди-да, кўзига ёш олди.

— Нима қилишимни билмай бошим қотиб қолди, Серафима Федоровна, қизимга қандай кўрсатаман бунини? Унинг ҳоли нима бўлади?

— Ҳа, ҳа...,— деди Серафима Федоровна, кейин бир нима эсига тушгандай Гулсум опанинг қўлини ушлади.

— Бунини кўрсатиб нима қиласиз, Гулсумхон? Кўрсатманг... Ҳа, ҳа, сира кўрсата кўрманг!— деди у.— Нима керак, умидини узиб?

Гулсум опа энтикди.

— Шундоқ қилсаммикин, а? Айтмай кўяқолмасаммикин?

— Албатта, шундоқ қилинг. Бу ўзи чалкаш бўлиши-

ям мумкин. Фронтида нималар бўлмайди дейсиз, жонгинам?— деди Серафима Федоровна.— Мен ҳаммасини кўрганман. Баъзан дом-дараксиз кетганларга ҳам шунақа чалкаш хабар юборишади. Мана мени олинг. Эрим бедарак кетганига бир йил бўл қолди-ю, ҳали-ҳали умидимни узганим йўқ, жонгинам!

— Тўғри, тўғри. Мен ҳам эшитганман!..— Гулсум опа шундай қилиш кераклигигагина эмас, бу хабар, Серафима Федоровна айтгандек, хато эканига ҳам ишона бошлади.

— Тўхтанг,— деди у, яна алаҳсиб,— Чавандозни нима қиламиз? Гап тарқатиб юбормаса эди у!

— Бориб айтинг, овоза қилмай қўя қолсин.

— Тўғри, тўғри, шундоқ қиламан.— Гулсум опа шошиб ўрнидан турди. Мен ҳозир,— деди у ва кўз ёши аралаш жилмайди.— Раҳмат сизга!— У шошганидан текис ерда қоқилиб-сурилиб югуриб кетди.

ОЛТИНЧИ БОБ

Акмал пешана терини сидириб ташлаб, даштга кўз югуртирди.

Кун ботай деб қолган. «Қоровултепа»нинг кўланкаси пастдаги сойни тамом эгаллаган, фақат олисдаги капалар, ўнг қўлдаги ҳали ўроқ тегмаган қизғиш буғдой денгизи ипакдай майин товланиб ётипти...

Қўчқор кўринмайди, Машраб эса Акмалдан бир оз нарироқда, қизларга ёрдамлашиш учун бўлса керак, анча жойни эгаллаб, қўли қўлига тегмай ўраяпти.

Йигитлар, Комилнинг илтимоси билан ўроққа ўтган кунлари Машраб анча заҳмат чеккан эди. Илгари ўроқ ўриб кўрмаган одам, сира қўли келишмас, буғдойни яхши қамраёлмас, буғдойга қўшилиб янтоқ ва тўнғиз тароқ илинар, қўли бир лаҳзада қоп-қора қон бўларди. Мана энди Қўчқор билан Акмалдан қолишмайдиган, ҳатто қизларнинг ўртасига тушиб ёрдамлашадиган бўлиб қолди.

Акмал бир жилмайиб, яна ўроққа киришди. Ўзи қайраб ўткирлаб олган ўроқ унинг қўлида худди сартарошнинг устарасидай ўйнайди. У ғир-ғир шабадага кўксини тутиб, доим анқиб турадиган иссиқ нон ҳидини тўйиб-

тўйиб ҳидларкан, бутун вужуди яйраб кетади, гўё оғир қўл меҳнати эмас, кишига илҳом бахш этадиган бир иш қилаётгандай завқ олади.

Аммо бугдой ҳам бўлиб берган: бўйи кўкракка келади, ўзиям, деҳқон таъбири билан айтганда, «тиралиб» қолган, ўрган сайин ўргинг келади... Уқтин-ўқтинда оёқ остидан, бугдой орасидаги ёнтоқлар тагидан, катта-катта тарвузлар, пичоқ тегмасдан тарс-тарс ёрилиб кетадиган кўкчалар чиқиб қолади.

Бундай пайтларда, илгаридан ҳукм сурган одат бўйича, қовун-тарвузни ким топса дарҳол ҳаммани чақиради, шу заҳотиёқ қиз-жувонлар жўрттага қий-чув кўтаришиб, ёпирилиб келишади, кейин ўроқ билан сўйилган тарвуз-қовунни талашиб-тортишиб ейишади.

Иш шундай шиддатли тус олганки, тушки овқатни Қурбон ота ўзи челақларда ташиб беради. О, айрон қўшилган муздай гўжага нон бўктириб ейиш, суюғини шимириб-шимириб ичиш, кейин, оғриқдан без-без қилган оёқларни чўзиб хиёл дам олиш... бунинг гаштига не етсин!.. Ҳар кун намозшомда қиз-жувонлар даврасида даладан қайтишлар-чи?

Кундузги оғир меҳнатдан ва жазирама иссиқдан сўнг майин дашт оқшоми тоғ ҳавосидан ҳам хушёқим туюлади, қизларнинг маъюс куйлари эса муҳаббат қўмсаган қалбларни шундай нафис қитиқлайдики, чайлагача бўлган масофа чексиз-чегарасиз бўлса дейди киши, бу ҳазин ва хушоҳанг куйлар, дам қувноқ, дам мунгли лапарлар тонг отгунча давом этишини истайди.

Фақат ўқтин-ўқтинда, уруш совуқ нафасини пуркаган кунларда, шўх кулгилар фарёд билан алмашиб, даштни зир титратади-ю, бу кичик бахтни ҳам кўп кўриб, юракларни минг пора қилиб кетади. Бир-икки кун дашт гўё қора кийиб мотамга чўмади, кейин ҳаёт яна ўз изига тушади — жозибали қўшиқлар, ғамгин ва ўйноқи лапарлар аста-секин даврага қайта бошлайди.

Кечалари эса, Комил штабга бригадирларни йиққанда, Қўчқорларни ҳам чақиради. Бригада бошлиқларининг ахбороти эшитилиб, топшириқлар берилиб бўлгач, Комил четлари йиртилиб кетган харитани Машрабга чўзади, ўзи янги газеталарни олиб, информбюро ахборотларини ўқишга киришади.

Энг қаттиқ жанглар ҳамон Курск — Белгород районларида давом этади. Лекин душман ҳужумга ўтган

дастлабки пайтлардаги таҳлика босилган, энди қайтага Қизил Армия зарба бера бошлаган. Комил информбюро ахборотини ўқиркан, Машраб картадан кичик станцияларгача топиб, қизил қалам билан тагига чизади, Қўчқор билан Акмал эса, қўлга тушган асирлар ва қурол аслаҳаларни ҳисоблашади, кейин бу тўғрида мулоҳаза юритишиб, фронтга кетган йигитларни эслашиб, алламаҳалгача ўтиришади... Эртасига тушки овқат маҳалдами, кечқурунми, Машраб қизларни йиғиб, қисқа ахборот беради, овози ёқимли титраб, Олий Бош Қўмондоннинг озод бўлган шаҳарлар шарафига салют бериш ҳақидаги буйруғини ўқийди...

Умуман, инсоф билан айтганда, ишлар ёмон эмас. Акмал яқинда уйларига ярим қоп қотган нон юборди, энди меҳнат кунига ҳам оз-моз дон тегса керак, ҳар нечук, дадасининг йўқлигини билдирмасликка ҳаракат қиляпти. Фақат бир нарса сал қийнайди, у ҳам бўлса қишлоқни, тўғрироғи, қизларни соғинишади.

Рост, Қўчқор унча парво қилмайди. У даштдаги қизлар билан апоқ-чапоқ бўлиб кетган. Ўзиям кечаю кундуз қиз-келинчаларнинг даврасидан чиқмайди, билсабилмаса қўшилишиб ашула айтади, ҳазиллашади, баъзан уч-тўрттасини бирдан қучоқлаб ғарамга отади-ю, даштни бошига кўтариб олиша кетади. Ҳатто Машраб ҳам ўқтин-ўқтинда қизларга шеърлар ўқиб бериб, уларнинг раҳматларини эшиттади. Елғиз Акмал қизларга ёира яқинлашолмайди. Уларнинг қўшиқларини, шўх қочирлиқларини эшитганда яйраб кетади-ю, бироқ ўзи тузукроқ бир гап топиб айтолмайди. Эҳтимол, шунинг учундир, Гулчеҳрани кўп эслайди, чунки бутун қишлоқда у билан илиқ муомала қиладиган биттаю битта қиз... шўх бўлсаям, шу Гулчеҳра!

Уларнинг ғалати муҳаббати бултур ёзда, шаҳар бозорига ўрик олиб кетаётганларида бошланган.

Йўлда, шаҳар яқинидаги сойликка борганларида Гулчеҳранинг эшаги тўсатдан ётиб қолди.

Ҳўтигини савалаб пиёда кетаётган Акмал чопиб бориб, қизга ёрдам қилди, кейин, бир тепиб, эшагини турғазди-да, юкини ортиб берди. Лекин эшагини тепганда чап оёғининг бош бармоғи чиқиб кетган экан, қаттиқ оқсаб қолди. Шу-шу Гулчеҳра ҳам унга жони ачиб, жуда меҳрибон бўлиб қолди. Ҳатто бозордан тухум олиб, кечқурун қайтаётганларида тухумнинг сариги билан бар-

моғини силаб, рўмоли билан боғлаб қўйди. Шундан кейин қизлардан кулгидан бошқа нарса эшитмай юрган Акмал... адоён тамом бўлди-қолди!..

Йўқ, Қўчқор бекорларни айтипти! Гулчеҳра сал енгилтак ва шўх бўлса-да, ўзи жуда... меҳри-оқибатли қиз. Тунов кунни, йигитлар даштга кетаётганларида Гулчеҳра уни уйларига бошлаб борди, хайрлашаётганларида йўлда ейсиз деб, рўмолчасига иккита зогора нон билан бир пиёла сузма туғиб берди...

— Э, ҳорманглар, йигитлар, ҳорманглар!..

Акмал қаддини ростлаб, овоз келган томонга қаради. Ундан беш-олти қадам нарида Эртоев билан Комил турар, уларнинг кетида Қурбон ота билан Қўчқор кўринарди.

— Қани, яқинроқ келинлар-чи, азаматлар...

Акмал Машрабга қаради. Машраб ўроғини камарига қистириб истар-истамас Эртоевга томон юрди. Қўчқор ҳам бошини қашиб олдинга ўтди.

Эртоев уларга кулимсираб тикилиб турарди:

— Балли йигитлар! Мен ҳаммасини эшитдим. Даштга келиб кўп азаматлик қилибсанлар.

— Азамат деб аста айтасизми? Маладес денг буларни, маладес!— Қурбон ота фуражканин тўғрилаб йигитларга қийғир қараш қилди.

— Тўғри айтасиз, ота, йигитлар ҳам молдес, бу ишларни ташкил қилган Комилжон ҳам. Асти Комилжон раис бўлиши керак эди-я!..

— Қўйинг! Қимга керак шу гап?— Комил буни шундай кескин гапирдики, Эртоев сўз тополмай бир-икки марта томоқ қириб олди.

У Инобатнинг тунов кунги таъналардан кейин эндиликда одамларга нисбатан қўполлик қилмасликка аҳд қилган, бу ерга ҳам йигитлар билан «ярашиш», қолаверса Комилнинг кўнглига қўл солиб кўриш учун атайин келган эди. Энди, маълум бўлишича, ошириб юборганга ўхшайди...

— Қамтарлигингизга қойилман, Комилжон!— Эртоев ясама хушнуд кулди-да, яна жиддийлашди:

— Хуллас калом, раҳмат йигитлар! Райком ва район ижроия комитети номидан, агар истасанглар... Фронтда фашист билан олишаётган қаҳрамон жангчиларимиз номидан катта раҳмат!

У оппоқ кафтини чўзиб йигитлар билан битта-битта

хайрлашди, навбат Акмалга келганда, тўсатдан Эшмат ака воқеаси эсига тушиб, юраги шув этди, кейин:

— Дадангдан... хат келиб турибдими?— деб сўради.

— Келиб турибди.

— Ойинг, укаларинг... тузукми?

— Раҳмат... — деди Акмал.

— Жуда содда, жуда ажойиб одам эди-да, Эшмат ака!— Эртоев оғир хўрсиниб, Қомилга юзланди.— Бу йигигга бирор пуд бугдой тўғрилаб бериш керак. Нима дейсиз, ота?

— Зап тўғри иш бўлади-да, ўртоқ Эртоев! Негаким, бой-қулоқлар билан олишган пайтларимизда ҳам кўп жонбозлик кўрсатган бунинг отаси Эшматбой!

— Яхши,— деди Қомил,— бир пуд-ярим пуд ғалланинг иложини топамиз.

Улар қапага қараб кетишди. Қўчқор бошини чайқаб:

— Ие, бу одамгаям инсоф кирибди-ю!— деди ва кулди.— Қани, ўртоқ Эртоевнинг раҳматларини оқлаш учун яна пича ишлайлик!

Машраб индамай ўроқ ўраётган жойига қараб кетди. Акмал ғалати жилмайиб, бирпас хаёл суриб турди.

«Агар... Эртоев айтган бир пуд-ярим пуд ғалла тегса... у ҳам Гулчеҳрага чиройли бир нарса олиб совға қилади...» Акмал кўнгли сув ичгандай бўлиб, ўроққа киришаркан, эсига дадасининг доим айтадиган гаплари тушди:

— Меҳнат қилган хор бўлмайди. Меҳнат қил, болам, меҳнат!

2

«Ажабо: бу одам... нега тўсатдан бунчалик ўзгариб қолдийкин. Е қишлоқда бир гап ўтдимикин? Еки бўлмаса... у аслида ёмон одам эмасу, Машраб уни илгаридан хушламагани учун ёмон одам, деб юрганмикин?»

Машраб энди ўроққа киришган ҳам эдики, олисроқдан:

— Ҳой, қизлар, Барнолар келди, Барнолар!— деган овоз эшитилди.

Машраб тўхтади: «Барно... У нима қилиб юрибди бу ерда. Е... Эртоев билан бирга келдимикин?»

У ҳайрон бўлиб, яқиндаги ғарамга томон бурилди,

лекин шу пайт, қаёқдандир ёпирилиб келган бир тўп қиз-келиндяклар уни қуршаб олишди.

— Жон Машрабжон! Сувдан сулуви учрасин — битта шеър ўқиб беринг.

— Битта бўлса бўлди — бошқа сўрамаймиз!

Машраб кийик боласидай кўзлари жовдираб, атрофига қараган эди, нарироқда қўлларини белига тираб турган Қўчқор:

— Ҳой, менга қара, шоир,— деди.— Ҳар қалай, девонаи Машраб деган номинг бор, кўп керилавермай бундоқ бир нима деб юбор ахир!

Одатда гапга аралашмайдиган хом семиз ҳам бу сафар:

— Битта ўқиб берсанг бир жойинг камиб қолади-ми?— деди хушнуд жилмайиб.

Машраб хижолат чекиб бошини қашиди, кейин, шеър ўқишдан ҳам бурун, Барнони кўриш учун, туя бўйи келадиган ғарамга тармашиб ошди. Ошди-ю, ғарамнинг шундоқ ён томонида турган бричкага кўзи тушиб, юраги ўйнаб кетди.

Бричкада, кўндаланг қўйилган иккита тахтанинг бирида... Муяссар билан Барно, иккинчисида Лариса билан Гулчеҳра ўтирар, улар атрофларини қуршаб олган қизларга шафтоли улашарди.

Қизик: қизларнинг тўртови ҳам эгинларида атлас кўйлак, бошларида чуст дўппи, гўё, даштга эмас, тўйга келгандай ясаниб олишган. Булар нима қилиб юрибди ўзи? Е Барно билан Эртоев бошлаб келдимикан?»

Муяссарни кўрганда юраги «жаз» этган Машраб, энди бошига совуқ сув қуйилган одамдай ҳушёр тортди, ўқийдиган шеъри эса, гўё аввалдан ўйлаб қўйгандай, хаёлига ўзи келди.

— Хўп, қизлар, бўлмаса мен сизларга... шоир Уйғуннинг фронтда юрган жангчиларнинг орзу-истакларини ифода этиб ёзган «Жафо қилма», деган бир шеърини ўқиб бераман...

Машраб нафасини ростлаб томоқ қираркан, Барно «ялт» этиб қараганини, Муяссар эса қошлари майин чимирилиб тикилиб қолганини кўрди, овози беихтиёр титраб, бошлади:

«Тарк этма назокатни, хулқингга жафо қилма,
Иззатни бериб елга, беҳуда сафо қилма,

Умрингни хароб этма ўткуччи ҳавас бирлан,
Ишқ бошқа, ҳавас бошқа — бу йўлда хато қилма.

Говур-ғувур бирдан тиниб шундай майин ва осуда
бир жимлик чўкдики, гўё ғарам атрофидаги қизларгина
эмас, бутун бепоён дашт Машрабга қулоқ соларди.

Сен сози муҳаббатсан, гулшанда гули раъно,
Ишқингни кўча-кўйда юргувчи гадо қилма...

.....
Ноз этма, садоқатли ошиққа тараҳхум қил,
Кўнглига ғараз тўлган номардга имо қилма...

Машраб ҳар тўртликдан кейин бричкага бир қараб
қўярди. Муяссар ҳамон қошлари чимирилиб мулойим
тикилиб турар, Гулчеҳра билан Лариса ҳам ундан кўз-
ларини узишмас, Барно эса, биринчи тўртликдан кейи-
ноқ бурун катаклари пирпираб ерга қараб қолган, бир
ўрим қўнғир сочини ўйнаган қўллари асабий титрарди.
Шу ҳам сабаб бўлдики, бошқами, Машраб бошқа
шеърга ўтиб кетганини ўзиям пайқамай қолди:

Хижрон тунида дилбар беҳуда тўкмагин ёш,
Сабр айлагин, топилгай дардинга чора, ёрим,
Ғолиб бўлиб борурман, Уйғун бўлур гувоҳим,
Наҳра ажал фашистни олган канора, ёрим...

Машраб сўнги мисраларни ўқиркан, Барно эсидан
чиққан, назарида бу мисраларни ёлғиз Муяссар учун,
унинг кулимсираб турган мулойим кўзлари, илиқ табас-
суми учун ўқир, бу билан гўё қалбидаги бутун севгисини,
айтмоқчи бўлиб юрган бутун дард-ҳасратларини
гапирар, назарида, қиз ҳам унинг гапларига тушунар,
юрак уришини дил-дилидан ҳис этар эди.

У шеърни ўқиб бўлиш билан Муяссарга қараб отил-
моқчи эди, бироқ аллақандай ҳазин ўйчанликка чўмиб,
қилт-қилт ютиниб қолган ўроқчи қизлар даврасида хиёл
тутилиб қолди. Ниҳоят, даврани ёриб ўтиб, бричкага
яқинлашганда эса, ғарамнинг орқасига ўтган Барно:
— Бу ёққа қаранг, Машрабжон,— деб қолди.

Машраб нима қилишини билмай Муяссарга қараган-
ди, аллақачон бричкага чиқиб, отнинг жиловини ўз қу-
лига олган Қўчқор, кўзини қисди:

— Тезроқ бор, булоқ бўйида кутиб турамиз!— У отнинг бошини чайлага бураркан, Акмалга пўнғиллади:

— Мен еб, сен қуруқ қолгандай нима қилиб турибсан бир четда? Чиқ аравага! Гулчеҳрахон кутиб қолди-я, каллаварам!

...Барно ғарамнинг орқасида олисларга тикилиб турар, нафис қайрилма қошлари чимирилган, кўзлари қисилган эди.

— У куни ундай қилдингиз, бугун бундай... Нима, мендан ололмай юрган қасдингиз борми?

Машраб қути ўчиб:

— Мен нима қилдим сизга шунча тегиб кетадиган?— деди секин.

— Тағин нима қилдим дейсиз... Агар билсангиз... бу сиз ҳам ўз дардим ўзимга етади. Тушундингизми?— Барнонинг лаблари титраб кетди.— Менга ҳеч ким хўжайин булолмайди. Билдингизми?

— Ҳалиям сизга ҳеч ким хўжайин бўлаётган йўқ..

— Биладан!

— Агар бояги шеър учун шу хаёлга борган бўлсангиз... уни шунча қиз-келиндяклар эшитди, бироқ ҳеч кимнинг хаёлига бу гап келгани йўқ. Чунки уларнинг фикри-хаёллари фронтда, урушда юрган ёрларида.

Барно, кўзлари совуқ чақнаб, олдинга эгилди.

— Мен фронтни эсимдан чиқариб қўйганимни қаёқдан биласиз? Уша одам билан... гаплашиб юрганим учунми? Балки биз беғараз, шунчаки дўстларча гаплашиб юргандирмиз?

Машраб бошини эгди.

— Мен акамни ўйладим. Акам... урушда юрган ҳар бир йигитнинг хаёли бу ёқда, ўз севгилисиди. Улар ўз ёрларининг илиқ сўзларига муҳтож...

— Мен-чи? Мен ҳам ёшман. Мен ҳам...— Барно бирикки марта ҳиқиллади-да, овози яна кескин янгради:

— Акангиз яхши бўлса... кетимдан айғоқчи қўймайсин!

— Сиз... акамни билмас экансиз! У ҳеч қачон...

— Майли. Билсам билмасам — шу! Ҳеч ким менга хўжайин булолмайди.

Барно шахд билан бурилиб, олисда мойчироқлар милт-милт ёнган капаларга қараб кетди.

Машраб хаёлида бир Барно билан баҳслашиб, бир юраги ачишиб, узоқ турди.

Тўсатдан, шундоқ ёнгинасидан:

— Машраб...,— деган майин товуш эшитилди.

— Муяссар?

— Ҳа, нима қилди?— деди қиз.

— Йўқ, ҳеч нима...

— Мен кутдим, кутдим — бормадинг...— Муяссар оҳиста кулиб, капаларга томон бурилди.

Машраб оғир туш кўриб уйғонган одамдай, бирдан энгил тортиб, қиз билан ёнма-ён кетди.

Ҳали даштга қоронғилик чўкмаган бўлса-да, осмонда илк юлдузлар милтираган, уларни гўё кимдир биров битта-битта артиб қўймоқда эди.

Машраб қизнинг офтобда куйган мулойим чеҳрасига тикилиб бораркан, Барно тамом эсидан чиққан, у ҳозир фақат бир нарсани — Муяссарни қўлидан ушлаб ўзига қаратгиси, унинг майин товушини эшитгиси келарди.

Лекин қиз кўзларини олис-олислардан узолмай жим борарди.

У кўпдан бери, айниқса, севикли опаси Зебо фронтга кетганидан бери ўзидан аллақандай норози эди. Қишлоқда қилинаётган ишлар қандайдир майда, фронтга нисбатан арзимаган бир нарса бўлиб кўринарди. Бугун биринчи марта бу фикри ўзгарди. Унларча қамиш капаларга, от-араваларга, чумолидай қимирлаган одамларга тўлган, ҳўп ҳайдаган болаларнинг қийқириқларидан ларзага келган бу кенг дашт, назарида, катта жанг майдонига ўхшаб кетди-ю, қизни ҳайратда қолдирди.

Ана, олисроқда, қандайдир ҳарир қора пардага ўралган капаларда мойчироқлар милтиради, хирмон ёнидги ўчоқлардан қизғиш аланга кўтарилди, узоқдан қизларнинг ҳазин хиргойиси эшитилди.

— Менга бу дашт, бу буғдой... ҳу анави капалар... жуда ғалати кўриняпти...— Муяссар секин кулди.— Қичкиналигимда, дадамлар билан отга мингашиб, қовун сайилига чиқардик. Ушанда ҳам шунақа қамиш капалар бўларди, одамлар кечалари гулхан ёқишиб, суҳбат қуришарди. Мен бўлсам эски жангномаларни эслардим...

— Ҳа, ҳа, мен ҳам эслайман қовун сайилини,— деди Машраб қувониб.— Урушдан олдин... Эшакларга, туяларга миниб чиқардик. Тонг палла уйғониб, дир-дир титраб, полизга тушардик...— У чеҳраси ёришиб, Муяссар-

га қаради ва секин қўшимча қилди.— Бу ер, қовун сайили эмас, албатта...

— Биламан, қийин,— деди Муяссар, сўнг овози ўзгариб давом этди.— Болаларга бош бўлиб яхши ишлар қиляпган эмишсанлар, эшитдик...

— Бизни қўявер,— деди Машраб, яйраб.— Ўзингдан гапир. Қаёқдан келяпсанлар? Даштга шунақа яса-ниб келдиларингми?

Муяссар кулди.— Ҳалиям тушунмадингми биз қаёқларга борганимизни? Биз... Госпиталга, ярадорларга бир арава қовун бўлиб бориб бердик!

Муяссар қоронғида кўзлари ялт-ялт чақнаб госпиталга қандай кириб борганларини, севиниб кетган ярадорлар, ҳамшира қизлар, врачлар ўз қовунлари билан ўзларини меҳмон қилганларини ҳикоя қилиб берди.

— Мана, ҳандалак бўлмасаям, ишқилиб...— Муяссар шундай деди-ю, бирдан дудуғланиб қолди:— Ушанда, нега шундай қилдинг-а?— сўради у.

Машраб юраги бир ҳаприқиб тўхтади.

— Наҳот... Наҳот мен бу ишни нима мақсадда қилганимни билмасанг?

Қиз жавоб бермади. Лекин у ҳам кутилмаган бир нарсани сезгандай, нафас олишга қўрқиб индамай қолди.

— Мен ахир... сени деб, сени бир хурсанд бўлсин деб қилувдим бу ишни! Нега десанг, ўша куни орталаб, боғларингнинг ёнидан ўтаётиб эшитиб қолувдим. Сен...

— Қўй... индама!— деди Муяссар.

У бутун ҳақиқатни эндигина тушунган, тушунгану, ҳам қўрқиб, ҳам севиниб кетганди.

Машраб юрагида кутилмаган бир журъат сезиб, Муяссарни секин ўзига тортди.

Бир секунд лабида қизнинг чўғдай иссиқ, лола баргидай майин лабларини сезиб, уни қаттиқроқ қучоқламоқчи бўлди, бироқ қиз тўсатдан қушдай питирлаб оғушидан чиқди-да, тескари бурилиб пиқ-пиқ йўғлаб юборди.

Машраб ҳушёр тортди, эсажираб:

— Муяссар,— деди.— Менга қара, Муяс...

Қиз жавоб бермади. Кафтларини юзига босганича олисроқда қорайиб кўринган капаларга томон чопқилаб кетди.

Машраб тиззалари қалтираб ғарамга чўзилди. У, гарчанд дағаллиги учун ўзидан ижирганса ҳам, бир нарсани аниқ сизди — Муяссар ҳам уни севади!..

Қаёқдадир яқиндан, ғарамнинг шундоқ орқасидан Қўчқорнинг овози келди:

— Нима бўлди, гаплашдингми Гулчеҳра билан?

— Қандоқ гаплашаман?— деди Акмал.— Атрофида парвона бўп қолди-ю, аканг Едгорбек!

— Э-э, латта!— деди Қўчқор.

Улар Машрабнинг ёнгинасидан қапага қараб ўтиб кетишди.

«Едгорбек? Парвона?»— деди Машраб, лекин бу гапнинг маъносига тушунмади.

Муяссар, жонгинам!

Унинг хаёлига ҳеч нарса кирмас, шу топда бутун даштни қучишга тайёр, ўзиям жаҳонда энг бахтли йигит эди.

2

Қалам билан ёзилган бир варақ хат қайта-қайта ўқилавериб, ёд бўлиб кетди.

«Азиз ўғлим Қўчқоржон!

Хат ёзган экансан, олдим. Сендан хат келган кун мен учун мисоли бир байрам бўлди. Раҳмат, болам.

Шу кунларда мен бир юмуш билан бирёқларга кет-япман, қачон қайтаман — буни ҳеч ким билмайди.

Азиз фарзандим! Мен сендан кечирим сўрашим керак эди. Лекин бўлари бўлиб, бўёғи сингандан кейин энди гуноҳимга иқрор бўлиб, ё, аксинча, айбни бошқаларга тўнкаб, сендан кечирим сўраб ўтиришни эп кўрмадим. Уйлайманки, ҳамма нарсага ақлинг етади. ...Фотима ёшлик қилди. Мен бўлсам... Мен уни жуда яхши кўрардим. Хуллас, шу иш бўлди.

Хатингнинг бир жойида: «Мен Сиздан фахрланаман, дада!» дебсан. Қайдам, бировларга зарда қилиб ўз фарзандининг бошини силамаган ота... фахрланишга лойиқми йўқми — буни ўзинг биласан, болам. Менинг сендан битта-ю битта тилагим — доим пок бўлишингни истардим. Шу юртим деб, халқим деб, унинг бахт-саодати деб яшашингни хоҳлардим, чунки инсониятнинг энг яхши фарзандлари шу мақсад билан яшаган, шу

мақсад деб, мана, не-не одамлар ҳатто жонини ҳам аямапти...

Хайр, саломат бўл ўғлим, дийдор кўришиш умидида

отанг Қилич».

10 август, полевая почта 92625 «Р».

Кечадан бери Қўчқор камида ўн марта ўқиб чиққандир бу хатни. Ахийри сўзлар тугул нуқталаригача ёд бўлиб кетди. Лекин ажабо: ҳар ўқиганда янги бир нарса топгандай бўлиб, кўнгли аллақандай ёришиб кетади. Фақат бир нарса — «Шу кунларда мен бир юмушга кетяпман. Бу юмушдан қачон қайтаман,— буни ҳеч ким билмайди, ўғлим...» деган жойларигина кўнглига гулгула солади, хаёлида ғамгин ўйлар уйғотади.

Оқшом Комил тушунтириб берди: отлич қўшинлар кўпинча душманнинг орқасига ўтиб, ўша ерда ҳаракат қилади. Афтидан, Қилич аканинг «юмушга кетяпмиз» дегани ҳам, фронт орқасига ўтиб жанг қиламиз дегани бўлади...

Шу-шу, Машраб иккиси ярим кечагача минг хил хаёлларга бориб, гаплашиб ётишди. Хом семиз одатдагидай пишиллаб ухлаб қолди. Машраб эса худди ўз отасидан фахрлангандай фахрланиб, Қўчқор севинса севиниб, қайғурса қайғуриб ётди.

Қўчқорга энг оғир ботгани — ҳар сафар хатни ўқиганида отасини совуқ қарши олгани эсига тушарди. Тушарди-ю, ич-ичидан эзилиб кетарди.

Мана бугун ҳам Қўчқор кўнглига қил сизмай, ишдан қайтган заҳоти ётиб қолмоқчи эди, лекин қапага қайтиб, гўжаларини ичар-ичмас, уларни штабга чақириб қолишди.

«Штаб» деб аталган таниш қапада Комил ўнг кўли билан ярадор кўлини оҳиста силаб, фонарь ёрурида ниманидир ўқиб ўтирар. «Информбюро» Саид пакана ҳам негадир шу ерда эди.

— Э, келинлар, келинлар,— деди Комил ва дабдурустдан:— Қалай, лочинлар, разведкага юборсам борасанларми?— деб сўради.

Машраб «разведка» сўзини эшитиб юраги ўйнаб кетди:

— Сиз юборасизу, биз йўқ деймизми, Комил ака!

Акмал хом семиз ҳам узун қийғир бурнини бир томонга қийшайтириб кулимсиради. Ёлғиз Қўчқор бир Комилга, бир «информбюро»га қараб:

— Қанақа «разведка» ўзи?— деб сўради.

— Разведка деганим шуки... Эшак карвондан талон-торожнинг ҳиди келяпти. Ҳар куни бир қоп буғдой гумдон бўлаётган эмиш.

— Ҳар куни бир қоп буғдой?— Қўчқор сапчиб тушди.— Ким қияпти бу ишларни?

— Ким бўларди?— бурчакда ўтирган «информбюро» сакраб турди.— Уша карвон боши Ёдгорбек акамлар билан Эшвой акамларнинг иши-да! Дадавой шилқимни йўлдан уришган. Ҳар куни шаҳарга яқинлашдик дегунимизча у киши орқада қоладилару, ўзларини тор кўчага урадилар. Узоқ куни у ёқ-бу ёғини суриштириб қолувдик: ўзларингга ҳар куни биттадан нон ёптириб берамиз, деб жавоб қилдилар. Биз: нонни хирмондан оляпмизу, буниси қанақа нон, деб суриштирувдик, Ёдгорбек акамлар:

— Ўзларингни билларингу, бошқаларни ишига суқилавермаларинг!— деб силтаб ташладилар.

— Аблаҳлар!— деди Машраб.

Қўчқор қўлини силтади:

— Эҳ! Уртада ойм бўлмаганда-ку, ўзим билардим нима қилишимни!

— Демак, сен бормайсан разведкага?— деди Комил.— Бир жиҳатдан бормаганинг ҳам маъқул.

Қўчқор индамади. Комил тузган «жанговар план» бўйича йигитлар тун ярмида йўлга чиқишадиган, «информбюро» айтган ҳовлини топиб, «эшак карвон» боришини пойлаб ётишадиган бўлди. Қўчқор Машраб билан Акмалга оқ йўл тиларкан, қўли киссасидаги хатга тегиб кетди-да, чидаб туrolмади:

— Тўхтанглар. Унақа қариндош керак эмас менга,— деди тўсатдан ва кулди.— Мен бормасам адашим Қўчқор Турдиевнинг юзига қандай қарайман?

Разведка!...

Уруш йиллари бу бир оғиз сўзни эшитганда юраги жизилламаган, вужудини титроқ босиб, кўзлари чақнамаган бирорта ўспирин бўлганмикин оламда? Партизан қиз Таня билан Аҳмаджон Шукуровнинг ажойиб ишларини эшитиб ҳаяжонга тушмаган, ўшалардай бўлишни орзу қилмаган бирорта ёш йигит бўлганмикин Машраб-

лар авлодида?... Бу пок, ажойиб ўспиринлардан, уларнинг соддалигидан, қаҳрамон бўлиш истагидан кулиш мумкин бўлса мумкиндир, лекин уларга қойил қолмасдан илож йўқ!

Шаҳар боғлари элас-элас кўзга чалинганда осмон ҳали юлдузга тўла, дашт қоронғи эди.

Улар эшакларини шаҳар четидаги сойда қолдиришди-да, у ёғига пиёда кетишди.

Информбюронинг тасвирлашича «ўғрилар макони» биринчи тор кўчадаги учинчи ҳовли бўлиб, олдидан бир ариқ сув оқиб ўтади, ариқ бўйида катта чинор ўсади.

Мана, ўша тор кўча. Мана, ҳовлидан оқиб чиққан бир ариқ сув, сув бўйида юлдузларга қўл чўзган азим чинор! Унинг шоҳлари шундай тарвақайлаб кетганки, кўча тугул, ҳовлини ҳам ўз қанотлари остига олган!

— Ҳозир!..— Кўчқор майин тупроқда мушукдай товушсиз одимлаб бориб пахса девордан мўралаб қаради, кейин Машраб билан Акмални четга тортиб шивирлади:

— Ҳовлининг ярми бедазор экан — иккита катта ғарам турипти. Айвоннинг олдида қулинг ўргилсин пашшахона, пашшахонада хурракни отиб ётишипти хумпарлар!

— Хўш?— деди хом семиз тоқатсизланиб.— Кўп валдирамасдан лўнда қил гапни: бу ёғи қандоқ бўлади?

— Бу ёғи... Мен пашшахонанинг ёнгинасидаги ғарамга кириб ётаман. Сен... хоҳласанг чинорга чиқ, хоҳласанг нариги ғарамга бекин, Машраб...

— Чинорга мен чиқа қолай,— деди Машраб.

— Бўпти!..

Кўчқор бир сакрашда деворга миниб, кўздан ғойиб бўлди. Машраб Акмалга елкасини тутиб берди, сўнг унинг ҳовлига «гурс» этиб йиқилганини эшитиб, бир сапчиб тушди: «Уйғотиб юбормаса эди, кўпол!»

Йўқ, хайрият, ҳеч ким сезмади шекилли, шитир-шитирлар тиниб, ҳаммаёқ тагин сукутга чўмди.

Машраб ерга тегиб турган йўғон шоҳга тармашиб юқори чиқди. Баландроқдаги айри шоҳга чиқиб ўтираркан, беихтиёр жилмайиб қўйди: «Мана бунақа бўпти, разведкачи деган!»

Улар айни пайтида келишибди. Юлдузлар битта-битта сўниб, уфқ оқара бошлади...

Машраб ўтирган жойдан, агар тўсиб турган шоҳлар

сал очилса, бутун ҳовли кафтдай кўринади. Фарамлардан «шитир» этган товуш эшитилмайди, фақат бостирма томонда ёнбошлаб ётган тарғил сигирнинг кавш қайтариши қулоққа чалинади.

Ариқ бўйидаги пашшахонада кўрпага ўранган икки одам гумбаздай дўппайиб ётипти.

Сал ўтмай ҳовли тагин ҳам ёришиб қолди. Пашшахонадаги «гумбаз»ларнинг бири қимирлади, кўрпа очилиб, аёл кишининг ярим яланғоч танаси кўринди.

Машраб юзига аланга ургандай кўзини бир юмиб қайта очди. Қараса, аёл эгнида атлас кўйлак, оёғида ямиркон кавиш, енгларини билакларигача шимариб юзини юваяпти.

Ювиниб бўлгач, жувон пақирни тиззалари орасига олиб, «шиғ-шиғ» сигир соғди, кейин уйдан катта оқ самовар олиб чиқиб олов ташлади, ниҳоят, айвондаги кўзгунинг олдида тўхтаб, гажакларини тўғрилагач, пашшахонага келиб, ҳарир парданинг четини кўтарди.

— Нима бало, бугун девдай ухладингиз? Тура қолинг, жонгинам!

Жувон эркаланиб, иккинчи «гумбаз»нинг кўрпасини тортувди, тўсатдан юм-юмалоқ, қип-яланғоч бир одам тез ағдарилди-да, аёлни белидан қучоқлаб олди:

— Бирпас кўрпага киринг, акаси гажагидан!

Гажакдорни қучоқлаб олган яланғоч одам — тарвуздай юмалаб юрадиган Эшвой бақалоқ эди!

Аёл қийқириб кулиб, унинг қучоғидан чиқишга интилиб кўрди, лекин Эшвой бақалоқ қўйиб юбориш уёқда турсин, уни ёстиққа ағанатиб, лабларидан, юзларидан «чўлп-чўлп» ўпа бошлади.

— Вой ўлай, эзвордингиз! Хотинчангиз бир кўрса эди бу қилиғингизни! — гажакдор шундай деб кулди-да, тўсатдан бир талпиниб, бақалоқнинг қучоғидан чиқиб олди. — Пашшадаёй ёпишавермасдан ўрнингиздан туринг, ҳозир эшак карвонингиз ҳам етиб келади!

Аёл этакларини тўғриларкан, сўради:

— Айтмоқчи, ўрани нима қиласиз? Молхонадагиси тўлиб қолди-ку, ёнидан кавлайсизми?

Бақалоқ бўйнини қашиб эснади:

— Қўйинг шу гапни, акаси гажагидан! Бугун қўлларида бир пиёла май ичиб, пича яйрайлик энди!

— Яйрайман деб, келадиган бугдойни қаёққа тўка-сиз, жоним?

— Э, бир қоп бугдойга жой топилар бу ҳовлидан!— Бақалоқ ён-верига қаради,— бугунча ана у ғарамнинг тагида турса ҳам бўлади!

— Ҳеч қўрқмайсиз-а, тавба қилдим!— деди гажакдор ва кўзларини қисиб, муғамбирона кулди.— Менга қаранг, Эшмат ака!

Илжайиб турган бақалоқ бирдан қовоғини солди.

— Ҳа! Эшмат акани эсга солсам дод дейсиз-а? У бечора...

— Бас!

— Тавба қилдим, Эшвой ака.

— Ҳа, гап бунақа бўпти! Ишқилиб, хўжайин омон бўлсинлар!

— Хўжайин эмиш!— Жувон сурма қўйилган кўзларини нозли сузиб, қиё боқди.— Шу ошнангиз бирам ёмон, бирам ёмонки!..

— Уртоқ Эртоевми? Ҳа, дўндиқча кўрса қўймайдиган хилидан, аблаҳ.

— Қуриб кетсин!— деди жувон.— Кўзлари бирам суқ — бирам суқки, кирсам ҳам қадалади, чиқсам ҳам!

Бақалоқ хурсандлигини ҳам, аччиғланганини ҳам тушуниб бўлмайдиган бир товушда:

— Аммо лекин, ўзлариям ҳадеб қиё боқавермасинлар,— деди.— У киши кетворган битта жононни қўлга олганлар. Тайёргарлигингизни кўриб қўйинг — шу кунларда ўшани етаклаб кеп қоладилар... Битта айш қиламиз, жуфт-жуфт бўлиб!..

Машраб бу иккисининг бепарда қочириқларини эшитаркан, бир совуқ терга тушар, бир иссиқ аланга уриб, вужудини ловуллатарди. Фақат Эшвойнинг сўнги сўзларини эшитгандагина юрагига бир нима қадалгандай бўлиб, ачишиб кетди.

— «Наҳот Барнони айтаётган бўлса?.. Наҳот Эртоев бу муттаҳам билан алоқада бўлса?..»

Машраб Эртоевнинг тунов кунги меҳрибонликлари эсига тушиб, хаёли тўс-тўполон бўлиб кетди.

Бақалоқ ювинди, артинди ва сержун кўкрагини ишқалай-ишқалай қаршидаги меҳмонхонага кириб кетди, унинг кетидан самовар кўтариб гажакдор ҳам ўтди-ю, ҳовли сукутга чўмди.

Уфқдан балқиб, чарақлаб чиққан ёз қуёши бир зумда найза бўйи кўтарилиб, ҳовлига гўё иссиқ симоб бўлиб қуйилди. Яхшиям ўйнашлар меҳмонхонага кириб

кетишди-ю, Қўчқорларга пичанни очиб нафас олиш имконияти туғилди.

Эшак карвонни, табиий, биринчи бўлиб Машраб кўрди.

Карвон шаҳар четидаги боғларга яқинлашганда олдинда келаётган отлиқ (у Едгорбек эканини Машраб узоқданоқ таниди) йўлни чангитиб бошқалардан ўзиб кетди.

Эшвой карвонни барвақт келади, деб ўйламаган бўлса керак, Едгорбек чинор тагида тўхтаб, эшикни қоқиш билан ичкаридан югуриб чиқди, энтикиб сўради:

— Ҳа, тинчликми, намуноча кўзларинг бежо?

Едгорбек пешанасидаги терларини сидириб ташлаб илжайди:

— Тинчлик, ака, тинчлик. Парткомимиз барвақт хайдади, икки марта қатнайсанлар, деб!

— Жуда, сози— деди бақалоқ,— Хўш, сен отни чинорга қантаргину, карвоннинг олдига тушиб кетавер. Аммо-лекин, малодес йигитсан! Узиям тўйингни жа гуллатадиган бўлдик-да, акаси!

Уйдан чиққан гажакдор кўзини сузиб кулди:

— Базмини ўзим қизитаман, худо хоҳласа!

Едгорбек бу гаплардан сарёғдек эриб, ҳадеб жилмаярди.

Афтидан, Машрабларнинг разведкага чиққанини ҳеч ким билмаса керак, эшак карвон одатдагидай кўча чангитиб, шовқин-сурон билан чинор ёнидан ўтиб кетди. Елғиз «информбюро» у ёқ-бу ёққа аланглаб, кўзлари жовдираб кимнидир қидирарди.

Эшак карвон ўз тўзонига ўзи кўмнилиб муюлишда гойиб бўлганда дашт томондан эшагини «қиҳ-қиҳлаб» яна бир бола кўринди. Эшикда дарҳол яна Эшвой пайдо бўлди.

— Кўп ағраявермасдан тезроқ бўл, такасалтанг!— деди-ю, эшак ҳовлига кириши билан эшикни шартта спиб олди.

Ундан кейинги воқеа шу қадар тез содир бўлдики, Машраб ҳатто чинордан тушишга ҳам улгурмай қолди.

Эшак ҳовлига кириши билан Эшвой тўрт ярим, балки беш пуд келадиган қопни даст кўтариб кўксига олди-да, тиззалари қалтираса ҳам тўхтамай, Қўчқор ётган фарамга қараб зипиллаб кетди. Фарамга ундан олдин

етиб борган гажакдор беданинг орасини оча бошлаган ҳам эдики, тўсатдан:

— Тўхта, муттаҳам,— деган бўғиқ овоз эшитилди-да, беш-олти боғ бедани бошига кўтариб, Қўчқор чиқиб келди. Унинг овози ҳали босилмасданоқ, иккинчи фарамдан худди шу йўсинда Акмал отилиб чиқди. Иккиси ҳам, афти-ангорлари чанг-тўзон, уст-бошлари беда япроқлари билан қопланиб, шундай ваҳимали кўринардиларки, ўйнашлар баравар «дод» солиб йиқилиб тушишди. Эшакни ҳайдаб келган бола эса ўзини кўчага отди.

Маҳалладан уч-тўртта гувоҳ тўплаб, «акт» тузишга ҳаммаси бўлиб ярим соат фурсат кетди. Бу ўртада Акмал сойга бориб эшакларни ҳайдаб келди. Яна чорак соатдан кейин, ўрадан топилган тўрт қоп буғдойни эшакларга юклаб ва «асир тушган» бақалоқнинг қўллариини орқасига боғлаб, Қатраободга равона бўлишди.

4

Йигитлар Қатраободга пешинда етиб боришди.

Штабда ҳеч ким йўқ. Комил қишлоқдан келган бошлиқларни ўроқчилар томонга бошлаб кетипти.

Йигитлар Эшвойни қоровулларга топшириб, фарамнинг панасида овқатга киришдилар.

Қўчқор гўжани косаси билан кўтараркан, одатдагидай Машрабга тегишди:

— Бу дейман... севикли кеннойинг ўртоқ Эртоев билан дон олишиб юрганга ўхшайди-ю, девона, боя пайқадингми?

Машраб, чайнаб турган нони томоғига тиқилди, сўнг, Барнонинг гаплари эсига тушиб:

— Нима ишинг бор сенинг?— деди қалтироқ босиб.— Билганини қилсин! Тушундингми? Бу гапни бир айтдинг бўлди! Агар яна айтадиган бўлсанг...

У, хирмон томондан келаётган Мастурани кўриб, жим қолди.

Мастура, ёнбошида таниш аптечка, йигитларнинг ёнига келиб ўтирди, бир Машрабга, бир Қўчқорга қараб:

— Ҳа, тинчликми?— деб сўради.

— Тинчлик...— Машраб кўзини олиб қочди.— Қаёқдан келяпсан?..

— Учинчи бригададан. Биттасининг қулини ўроқ кесиб кетган экан, ўшанга борувдим.— Мастура укасига аллақандай термилиб қаради-да, секин қўшимча қилди:

— Бугун кечаси... ғалати туш кўрибман. Поччанг бир оёғидан айрилиб, қайтиб келганмиш. Қайтиб келганмишу, менинг даштга кетганимни эшитиб, аччиғи чиққанмиш...

Муяссар қизариб кулди.

— Ё хат-пат келдимикин қишлоққа?

Унинг сўзи оғзида қолди, чунки шу пайт, ўз гўжасини ичиб бўлиб, яна бир коса сўрайман, деб ошпаз опанинг олдига кетган Қўчқор чопиб келди.

— Қани, юр, девона, келишяпти!

Қўчқор бунчалик талвасага тушиб қолганининг сабабини Машраб ғарамга боргандагина тушунди.

Ғарамга томон келаётган Комил билан Қурбон отанинг ёнида... Чавандоз ҳам бор эди!

Чавандоз қишлоқ советининг машҳур қора айғирда бир томонга қийшайиб «ўртоқ Чапаев»га гап уқтириб келарди.

Комил йигитларни узоқдан кўргандаёқ юмалоқ юзидаги кулгичлари ўйнаб сўради:

— Қалай? Буйруқ бажарилдими, ўртоқ разведкачилар?

Машраб, юраги гурс-гурс уриб, Қўчқор билан Акмалга юзланди. Хом семиз, оғзи қулоғида, жилмайиб турар, Қўчқор эса, ранги девор, ер остидан Чавандозга тикилиб қолганди. Машраб, четдан қараганларга ғалати туюлишини сезмасдан, қаддини фоз тутиб олдинга ўтди, қўлини чаккасига қўйиб рапорт берди:

— Ўртоқ командир! Разведкачилар буйруғингизни шараф билан бажаришди! Ўғрилар қўлга олинди...— У нафаси етмай, энтикди.— Тўрт қоп буғдой ўлжа бўлди. Ўғриларнинг биттасини асир олдик ва штабга топширдик!

Комил, ярадор қўли кўксида, мулойим кулимсираб турипти, «Ўртоқ Чапаев» қўлини катта фуражкасига қадаб қотиб қолган, Чавандоз ҳайрон.

— Яшанглар, азаматлар!— ниҳоят, деди Комил ва кўзини қисиб сўради:

— Ўғриларнинг яна бири қаёқда? Тутқич бермадими?

— Яна бири...— Машраб Чавандозга кўз қирини

ташлади.— Яна бирови, ўзингиз биласиз,— Едгорбек акамлар Заготзернога кетганлар,— деди, беихтиёр ду-дуғланиб.— Буғдойни топшириб келсинлар, кейин...

Эгарда чапаниларча қийшайиб ўтирган Чавандоз бирдан қаддини ростлади.

— Нима?— деди кўзлари ўйнаб.— Едгорбекка нима бўпти?

Машраб беихтиёр бошини эгиб:

— Уғлингиз Едгорбек... буғдой ўғирлаётган жойида қўлга тушди,— деди секин.

— Қўлга туширган ким? Сенми?

— Мен!— Машраб билмай қолди: бу гапни жўрттага айтдимми ё бехосдан оғзидан чиқиб кетдимми.

— Тўхта, тўхта,— нима дединг? Ҳали сен... ёт ун-сур... Менинг ўғлимни ўғирликда айблайдиган бўлдингми? Сен-а?

Устма-уст қамчи еган айғир бирдан аччиқ кишнаб осмонга сакради, икки оёғи билан ер кавлаб жойида ўйнаб қолди.

— Тўхта!— Машраб яна билмай қолди: буни Қўчқор қичқирдимми ё Комилми, ёки бўлмаса иккаласи бара-варми. Фақат шунисини аниқ биладики, осмонга сакраган отга биринчи бўлиб Комил ёпишди. У ҳатто отнинг жиловини ушлаб, осилиб қолди, бироқ тағин қамчи еган айғир ўзини орқага ташлади-ю, Комилни четга отди. Бу сафар жиловга Қўчқор ёпишди.

— Тўхтанг, дада! Урсангиз мени уринг!

— Йўқол кўзимдан! Сендақа ўғлим йўқ, дайюс! Оқ қилдим, сендақа муттаҳамни, оқ!

Биринчи қамчи Қўчқорнинг елкасига тушиб, кўйлагини «чарс» йиртиб юборди. Бироқ иккинчи ва учинчи қамчилар яна отнинг бошига тегиб, у қайта осмонга сапчиди-ю, Қўчқорнинг қўлида узилган нўхта қолди.

Лекин Холматни бекорга «чавандоз» демаганлар! Гарчи айғир, нўхтаси узилиб, югани оғзидан чиқиб кетган бўлса ҳам, қапа атрофини гир айланиб, бошини буриб келди, кейин узангига оёқларини тираб, қамчисини ҳавода ўйнатди.

— Менинг ўғлимга осилганча, бориб поччангнинг азасини оч! Қорахат келганига бир ҳафтадан ошди-ю, таралабелод қилиб юрибсанлар бу ёқда!

— Бас! Мунча тош меҳр бўлма, бас!

Машраб «ялт» этиб қаради. Қурбон ота катта

фуражкеси бошида қалтираб айғирга томон тўғри юриб борарди.

— Тўхтанг, ота! Агар... шунинг қўлида ўлсам... мен ўлай!— Машраб, икки қўли мушт, отга томон ташланди. Аммо Мастуранинг:

— Машраб... Машраб... жон!..— дея инграганини эшитиб яна тўхтади.

Мастура кўзлари юмуқ, юзи ганчдан ясалгандай оппоқ, толнинг тагида, ошпаз хотиннинг қўлида беҳуш ётарди.

Машраб, аъзойи бадани музлаб, орқасига чопди.

— Мастура опа!

Мастура кўзини очди, бир секунд, балки бир секунднинг ўндан бирида, нима бўлаётганига тушунолмагандай гарангсиз қолди, сўнг қорахатни эслаб, кўзлари кечаси ёнган гулхандай қуруқ ялтиллади.

— Расулжон ака!..— деди-да, яна ҳушидан кетди.

Машраб жон ҳолатда уни қучоқларкан, қулоғига кимнингдир:

— Сув, сув!— деб қичқиргани эшитилди, назарида, бутун даштни ўт олгандай туюлди:— сув, сув!..

5

Райком бюросига одам шунчалик кўп келдики, биринчи секретарнинг хонасига сиғмасдан, катта залга кўчишга мажбур бўлишди.

Бюронинг кун тартибида битта масала — давлатга галла топшириш бўйича қўшимча мажбурият олиш эди. Сўнги бир-икки ҳафтада аксарият колхозлар учинчи бор қўшимча мажбурият олиши. Шунинг учун биринчи секретарь бюро бошланишидан олдин Эртоевни ўз кабинетига чақириб гаплашди, қўшимча мажбурият олиш тўғрисида биринчи бўлиб гапиришни, умуман шу масалада ташаббус кўрсатишни зиммасига юкладди.

Эртоев унинг топшириғини бошини бир томонга сал эгиб, солдатчасига ғоз туриб эшитди: модомики, биринчи секретарь бу масъулиятли ишни унга юкламоқчи экан, демак у ҳақда фикри чакки эмас, демак, чеккан машаққатлари, жон куйдиришлари беҳуда кетмаган!

Эртоев биринчи секретарнинг олдидан чиқди-да, шу заҳотиёқ ўз қарамоғидаги колхоз раҳбарларини бошқа хонага таклиф қилиб, агитацияни бошлаб юборди.

Эртоев кутгандай, бу гап, гарчанд ҳеч кимни хушнуд қилмасада, ортиқча эътироз ҳам туғдирмади. Фа-

қат битта нарса — буни кутилмаганда Комил ўртага ташлади-ю, Инобат ҳам қўллаб чиқди — уруғлик масаласи сал ўйлантириб қўйди, чунки талаб қилинаётган қўшимча мажбурият топширилган тақдирда, колхозлар меҳнат кунига бир нима бериш уёқда турсин, уруғликсиз қолиш хавфи муқаррар эди.

Бу гапнинг учи чиқар-чиқмас қолган раислар ҳам илиб кета бошлаган эди, Эртөөв шартта бўлди:

— Бўлмаган гап! Ким айтди давлат колхозларни уруғликсиз қолдиради деб? Бу тўғрида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас!

Шу билан маслаҳат тугади-ю, бюро бошланиши билан биринчи бўлиб Эртөөв сўзга чиқди. У жуда ёниб, қайнаб гапирди ва сўзининг охирида ўз ихтиёридаги колхозлар номидан қўшимча қарийб бир ярим миңг пуд галла топшириш мажбуриятини олди.

У, ўз нутқидан мамнун, биринчи секретарнинг ўнг томонидаги бўш стулга бориб ўтирди. Энди фақат бошқалар чиқиб унинг нутқини қизгин қувватлаши, ҳар сўзда бир «ўртоқ Эртөөв жуда тўғри таклиф киритганларини» қайд этиб, қўшимча мажбурият олишлари қолди, холос. Лекин бу сафар нима бўлди-ю, мажлис Эртөөв чизган чизиқдан бормай, кутилмаганда бошқа томонга бурилиб кетди.

Биринчидан, сира кутилмаган жойдан, Комил ўртага ташлаган масала келиб чиқди. Гарчанд, бирорта раис Эртөөвнинг таклифига қарши гапирмаган ва ҳозир фронт талабларига бўйсунуш кераклигини инкор этмаган бўлса-да, уруғлик масаласини дангал айтишди. Яна шундай усталик билан, имо-ишора билан айтишдики, ҳамма гапнинг бир чети Эртөөвга бориб тегар, «унинг жонбозлиги аслида бўрк олиш ўрнига бош олиш бўл-япти», деган маъно чиқар эди. Бу ҳам етмагандай, кутилмаган жойда бу гапни ҳарбий комиссар Абубакиров ёқлаб чиқди.

Рост, Абубакиров ҳам қўшимча мажбурият олишга рўйи-рост эътироз қилмади, бироқ буни уруғлик ҳисобига бажариш зарурлигига шубҳа билдирди.

Яхшиям, биринчи секретарь дарҳол гап олиб, қалтис вазиятни бир оз тўғрилаб кетди. У биринчи навбатда фронтни унутмаслик кераклигини, кечаю кундуз давом этаётган уруш ҳамма куч, ҳамма маблағни сафарбар қилишни талаб этаётганини яна бир уқтириб ўтди. Айни

замонда уруғлик ҳақидаги гапларни инкор этмаган ҳолда битта таклиф — бу таклифни аслида обком ўртага ташлаган эди — киритди. Бу таклиф бўйича, район колхозлари ўзларида бор ғаллани давлатга топширишадими-ю, қўшимча мажбурият ҳисобига ўтказган уруғлик ғаллани кейинчалик тоғ орқасида жойлашган даштлардан ташиб олади.

Шундай қилинганда, ҳам колхозлар оғир аҳволдан чиқади, яъни уруғлик билан таъминланади, ҳам давлат катта фойда кўради, чунки тоғ орқасидаги колхозлар ҳозир ўз ғаллаларини бу ерга ташиб беришга кучлари етмас эди.

Шундай узоқ жойдан ғалла ташиб олиш бу ердаги колхозларга ҳам осон эмас! Мунозара чўзилди-ю, бошда бир соатга мўлжалланган мажлис силлик ўтмаганидан ташқари, бир неча соатга чўзилиб, Эртоевнинг кўнглини хуфтон қилди. Хуфтон қилишига яна бир сабаб — биринчи секретарнинг қабулхонасида уни... Барно кутиб ўтирарди.

Эртоев бошда Барнони райкомга олиб келмоқчи эмас эди. Бироқ Эшвой айтган ҳовли негадир берк бўлиб чиқди-да, бошқа иложи қолмади.

Райкомга келганларидан кейин, Эртоев Барнони ижрокомга олиб киришга журъат этмасдан, биринчи секретарнинг қабулхонасидаги машинистка қизининг ёнида қолдирди, қолдирди-ю, бундан ўзиям хурсанд бўлмади. Мажлис бошлангунча идорага ким кирмасин — ҳамманинг кўзи Барнода бўлиб қолди. Баъзилар ҳатто илмоқ ташлаб кўришди:

— Ие, иккита бўпти-да, қизчаларимиз!

— Секретарларимиз ҳам бало: билишади қанақа қизларни ишга олишни!

Эртоев, Барнони бошлаб келганидан минг пушаймон, қабулхонага дам кириб, дам чиқар, Барно ошкора хушомадлардан кўзлари нозли сузилиб, оҳишта жилмайиб қўяётганини кўрар ва ўзидан баттар гижинарди.

Бу ҳам майли, Комил билан Инобатнинг ўтирганини айтинг, пойлоқчи бўлиб!

Мажлис эртарақ тугаганда-ку, бирор йўли топиларди. Улар қишлоққа боришадиган бўлса шаҳарда қолиш мумкин, Қатрабодга кетишса, қишлоққа кетиш баҳонасида ажраш мумкин. Кейин...

Эртоев кейин нима бўлишини ҳар ўйлаганда бир

вужуди ловуллаб, учқун теккан қуруқ бутадай ўт чиқиб кетар, тоқатсизликдан папирос устига папирос чекарди.

Ниҳоят, соат чорак кам тўққизларга борганда мажлис тугади. Биринчи секретарнинг таклифи ўтди. Эртовнинг бахтига, иккинчи секретарь ҳам кичик мажлис чақирган экан, ҳамма парторглар, шу жумладан Қомил ҳам райкомда қоладиган бўлди.

Эртов ташқарига чиққанда раислар тарқаб кетишган, извош олдида Барно билан Инобатдан бошқа ҳеч ким қолмаганди.

Эртов Барнонинг қош-қовоғи осилиб турганини пайқади-да, жўрттага:

— Хўш, буёғи қандоқ бўлди, Инобатхон?— деди, ясама лоқайд бир овозда.

Инобат елкасини учирди.

— Билмадим энди. Барнохонга айтаяпман, синглим-никига бора қолайлик, деб. Уч ойдан бери кўрмодим, баҳона билан бир кўриб, саҳарлаб чиқиб кетамиз.

Эртов Барно рози бўлиб қолмаса, деб бир сесканиб тушди, йўқ, қиз ноз билан бошини чайқади:

— Раҳмат, опа, мен қишлоққа кетаман!

— Қандоқ кетасиз?— деди Инобат.— Уртоқ Эртов ҳам уйларида қолсалар керак...

— Уртоқ Эртов қолаверсинлар, ўзим кетавераман!

«Кутдириб қўйганим учун аразлаб қопти-да!» хаёлида деди Эртов. У вазият жуда қалтис эканини сезиб, бир дақиқа иккиланиб қолди, лекин Эшвойникида кутаётган гулгун ўтириш эсига тушди-да:

— Майли опа, нима ҳам қиламиз,— деб кулди.— Мен Қатраободга бормасам бўлмайди. Сиз қолаверинг. Мен бу кишини Қатраободгача кузатиб қўяй, нарёғига яна бир ҳамроҳ топилиб қолар.

— Шу яхшими, Барнохон? Уртоқ Эртов ҳам бир кеча бола-чақаси билан бўлсин-да энди! Қишлоқда эми-викли болангиз йиғлаб қолсаям бир сарн. Ярим кечада нима бор, шунча жойдан овора бўлиб?

Инобатхон Эртовнинг ниятларини сезиб, жўрттага ёпишиб олдим, ё умрида қувлик нималигини билмаган содда аёл, ҳалиям ҳеч нарсага тушунмадим — буни билиш қийин, лекин энди чекиниш ҳам мумкин эмас! Эртов: «Бор, бўлганича бўлар!» деган фикрни кўнгилдан кечирди-да, яна кулгига олди:

— Нима ҳам деймиз, Инобатхон, бир кеча дам олмасак олмабмиз-да, ишқилиб бугунги мажбуриятни одамларга тезроқ бориб тушунтирайлик.

Инобат елкасини қисди.

У «Заготзерно»га буриладиган кўчагача бирга борди, сўнг совуққина хайрлашиб синглизиникига кетди.

Эртөөв биринчи марта ер остидан Барнога қаради.

У елкасига ташлаб олган оқ гижим рўмолига ўралиб, совуқ ва виқорли бир қиёфада қоронғиликка тикилиб ўтирар, қошларининг чимирилишидан, сал сузук кўзларининг қисилишидан кайфи бузуқлиги шундоқ билиниб турарди.

— Хафага ўхшайсизми, Барнохон?

Барно вазиятни ўзгартирмасдан:

— Йўқ, жуда хурсандман!—деди виқор билан.

Эртөөв: «Кўйинг энди, бир сафар кечиринг, жонгинам!» деб кулмоқчи бўлди-ю, журъат қилолмади, тўлиқ чиройли юзида гуноҳқор болаларнинг юзида бўладиган саросималик ифодаси пайдо бўлди.

У ўз умрида қанча хотинларни, не-не қизларни кўрган, аммо биринчи дафъа шундай журъатсизлик қилди. Барно билан уч-тўрт марта суҳбатлашган бўлса ҳам, ҳамон унинг олдида довдирайди, аксарият ўзини қандай тутишни билмайди. Е бунга сабаб Барнонинг «қизиқ»лигимикин? У ҳақиқатан ҳам қандайдир ғалати! Баъзан жуда очиқ-ёруғ бўлиб, ёзилиб, яйраб-яшнаб гаплашади, ўзи ҳам эркаланиб, уни ҳам унча-мунча эркалайди. Баъзан эса, тўсатдан бунинг аксини қилади. Эртөөв эркаламоқчи ё ҳазиллашмоқчи бўлса кутилмаганда бир гап билан шундай силтаб ташлайдики, у беихтиёр эсанкираб қолади...

Майли, «бузоқнинг югургани сомонхонагача»... Қўлга бир тушсин, кейин... Эртөөв ўзи биледи нима қилишини!

Извош вокзал ёнидаги таниш тор кўчага яқинлашаркан, Эртөөвнинг овози беихтиёр ўзгариб:

— Бир жойга кириб жиндай дам олсак, Барнохон,—деди, сўнг Барнонинг эътироз билдиришидан қўрқиб, тез қўшимча қилди.—Жуда яхши, ишончли одам, меҳмондўст, очиқ-ёруғ.

— Кўйинг бу гапни,—деди Барно ва истехзоли кулимсиради,—ҳалиям бўлса... оилангизга қайтинг. Хотинчапгиз билиб қолса балога қоларсиз тагин!

«О, бояғи гап суяк-суяғидан ўтиб кетипти-да!» деди Эртоев ичида севиниб.

— Қўйинг энди, Барнохон. Шу бугундан бошлаб менинг ҳеч қанақа хотиним йўқ. Мен учун энди бу жаҳонда ёлғиз сиз борсиз, холос!

— О,— деди Барно ва ясама кулди.— Бола-чақам ҳам йўқ дерсиз ҳали!

— Йўқ, Барнохон, худо ҳаққи йўқ! Сиз бир оғиз «хўп» десангиз бас, бола-чақа тугул жонимдан ҳам воз кечишга тайёрман! — Эртоев чиндан ҳаяжонланиб, нафаси бўғилиб гапираркан, гарчанд Барно ҳамон истеҳзоли кулимсираётган бўлса ҳам, сал тушганини сезди-ю, қизнинг майини кафтини ушлади.

— Гапимга ишонинг, Барнохон. Сиз нима десангиз ҳаммасини бажо келтираман. Ҳозир бир ажойиб жойга борамиз, йўқ деманг, жонгинам!

Барно унинг илтимосига рози бўлганини ҳам, бўлмаганини ҳам билдирмади.

У ўзини суянчиққа ташлаб кўзини юмди. Аллақандай қизиб кетган бошида тўс-тўполон фикрлар қуюндай айланарди.

Йўқ, Барно унчалик ёмон, унчалик беҳаё қиз эмас. Бироқ... Нима қилсин ахир? Бутун бир институтда ундан чиройли қиз йўқ эди. Тошкентнинг манман деган йигитлари босган изларини ўпишга зор эди. У шундай йигитларни рад этиб, Ашрафжонни деганди. Мана икки йилдан ошдики — кутади. Бироқ қани у? Қани? У шундай зориқиб кутганда эсон-омон қайтадими йўқми?

Бу ёқда эса умрининг энг яхши мавсуми, ёшлик баҳори ўтиб кетяпти, бироқ бу билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Эртоев билан бир-икки учрашганигаёқ ҳаммаси тўнларини тескари кийиб олишди, ҳатто ҳақорат қилишди... Улар нимани билишади? Эртоев унинг олдида маймундай ўйнайди, ёт деса ётади, тур деса туради. Барно йўқ деса,— тегиб кўрсин-чи қани?.. Наҳот шундай йигит оёғига йиқилса-ю, бир оғиз суҳбатлашиб ўтириш ҳам айб бўлса? Йўқ, Барнога ҳеч ким хўжайин бўлолмайди, на Ашрафжоннинг қариндошлари, на Эртоев!...

Извош қаергадир келиб бир силкиниб тўхтади. Барнога шундай туюлдики, гўё уни зимзиё бир ўтовга қамаб қўйишганди. У бир неча дақиқадан кейингина — ўшанда ҳам япроқларнинг шитир-шитиридан ўтов деб

ўйлагани катта чинор эканини, извош кўприкдан ўтиб, шу чинор тагида тўхтаганини фаҳмлади.

Извош тўхтаган ҳамон сакраб тушган Эртоев оқариб кўринган кўш табақали эшикнинг ҳалқаларини секин қоқди.

У Эшвой кутиб олмаганидан сал безовталанган, сал тажанглашган, айни маҳалда унинг йўқлигини ўзининг кечикканига йўйганди.

Лаҳза ўтмай, эшик тирқишидан кимдир кўринди:

— Вой, бу ким?

— Мен, кутиб оласизми меҳмонни?

— Эркин ака, сизмисиз? Вой ўлай, танимапман-а? — Аёлнинг боши девор орқасида ғойиб бўлди, шу заҳотиёқ уйнинг айвонида нимадир «ярқ» этиб, ҳовлининг бир қисмига шуъла тушди, кейин эшикнинг иккала табақаси баравар очилди.

Эртоев отнинг жиловидан ушлаб, ҳовлига етаклаб кираркан:

— Хўш, хўжайин кўринмайдилар, янга?—деб сўради секин.

Жувон Эртоевнинг атрофида парвона бўларкан, шипшиб жавоб берди:

— Хўжайиннинг ишлари чатоқ, Эркин ака, ҳали гапириб бераман!..

Жувон уни кўйиб, Барнонинг ёнига ўтди.

— Хуш келибсиз, азиз меҳмон... Қани, туша қолинг, ўргилай...

Барно айвондаги осма чироғ шуъласида қош-кўзларни ўсма-сурмадан қоп-қора, бир оз тўладан келган, ҳали ҳуснини йўқотмаган, диркиллама жувонни кўриб, аллақандай ижирғаниб кетди:

«Ҳали яхши ошналари шу киши бўлдимиз?»

У ҳар бир ҳаракатидан виқор ёғилиб турган бир қиёфада елкасини учириб, гижим рўмолини тўғрилади, сўнг, извошдан енгилгина сакраб тушди-да, жувоннинг саломига жавоб ҳам бермасдан, қаршидаги ёруғ меҳмонхонага тикилди.

— Қани, яхши қиз... Қадамларингизга ҳасаёт, ўргилай.

Эртоев отини чиқариб, бедазорга боғларкан, бўйинни чўзиб ичкарига қаради. Меҳмонхона тузуккина ясалтилган — ҳамма ёққа шоҳи кўрпачалар ёзилиб, оқ ёстиқлар қўйилган, ўртадаги хонтахта мева-чевага тўкин.

Эртөөв бу жиҳатдан кўнгли сал тинчиса-да, Барно тўсатдан айнаб, ё ғалати қилиқларидан бирортасини «кўрсатиб» қолишидан шунчалик кўрқардики, агар жувоннинг бояги гаплари бўлмаганда, уни бир дақиқа ҳам ёлғиз қолдирмас эди.

«Хўжайиннинг ишлари чатоқ!» Бу сўзлар юрагини така-пука қилиб юборди. Шунинг учун ҳам жувон эшикдан чиқаётганда жўрттага Барно эшитсин деб, баланд товушда:

— Қани, кеннойи, ёрдам керакми сизга?— деб сўради ва пашшахона ёнида турган бўш челакни шарақлатди. — Келинг, ақалли бир челак сув олиб берай қудуқдан!

Аёл ҳам унинг мақсадига тушуни шекилли, «шип-шип» юриб ёнига келди. Эртөөв қудуққа челакни тушираркан, энгашиб сўради:

— Хўш, гапиринг тезроқ: Эшвойга нима бўлди?

Жувон бир энтикиб:

— Иш чатоқ, Эркин ака,— деди.— Эшвой акамлар кўлга тушдилар!

Эртөөв олдидан илон чиққан одамдай бир сапчиб тушди.

— Нима, нима? Қанақа қилиб кўлга тушади?

Жувон ҳиқиллай-ҳиқиллай воқеани гапириб берди.

— Ҳмм...— Эртөөв, қалин қора қошлари туташиб ўйланиб қолди.

У Эшвойнинг кўли эгрилигини сезарди, албатта, ҳар ҳолда Эшвой унинг уйига олиб келадиган арава-арава қовунлар, яшик-яшик узумлар, қоп-қоп унлар осмондан тушмаслигини биларди, Эшвой унинг мансаби-ю, райондаги обрўсидан фойдаланишини пайқарди. Лекин уни бунчаликка боради, ошкора ўғирлик йўлига ўтиб олади, деб сира ўйламаганди.

Рост, «бу яхшиликлари» учун Эртөөв унга тилхат берган эмас, албатта, у билан оғайни тутинганини бировга ошкор ҳам қилган эмас. Шундай бўлса ҳам, бугун Эшвой кўлга тушган бир пайтда унинг уйида, уйида ҳам эмас, ўйнашининг уйида кайфи-сафо қилиб ўтириши қандоқ бўларкин?

Эртөөв айши-ишратни қанча яхши кўрмасин, мансабига, шунча меҳнат билан ордирган мавқеига сўз тегадиган жойда ўзини тийиб олишга қурби етарди. Жонлар ҳамиша топилади, лекин мавқе...

— Энди ўзингиз бир нима қилмасангиз бўлмайди, жон Эркинжон ака...,— жувоннинг овози бу сафар аллақандай сирли эшитилди.— Мен биламан, сизнинг қўлингиздан ҳар нарса келади...

«Фронтга жўнатиш керак!»

Эртөөв тўсатдан елкасини босиб турган оғир юкни ағдариб ташлаган одамдай енгил тин олди.

«Дарҳол, эрта-индиндан қолдирмай жўнатиш керак уни фронтга! Штрафной батальонга жўнатиш керак!»

Ногаҳон унинг кўзи меҳмонхонага тушди. Барно кафтини пешанасига қўйиб ҳовлига тикилмоқда, афтидан, уларнинг жим бўлиб қолишидан шубҳаланмоқда эди.

— Хўп,— деди Эртөөв.— Кейин гаплашармиз, бир йўли топилиб қолар... Челақдаги сувни ағдаринг бошимга...

У оқ шоҳи кўйлагининг ёқасини чапаниларча очиб, ювилган сочлари баттар ҳурпайиб, меҳмонхонага кирганида Барно тўрдаги тош ойнанинг олдига ўтган, аразлагандай тескари ўгирилиб турарди.

Битта қилиб ўрилган майин сочлари бу сафар орқасига ташланган, учлари ечилиб белини қоплаб ётипти! Эртөөв вужуди жазиллаб олдинга толпинди.

— Барно, Барнохон!— деди овози титраб.

Барно қайрилиб ҳам қарамасдан ўша босиқ ва совуқ товушда:

— Қаёқларда юрибсиз, ўртоқ Эртөөв?— деб сўради.

— Сизга чой-пой деб...

— Мен сизга чой девдимми!.. — Барно ўзига хос виқор билан бошини сал буриб қаради.— Меҳмондўстлигингиз учун... Раҳмат. Кетайлик.

— Кетайлик? Қаёққа?

— Қаёққа бўлади? Уйга, қишлоққа!

Эртөөв унинг қаршисида тўхтаб, бир зум бошини сал эгиб тикилиб қолди.

— Мен сизга тушунолмай қолдим, Барнохон. Ё мени аҳмоқ қилмоқчимисиз?

Барнони унинг совуқ чақнаган кўзларидан ҳам овозидаги кескинлик қўрқитиб юборди.

— Вой, нега аҳмоқ қиларканман?

— Чунки... келишга келиб энди кетаман дейсиз. Тун ярмидан ошди, От ярамайди. Қаёққа борамиз?

«Нега бу одам бундай дагал гапиреди? Боя тамом бошқача эди-ю! Нима ҳаққи бор мен билан бундай гаплашишга?»

— Йўқ, мен кетаман!

— Ҳеч қаяққа кетмайсиз. Кетолмайсиз! — Эртоев кескин гапирганини сезиб қолди шекилли, бирдан юмшаб:

— Барнохон, жоним! — деди-ю, қўлида бир шиша вино, эшикда пайдо бўлган гажакдорни кўриб, сўзида тўхтади.

Гажакдорни кўрганда Барно ҳам, назарида, кўнглида милтираб турган бир чироғ «лип» этиб сўнгандай бўлди.

Эртоев эса, аксинча, ўзида янги бир журъат сезиб, қизнинг биллагидан ушлаб кўрпачага тортди.

— Энди ҳеч қаяққа кетолмаймиз. Утиринг. Бирпас яйрайлик, жоним!

ЕТТИНЧИ БОБ

1

Эшвойни қишлоққа олиб кетган куни эртасига даштга от чоптириб келган Эртоев, икки-уч кун ўтмасдан яна қайтиб келди. Машҳур қора-қашқа айғирининг чилвирини хирмондаги болаларга тутқазди-да, дабдурустан чоллар билан гаплашиб турган Комилга юзланиб:

— Эшвой муттаҳамни тутган азаматларни чақиртириб беринг, дўстим, — деди. — Райижроком номидан бир ташаккур билдириб қўяй... — у қўлларини биқинига тираб, чолларга қаради:

— Нима дейсизлар, бобойлар?

— Жуда тўғри қиласиз-да, ўртоқ Эртоев!

Комил ошпаз опани йигитларга юбориш учун ошхонага томон кетаркан, ҳамон жилмайиб турган Эртоевга ер остидан кўз ташлаб, ўзича ажабланди:

Олдинги келишида, у, қовоғи қора булут, ҳеч ким билан гаплашмаган, ҳатто Комилнинг машоққа рухсат бериш тўғрисидаги илтимосига ҳам қулоқ солмаган, Эшвой қишлоққа жўнатилганини эшитиши билан бир сўкиниб, от чоптириб кетган эди. Бугун жуда вақти чоғ?..

Комилнинг эсига тўсатдан Эшвойнинг гаплари тушди:

— Сизга айтадиган бир гапим бор, Комилжон. Аммо ҳозир қийнамайсиз, ука. Бир кун пайти келади — ҳаммасини ўзим айтиб бераман...

«Эшвой нега ундай деди-ю, бу нега бундай хурсанд?...»

Комил ошпаз опани йигитларга юбориб, хирмонга қайтганида, Эртоев, қўллари орқасида, «штаб»нинг олдида айланиб юарди.

У Комилни кўриб, мийғида кулимсиради.

Тунов куни Эшвой қўлга тушганини эшитганида Эртоев ҳаммадан бурун Комил унинг сирларини сезиб қолишидан хавфсираган эди. Хайрият, ўша куни Чавандоз усталик қилиб Эшвойни қишлоққа жўнатибди! Эртасига Эртоев етиб борганида у ҳали шаҳарга кетмаган, қишлоқ советининг қоровулхонасида ётарди!

Бечора Эшвой! Бир кундаёқ кўзлари ичига ботиб, таранг бақбақалари суви тўкилган мешдай осилиб қолибди. Ҳазир Эртоевни кўриб ёш боладай пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

Лекин Эртоев гапни калта қилди «Белинга белбоғинг бор йигитмисан, ё хотин?» деб бир ўшқиринидаёқ ҳушига келтирди-да, дарҳол ариза ёзиб фронтга кетишни маслаҳат қилди.

Эшвой ияги қалтираб:

— Жон Эркинжон ака, бир иложини қилинг, болачакам кўчада қолмасин...,— деб ҳиқиллай бошлаган эди, Эртоев ёқасидан ушлаб қаттиқ силкиди:

— Бола-чақангни ўйлаганим учун шу гапни айтяман, каллаварам!— Сен фронтга етиб боргунча уруш тамом бўлишиям мумкин!.. Ё ўн йил олиб бир жойда чириб кетишни афзал кўрасанми, нодон?

Шу гапдан кейин Эшвой қўллари титраб «аризага» қўл қўйиб берди, қолганини Эртоев ўзи тўғрилади. Тўғрилади-ю, елкасидан бир тоғни ағдариб ташлагандай бўлди.

Эртоев Комилни очиқ чеҳра билан қарши олди:

— Оббў Комилжоней! Шундай қилиб, машоққа рухсат бермоқчиман денг?

— Рухсат бермаганимиздан кимга фойда? Бари бир ерда қолади.

Эртоев «ҳайронман» деган маънода елкасини учирди, сўнг овозини сал кўтариб деди:

— Олдин мажбуриятини бажаринг, ука, кейин билганингизни қиласиз! Комил ҳам овозини кўтариб:

— Нечанчи мажбуриятни айтяпсиз? — деди.

— Бунинг аҳамияти йўқ. Олдин бажаринг, кейин гаплашамиз!

— Бундан чиқди... ишлаган одамлар ишёқмасларнинг кафилини олар экан-да!

— Кафилини олиш керакми-йўқми, аммо район ўз мажбуриятини бажариши керак, вассалом!

— Мажбуриятни ўйлаган раҳбарлар ҳамма оғирликни тўртта илғор хўжаликка юклагандан, ҳамма колхозларни кўтарсин, қойил қолайлик!

— Хўп, бу фикрингизни раҳбарларга етказаман! — деди Эртоев, — лекин Комилни титроқ босаётганини кўриб, сал тушди:

— Ўзингиз фронтовик бўлсангиз ҳам фронт эсингиздан чиқибди, ука.

— Фронт ҳам халқ билан, шу қора кўзларнинг меҳнати билан фронт. Шунча галла топширган халқни оч қолдиrolмайман. Машоққа рухсат бермасдан иложим йўқ.

— Марҳамат, лекин масъулиятиниям бир ўйлаб кўйинг!

— Мен масъулиятни бировга ағдармайман!

Эртоев пешанаси тиришиб, бир зум сукут сақлади. Хаёлидан:

«Бу нега бундай чўрт кесарлик қиляпти? Ё Эшвойдан бир гап эшитдимикин? — деган фикр ўтди. Лекин шу заҳотиёқ ўзини тинчитди. Йўқ, Эшвой сирни очиши мумкин эмас, очолмайди...»

— Қолган гапни ичкарига кириб гаплашайлик, — таклиф қилди у. Ичкарига киргач, бошини маънос чайқаб:

— Хўп, нима ҳам дердим, — деди. — Фақат... ёшлик қиляпсиз ука. Очиғини айтсам.. мен сиздан умидим бошқа эди, Комилжон.

— Раҳмат!

Эртоев индамай «стол»да турган нонни олиб ей бошлади. У Комилнинг олдида сабабсиз довдираб қолганидан норози эди. Бу хатосини қандай тўғрилашни ўйлаб турган эди, қапага Акмал билан Қўчқор кириб келишди. Эртоев нон чайнашдан тўхтамаган ҳолда, йигитларга ер остидан бир қаради-ю, пешанасидаги ажинлари ёзилиб, кутилмаганда хушнуд жилмайди.

— Э, ўзимнинг оғайниларим-ку, булар! Қалай, ўшандан кейин қайта полизга тушмадиларингми?

Эртоев тўсатдан шундай самимий хахолаб кула бош-ладики, унга қараб Қўчқор билан Акмал ҳам кулиб юборди, ҳатто Комил ҳам чехраси очилиб, тишининг оқини кўрсатди.

— Оббо сенлар-эй, — деди Эртоев, кўз ёшларини артиб. — Ҳандалак ўғирлашда ортдирган тажрибаларидан фойдаланиб, бу ёқдаги ўғрини тутибдилар-да, лаббай?

— У ҳандалак эди-да, — деди Қўчқор хўмрайиб. — Бу бўлса... ғалла! Қулинг ўргилсин оқ буғдой!

— Ҳа, албатта! — Эртоев яна хахолаб кулди. — Ҳандалак полизда ўсади, буғдой — даштда!..

Сўнг, бир томоқ қириб:

— Умуман олганда... жуда қойил иш бўпти. Молодцы! — деди. — Ҳандалак тўғрисидаги гаплар шунчаки ҳазил! Зап қойил мақом иш бўлган. Унақа муттаҳамнинг додини бериб қўйиш керак эди! Мен ҳам уни бир боппай деб, қидириб борсам... шартта фронтга жўнаб қопти, ғирром!

«Стол»нинг бир четида ярадор қўлини силаб ўтирган Комил тўсатдан ўрнидан туриб кетди.

— Нима? Нима? Қандай қилиб фронтга жўнайдир Эртоев қўлларини ёзди:

— Мен ҳам ҳайрон бўп қолдим, дўстим. Военкомиз областга кетган экан, ўшандан фойдаланиб, ихтиёрий суратда урушга бораман, деб ариза берибди-да, жўнаб қопти, муғамбир. Мана копияси... — Эртоев гимнастёркасининг кўкрак чўнтагидан тўрт букланган қоғоз олиб Комилга чўзди.

— Ихтиёрий суратда эмиш! Оббо тулки-эй! — Эртоев бир жилмайди-да, яна жиддийлашди. — Аммо лекин, сенинг аканг... — у Қўчқорга маънодор қараб қўйди. — Аканг Едгорбекда унча айб йўқ. Ешлик қилганга ўхшайди...

Комил қоғоздан кўзини узиб, ялт этиб қаради:

— У тенгги ёшлар тиззадан қон кечиб юрипти. — Умуман... мен унинг бу ишда ишлашига қаршиман. Фронтвикларга бериш керак бунақа енгил ишларни!

— Бу энди бошқа масала, дўстим. Узаро ҳал бўладиган гап. Ҳозирча... — Эртоев йигитларга юзланди. — Гап шу. Саломатликлари керак!

Акмал билан Қўчқор қападан чиқиб сал юрмай кетларидан Комил қувиб етди.

— Қани, бир косадан гўжа ичайлик,— таклиф қилди у.

Фақат кенг даштда, адирдагина бўладиган осуда, серюлдуз бир оқшом эди. Терак бўйи кўтарилган ярим ой артилган тилла сирғадай ялтиллади, узоқ-яқин капалар, хирмонлар, у ер-бу ерда ўтлаб юрган эшак ва отлар, олисдаги қирлар аллақандай сирли кўринади. Тоғдан эсган ғир-ғир шабада кучли бўлмаса-да, этни жунжиктиради...

Комил бўшаган косасини четга суриб, ажриққа чалқанча ётиб осмонга тикиларкан, худди юраги куйиб кетаётгандай қаттиқ уф тортди.

— Аттанг! Эшвойнинг фронтга жўнаб қолганини қаранглар! Бу ерда бир сир борга ўхшайди.

Сухбатга аралашмай жим ётган Акмал бирдан:

— Э, сиз ҳали кўп нарсани билмайсиз!— деди.— Уша Эшвойни уйида ўйнашлик қилади бу одам!

Комил соғ қўлини ерга тираб, қаддини ростлаб ўтирди.

— Қанақа ўйнаш?

— Қанақа бўларди,— ўйнаш-да!— деди Акмал ва Кўчқорни туртди:

— Айтиб бер тунов кунги гапни!

Кўчқор кула-кула Эшвой билан гажакдорнинг гапларини айтиб берди. Комил унинг ҳикоясини тоқатсизлик билан эшитаркан, яна Эшвойнинг гаплари эсига тушиб:

— Нега шунчадан бери индамадиларинг?— деди қайнаб.

— Бунга Машраб айбдор,— деди Акмал.— Буёғини айтмай қўя қолайлик, деган у.

— Нега?

— Нега бўларди, Барно кеннойиси бор-да, ўртада!

Комил лабини тишлаб:

«Э, ҳамма гап буёқда экан-да!» — деди ичида. — Аттанг! Қўлга тушган жойида қутулиб кетибди-да, бу тулки?— Комил соғ қўлини бошининг орқасига қўйиб чалқанча ётди. У аллақачон сезиб юрган шубҳаларигина эмас, Эртөөв ўзини унга яқин олишга уринаётганининг сабабларини ҳам эндигина тушунди.

Тунов куни, Барно билан келганда, Эртөөв уни четга чақириб тоза махтади: Комил даштда чинакам ҳарбийларча иш қилганини қайта-қайта таъкидлади, сўнг, сўз

орасида уни раисликка тавсия қилмоқчи эканини қистириб ўтди.

Комил бу гапни эшитишни ҳам истамай, эътироз билдирган эди, Эртоев:

— Майли, майли, буни кейин гаплашамиз,— деб кулиб қўяқолди. У ҳатто бугун, Комил кескин гапирганида ҳам баланд келмади, сал дўқ қилиб кўрди-ю, дарҳол паст тушди. Тўғри, агар у овозини кўтарганда Комил ҳам аямас эди, чунки халққа рухсат бермаса машоқ ерда қолишига кўзи етиб турарди. Лекин энди ўйлаб қараса, Эртоев унга қаттиқ гапирадиган ҳолиям йўқ, тили қисик экан!

Эҳ Барно!

Эҳтимол, у Ашрафжонни яхши танигани учундир, эҳтимол, бир маҳаллар уларнинг севгисига, пок ва шоирона муносабатларига ҳавас қилгани учундир, Акмалнинг гапи юрагини зирқиратиб юборди. Барно-ку ёш қиз, балки янглишгандир, бироқ бу ифлос-чи? Хотин-бола чақаси бўла туриб, урушда юрган ажойиб бир йигитнинг севгилисини йўлдан уриши... Бу қандай разиллик, қандай пасткашлик ахир?

— Майли!— Комил кўкрагини тўлдириб нафас олди.— Бир суриштириб кўрайлик-чи? Агар шу гаплар рост бўлса... Битта ташлашамиз булар билан!

— Ҳа, яшанг! Гап мана бунақа бўпти! Кўчқор, азбаройи қойил қолганидан, ўрнидан туриб кетди.

— Буюринг, буйруғингизни! Бошимиз кетсаям қайтмаймиз бу йўлдан! Тўғрими, Акмал?

— Бўлмасам-чи?— деди Акмал.— Ушалардан қўрққан жонимни итга ташлай!

— О!— Комил ўзича жилмайди. Йигитчаларнинг қандайдир бўлакча поклиги, курашга тайёрлиги унинг ўзини ҳам жуда тўлқинлантириб юборди.

— Хўп,— деди Комил.— Ҳали-ҳозир шошманглар. Керак бўлганда ўзим айтаман. Энди тагин бир гап бор. Қулоғингга қўйиб ол, Акмал, эшитяпсанми?

— Эшитяпман.

— Сенга бир пуд-ярим пуд ғалла тўғрилаб беришга ҳаракат қиламиз. Лекин ўзинг ҳам ҳаракат қил, ука. Эрта-индин ўроқ тамом бўлади. Кейин бир ҳафта халқни машоққа қўйиб юбормоқчимиз. Шундоқ қилмасак берадиган бир дон йўқ. Машоқдан фойдаланиб қолиш керак. Уқдиларингми? Хўп бўлмаса?..

Комил штабга, йигитлар олисроқда қорайиб кўринган капаларга қараб кетишди. Йигитлар хушнуд, улар қоронгида жилмайишар, Машраб кетгандан бери юракларини хуфтон қилган губорлар тўзғиб ўрнини Комилга нисбатан аллақандай илиқ, укалик меҳри эгаллаганди.

2

Машраб қандайдир ўзгарган, вазминлашган, чеҳрасида худди Гулсум опанинг юзидагидай маънос бир ўйчанлик пайдо бўлган, ўзиям камсухан бўлиб қолганди.

Чавандоз Расулжондан қорахат келганини Мастурага эшитдириб айтиб, Машрабдан қасд олган куни опа-ука Комилнинг отига мингашиб йўлга чиқишди-ю, қишлоққа ярим кечада кириб боришди.

Машраб орқасида ўтирган Мастуранинг йўл бўйи безгак тутган одамдай секин титраб, товушсиз йиғлаганини пайқаб, ич-ичидан эзилиб борди.

Қишлоқ чуқур сукутга чўмганди. Гулсум опа уйда йўқ экан, опа-ука Моҳира бувиникига кетишди.

Бувининг боғ эшигида тўхташлари билан Мастура отдан сидирилиб тушди-да, худди нимагадир шошаётгандай, қоқиниб-суриниб зимзиё уйга кириб кетди.

Машраб отни етаклаб бостирмага ўтаркан, бутун вужуди билан қоронғиликка қулоқ солди. Бир вақт ўйчаннинг кичик деразасида «милт» этиб чироғ ёнди-ю, Машраб шу маҳалгача эшитмаган, ваҳимали бир фарёд борлиқни зир титратди.

Машраб ушлаб турган эгар-жабдуқлари қўлидан тушиб, уйга қараб югурди. У кирганда Мастура Гулсум опанинг қўлида чалқанча ётарди.

Буви, боши сарак-сарак, оқ дока рўмоли елкасига тушган, қўлида чойнак, ниманидир қидирар:

— Вой, бувигинанг ўргилсин болагинам-эй, вой ўла қолай, оппоқинам-эй,— деб, қидирган нарсасини тополмас эди.

Қизиқ. Мастуранинг чеҳраси шундай осойишта ва ҳорғин эдики, гўё уйқуга кетганга ўхшарди. Унинг ёнидаги Гулсум опанинг юзига қараб бўлмас, рангида қон йўқ, жовдираган кўзлари шундай чуқур бир изтиробга тўлганки, гўё ҳамма алам, ҳамма оғриқ беҳуш Мастурадан унга ўтганди.

Ниҳоят, буви пиёла топиб келди, Мастурага бир амаллаб сув ичиришди, юзига сув сепишди. У секин кўзини очди. Катта қўй кўзлари тагин ҳам улканлашган. худди бир йил тўшакда ётган хастанинг кўзларидай ичига ботган.

Мастура бир дақиқа нима бўлганини билмагандай, ёнидагиларга бир-бир тикилиб қаради, сўнг ҳамма воқеа эсига тушди шекилли, кўзлари чақмоқ чақнагандай ялтиллаб кетди. Машраб уни яна боягидай фарёд чекармикин, деб ўйлаганди, бироқ Мастура тўсатдан унга кўзи тушди-ю, титраб, қушдай толпиниб:

— Машраб,— деди аянчли ва ожиз бир товушда.— Машраб ука, укажоним...

Машраб бунга чидай олмай уйдан ўқдай отилиб чиқди-да, ўзини боққа урди, қоронғида беда ғарамига юз тубан тушиб, ўша ерда тонг отдирди.

Эрталабгача уйчадан йиғи овози, атрофдан бир лаҳзада тўпланган хотин-халажнинг ғала-ғовури тинмади. Эрталаб Шириной келиб Машрабни Мастура чақираётганини айтди. Қирса, кечаси тўпланган хотин-халаж тарқаб кетган, торгина пастқам хонада бувиси, ойиси ва Серафима Федоровна ўтирарди.

Мастура тўрда тўшакда ёнбошлаб ётар, чуқур ботган кўзлари аллақандай мўлтирар, лекин сўлғин юзи иситмаси баланд одамнинг юзидай ловуллаб ёнарди.

— Машрабжон!— У иссиқ қўлларини Машрабнинг қўлларига қўйди.— Машрабжон, мана, Серафима Федоровна, ойим, бувимлар ҳаммаси... Ҳаммаси мени уришяпти. Урушда бунақа англашилмовчиликлар жуда кўп бўлади, дейишяпти. Оғир ярадор бўлиб госпиталга тушса ё бир жойда қолиб кетса ҳам... чалкаш хабар беришлари мумкин дейишяпти. Шунақа бўлиши мумкинми, Машрабжон?

Унинг мўлтиллаган кўзларида, овозида, бутун вужудида зўр бир умид бор, кимдир ўйлаб топган бу афсонага ишониш истаги шундоқ акс этиб турар, энди гап фақат Машрабда қолган, агар у ҳам таъкидла-са бас — бу афсонанинг муқаррарлигига шубҳа қолмайди!

— Албатта,— деди Машраб.—Фронтда нималар бўлмайди! Мен бунақа воқеалар тўғрисида қанча-қанча китоблар ўқиганман.

Уйдагиларнинг ҳаммаси бирдан чуқур тин олишди.

Мастуранинг ёнгинасида ўтирган Серафима Федоровна уни қучоқлаб:

— Мастура, жонгинам,— деди.— Мен ўзим бунақа воқеаларнинг нечтасига шоҳид бўлганман. Ҳар куни бўлиб турадиган нарса бу!

— Ҳа, ҳа,— деди Мастура ва кўз ёши аралаш жилмайди.— Илгари ўзим ҳам эшитганман, эшитганману... аҳмоқ эканман-да, бундан чиқди!

Машраб унинг аянчли табассумига қараб туролмай, ўзини эшикка урди, йиғлаб юбормаслик учун кафтини тишлаб, кўчага чиқди, кейин бир поччасини эслаб, бир Чавандозни ўйлаб, боғда узоқ ётди... Бунчалик бемехр, бунчалик бағритош экан, бу Чавандоз! Усиз ҳам ёстиқдошидан хат келмай хунибийрон бўлиб юрган бир бечоранинг юрагини баттар қон қилишдан нима манфаат кўрар экан, бу одам?— ўйларди Машраб. Лекин ёмонлик нималигини билмаган, умрида бировга ёмонликни раво кўрмаган пок йигит, у қанча ўйламасин, бу ўйларининг тагига етолмади.

* * *

Машоқ теришга бутун қишлоқ кўчиб чиқди деса бўлади. Бепоён даштда одам чумоли бўлиб кетди.

Бу оломон орасида Машраб ҳам бор эди.

Йигитлар даштни кезиб юриб, қапа томондаги қамишзорга яқин бориб қолишди. Қўчқор ўрилган қамишга қопини ташлаб, ёнбошлади.

— Қани бери кел,— деди у Машрабга.— Томоқлар қақраб кетди-ю, бир қултумдан сув ичиб, бир бурдадан нон еб олайлик, оғайни.

— Акмал қани?

— Хом семизми?— деди Қўчқор.— Дўндиқча машоққа чиқмаганидан хунибийрон бўлиб юргандир. Нариги иккитаси кўринмайдими?

«Нариги иккитаси»— Муяссар билан Лариса — анча олисда, хирмон томонда машоқ териб юарди.

— Майли,— деди Қўчқор.— Қизнинг жони қирқта. Утир, ўзимиз бирпас дам олайлик, ўлиб бўлдигу, оғайни!

У қопнинг тагидан бир шиша сув ва қотиб қолган нон олиб, ўртага қўйди. Лекин Машраб унинг ёнига ёнбошлаб, нонга қўлини чўзган ҳам эдики, худди ернинг остидан чиққандай, қаердандир «информбюро» пайдо бўлди.

Елкасида ярим қоп машоқ, юзи, қўллари ҳабашдай қоп-қора, у нон билан сувни кўриб, жилмайди:

— Иштаҳалар карнай бўлсин, акалар!

— Балли. Сен айтмасанг сурнай эди,— деди Қўчқор.— Шу битта нонниям ҳидини олибсан-да. Майли энди, ке, ўтир.

Информбюро Машрабнинг ёнига чўккаларкан:

— Биз бир қултум сувниям текин ичмаймиз,— деди муғамбирона кулиб.— Хизматимизга ичамиз. Нозик бир гап чиқиб қолди, ака.

— Қанақа гап? Яхшиликми ишқилиб?

— Яхшиликми-ёмонликми, аммо нозик гап, ака.

— Хўш?— деди Қўчқор тоқатсизланиб.

Информбюро шундай «нозик» гапни биринчи бўлиб топиб келганидан ўзиям мамнун бўлса керак, мунчоқ кўзлари садафдек ўйнаб жилмайди.

— Балки эшитгандирсизлар, хом семизнинг читтаги... калхат билан топишармиш? Эшитдиларингми?

— Қанақа читтак?— тушунмади Қўчқор.— Нималар деяпсан ўзинг?

— Қанақа бўларди, ўша Дўндиқчани айтаман-да! Акангиз Едгорбекка тегармиш. Яқинда тўй бўлармиш!— Истеҳзоли жилмайди информбюро.

— Топиб келган янгилигинг шуми?

— Озми?— саволга савол билан жавоб берди Информбюро ва кулди.— Ё бира тўла тўйга чақириб келганимда хурсанд бўлармидилар?!

— Бор, бор! Топиб, келган гапини қара-ю, тагин уялмасдан нон ейди-я! Бор, бор, тошингни тер!— Қўчқор, фиғони чиқиб, Информбюронинг қўлидаги нонини ҳам тортиб олди.— Тунов куни иккаласи кўз қисшиб, жилпанглашиб қолгандаёқ билувдим-а, бир балолари борлигини!

— Булар нима қилишяпти ўзи? Индамаган сайини бошимизга чиқиб кетишяпти-ю!— Машраб тишлаган нони томоғидан ўтмай, ўрnidан сакраб турди.— Тўхта, мен ҳозир қизларни чақириб келаман! Улар билишлари керак!— У хирмонга қараб кетди. Қўчқор қамишга чўзилиб осмонга тикилди.

Ҳа, у тунов куни Едгорбек билан Гулчеҳра бир-бирларига жилпанглашиб, муқом қилишларини кўргандаёқ юраги «шув» этувди!

Аҳмоқ қиз!

Акмалнинг ўрнида бўлса Қўчқор бу гап учун дўппи-сини осмонга отарди. Лекин, биринчидан, Қўчқор дили суймаган бу қизни хом семиз жонидан ҳам яхши кўради. Иккинчидан, илгари дўстларидан кулиб юрган Қўчқор ўзи ҳам, Лариса билан танишганидан бери кўп нарсага тушуниб қолди.

Бечора хомсемиз!.. Қаёқдан учрай қолди бу субут-сиз читтакка?

Гулчеҳра-чи? Бунақа субутсизлиги бор экан, нима қиларди бошини айлантириб бу бечоранинг!

Капа томондан Лариса билан Муяссарни бошлаб Машраб келди. Лекин, маълум бўлишича, қизлар ҳам бу гапдан беҳабар экан, эшитиб ҳайратда қолишди.

— Одам ишонгиси келмайди-ю, бироқ... Жуда ғалати бўлиб юрувди шу кунлари,— деди Муяссар.

— Ҳа, мен ҳам сезувдим,— деб Лариса бўйнида кўпириб ётган сочларини тузатиб, бош ирғади.

Дашт офтоби уни шафқатсиз куйдирган, лекин у Муяссардай қораймаган, узунчоқ юзи, бўйинлари, қўллари қандайдир қизғиш жигар ранг тусга кирган, шунинг учунми, баҳор осмонидай кўм-кўк кўзлари бурунгидан ҳам мовийроқ туюларди.

— Ўзи комсомол аъзоси... Яна мактабни битирмаган бўлса...— Муяссар одатдагидай куйиб гапира бошлади.— Йўқ, мен ишонмайман!..

— Унинг сўзига Қўчқор истехзоли жилмайди-да, қўлини силтади.

— Ишонмайман дейди-я! Ҳамма қизлар шунақа! Лафз йўқ уларда!

Машраб Қўчқорга ўқрайди:

— Нима керак шунақа гап? Биринчидан... Ҳамма қизлар ўшанақа эмас!

Муяссар «ялт» этиб Машрабга қаради. Ениб турган қоп-қора кўзларида чуқур миннатдорлик ифодаси жилва қилди.

— Хўш, иккинчидан?— деди Қўчқор.

У Машрабнинг нима учун асабийлашганини ҳам, Муяссарнинг кўзларидаги миннатдорлик ифодасини ҳам пайқаб, ўзича кулимсиради.

— Иккинчидан...— деди Машраб.— Агар бу мишмишлар рост бўлса... Бир гаплашиб кўйиш керак Гулчеҳра билан!

Тўсатдан Лариса сўраб қолди:

— Агар уни эрга чиқишга мажбур қилишаётган бўлса-чи! Шунақа воқеалар ҳам бўлармишу бу ерларда?

— Агар унақа бўлса...— Машраб сўз қидириб Муясарга қаради-ю, қалбида зўр бир илҳом жўш уриб:

— Унақа бўлса... қутқариб оламиз! — деди, энтикиб.— Агар бошимиз кетса ҳам қутқариб оламиз! Акмал учун, уларнинг соф муҳаббати учун жонимизни ҳам аямаймиз. Менинг таклифим шу!

Машрабнинг гаплари ғалати эшитилса ҳам, ҳеч ким кулмади.

— Бўпти, машоқ битсин, бир олишиб кўрайлик булар билан!— Қўчқор шундай деди-да, ўрнидан турди:

— Бас. Мажлис тугади. Бир оғиздан қарор қабул қилинди. Энди машоққа борайлик!

3

Даштдаги бугдой асосан ўроқ билан ўрилгани учун машоқ сийрак, фақат тўнғиз тароқ ва янтоқ қалин жойлардагина кўпроқ учрарди. Шундай бўлса-да, тома-тома кўл бўлар дегандек, биринчи кун баъзилар бир қопгача машоқ терди.

Лекин кун ботиб, қош қорая бошлаганда тўсатдан машоқчилар орасида Ёдгорбек билан Кўр Шермат пайдо бўлди.

Иккиси икки отда, одамларни олдиларига солиб, хирмонга томон ҳайдашди.

Тарози олдида негадир Қурбон ота турарди. У, янги лавозимидан хушнуд ва мағрур, қулоғида қизил қалам, ёнбошида чарм сумка, ҳар бир қопни қайта-қайта тортдирар ва ярмини хирмонга тўкдирарди. Навбат Машрабларга келди.

У йигитларнинг қопларини тортаркан, олдин: «Малладес-малладес, қани, ярми сизга, ярми бизга» деб турди-ю, исмларини ёзаётиб тўсатдан:

— Между прочим, хирмонга яна беш килодан ташаб қўйилсин, малладеслар!— деб қолди.

— Сабаб, отахон?

— Сабаб шуки, сенлар комсомолсанлар! Сенлардақа пайтимизда биз, наинки машоқ, оғзимиздаги нонимизни ҳам эл дастурхонига қўйганмиз, ҳа!

Ота шундай деб навбат кутиб турган қизига юзлади:
— Қани, қизим, сен беш кило эмас... етти кило таш-
ла хирмонга!

Муяссар отасини чин дилидан яхши кўрса ҳам, негидир, эҳтимол, тенгдошлари у ҳақида кулиб гапиришгани учундир, уяларди.

У қопини хирмонга тез ағдарди-да, Ларисанинг қўлидан тортиб, ўзини қоронғиликка урди. Шу пайт, қаёқдандир пайдо бўлган Комил:

— Майли ота, буёғи ихтиёрий бўлсин!— деди кулиб.

Ота қўлидаги фонарини баланд кўтариб, товуш келган томонга тикилди. Бошқа одам бўлганда у жеркиб ташларди, албатта, лекин Комилни таниб:

— Ҳалиям ихтиёрий бўляпти, ўртоқ комсомоллар айта қолсин,— деди Машрабларга ишора қилиб.

Комил Қурбон отанинг гапларига жавоб бермасдан сакраб ғарамга чиқди.

— Эшитишимча, бугун қоровуллар жонбозлик кўрсатиб одамларга йўл беришмаганга ўхшайди,— деди у.— Эртадан бошлаб истаган жойда теришларингиз мумкин, чунки машоқ кўп терилса сизларга ҳам фойда, колхозга ҳам!

Хирмонни ўраб олган оломон бирдан «гув» этиб, шов-шув кўтарилди.

— Раҳмат, Комилжон!

— Умрингдан барака топ!

— Бу қоровулларга қўйиб берсаларинг... хор қилишадиганга ўхшайди, болам.

Четроқда от ўйнатиб турган Едгорбек оёғини узангига тираб, бўйинини чўзди.

— Биз район каттаконларининг буйруғини бажардик, холос! Мана! У камзулининг ён чўнтагидан бир қоғоз олиб, Комилга чўзди.— Бу ишда ўзбошимчалик қилганингиз учун райком бюросида масалангиз кўрилар эмиш. Бизга кўп ўдағайлавермасдан тезроқ йўлга чиқинг! Кутиб қолишмасин тағин!

Комил хатни олиб, фонарь ёруғида ўқишга киришди. Атрофини қуршаган оломон бирдан жимиб, унга тикилиб қолди.

Комил хатни ўқиб бўлгач, бир лаҳза ўйланиб турди, кейин соғ қўлини кўтарди.

— Хўп, бунга ўзим жавоб бераман, аммо ҳалиги гап — гап, машоқ тўхтамасин!

Оломон яна «гув» этиб, «Балли, азамат», «Умринг узоқ бўлсин, болам!» деган хитоблар эшитилди, одамларнинг табассумидан, шодлигидан кенг дашт ёришиб кетгандай бўлди.

Олдин йигитлар ҳам, оғизлари қулоқларида, мамнун жилмайишиб турдилару, кейин, Комил аллақандай ғамгин одим ташлаб «штаб»га томон кетганини кўриб, бири-бирига қараб олишди.

— Юринглар,— деди Машраб.— Балки у кишига бирор ёрдам керакдир.

— Тўғри, у кишининг масаласи бюрога қўйилади-ю, биз қараб тураемизми?— деди Қўчқор.

Одатда бундай гапларни эшитганда бурнини ғалати қимирлатиб пўнғиллаб қўя қоладиган Акмал бу сафар, қопини елкасига ташлади-да, индамай қапага томон йўналди.

Бироқ «штаб»да ҳеч ким йўқ, ҳатто фонарь ҳам ёқилмаган, ичкари қоп-қоронғи эди.

Машраб Комил кетиб қолишидан кўрқиб, «Қоровултепа»га чиқиб, пойлаб ўтиришни таклиф қилди.

Комил улар «Қоровултепа»нинг ярмига чиқмасданок кетларидан қувиб етди. Қоронғида уч одам барабар йўлини тўсганини кўриб, олдин шошиб қолди, кейин йигитларни таниб отдан сакраб тушди.

— Ие, тинчликми, йигитлар?

— Тинчликми дейди-я!— деди Қўчқор.— Масалангизни райком бюросида кўришади-ю, тинчлик бўладими, ака?

Комил кулиб юборди, У, гарчи, йигитларнинг гапларига ҳазил билан жавоб берса ҳам, аллақандай дўстлик туйғуси кўнглини эритиб юборди.

У қоронғида йигитларнинг қўлларини топиб, битта-битта сиқди.

— Мен виждонимга қарши, халқимга қарши ҳеч иш қилганим йўқ, наҳотки танбеҳ эшитсам! Бўлмаган гап! Бюро эмас, Эртоевнинг иши бу. Аммо лекин... мени деб бу ерга келганларинг учун, яхши ниятларинг учун катта раҳмат, дўстларим!

Комил саман йўрғасига қамчи урди.

Йигитлар эса, юраклари баҳор қуёшидай илиқ бир меҳрга тўлиб, от туёқлари узоқлашиб кетгунча кутиб туришди, сўнг, нотинч ўйларга чўмиб, орқага қайтишди.

ИККИНЧИ
ҚИСМ

Даштда ўрим-йиғим тугаши билан қишлоқда терим бошланди.

Гулсум опа бригадасининг шийпонида қизил бўёқ билан ёзилган катта шиорлар пайдо бўлди:

«Пахта — бу ўқ дори!»

«Пахта — бу жангчига кийим!»

«Азиз ўртоқ, сен фронт хирмонига қанча пахта тўқдинг?..»

Терим бошланадиган куни пахтазорга бутун қишлоқ зиёлилари—колхоз идораси, сельпо, амбулатория ходимлари, юқори синф ўқувчилари ва ўқитувчилар йигилиб, хийла тантана бўлди. Бригада аҳлини табриклагани Қомил билан Инобат, кейинроқ Холмат чавандоз келди. Одамларда шундай бир кайфият ҳукм сурардики, гўё ҳозиргача қилинган ишлар — топширилган миңг-миңг пуд ғалла, сабзавот, мева-чева — бунинг ҳаммаси шунчаки бир гап, гўё «фронт» деган улуғ сўзга лойиқ иш мана энди бошланади!..

Терим бошланган куни йигитлар Қурбон ота бошлиқ қизил карвоннинг араваларида пахта топшириб келишди. Шу кундан бошлаб уч киши иккита шотилик аравани ҳайдайдиган бўлишди.

Иш оғир. Улар ҳар куни тонг пайти йўлга чиқиб, кун ботиш олдида қайтишади. Кейин отларини сойга тушовлаб, хирмондаги пахтани қоп-қанорларга тиқишади, тоғдай қилиб араваларга ортишади. Шундан кейингина сойга тушиб дам олишади. Пахтани барвақтроқ топшириб, эртароқ қайтганларида эса, дам олиш ҳам эсларидан чиқиб, қизларга ёрдамга шошилишади: пахта теришади, қопларини хирмонга ташиб беришади. Кечқурунлари сойдаги ажриқзорга чўзилиб, белбоғларига туғиб келинган қовоқ сомсалару, қўрга кўмилган жўхори думбуллларини ейишади. Кечалари эса йигитларнинг

ёнига Муяссар билан Лариса чиқиб келишади, тўғон бўйида, лайлак уя қўйган оқ теракнинг тагида узоқ суҳбатлашиб ўтиришади.

Умуман, меҳнат қанчалик оғир бўлмасин—Машраблар турмушдан нолишмайди. Чунки иш оғирлашган сайин улар ўзларини фронтга, урушда юрган йигитларга яқинроқ ҳис этишади-ю, виждонлари қийналмайди. Ҳатто ёздаги кўнгилсиз воқеалар, Эртоевлар билан бўлган тўқнашувлар ҳам эсларидан чиққан, чунки фронт деган улуг сўз олдида бунинг ҳаммаси қандайдир жуда майда кўринади. Фақат бир нарса йигитларни сал қийнайди, у ҳам бўлса... Гулчеҳра!

Субутсиз қиз!.. Бир қарасангиз Акмал билан бурунгидай илиқ гаплашиб, йигитнинг сўнган умидини қайта ёқади, бир қарасангиз Едгорбекка кўзларини сузиб, юрагини ўртайди.

Едгорбек эса даштдан қайтгандан кейин почталёон бўлиб олди-ю, Гулчеҳранинг атрофида ўралишиб қолди.

Едгорбекнинг бу хатти-ҳаракатлари негадир Акмалдан ҳам кўпроқ Қўчқорни хуноб қилади.

— Айб ўзингда! Латта бўлмасанг... бундоқ бир танобларини тортиб қўймайсанми, сўтак?— дейди у жиғибийрон бўлиб.

Бу гаплар Акмалнинг усиз ҳам ачишиб турган ярасига туз сепгандай бўлди-ю, ахйри Гулчеҳра билан бир гаплашишга аҳд қилди.

Бугун улар пахтани заготпунктга топшириб бўлиб, бир пиёла чой ичгали чойхонага кирганларида Акмал «лип» этиб, йўл бўйидаги бозорчага ўтди. У бир-икки кундан бери белбоғига тугиб юрган уч-тўртта зоғорасига чиройлироқ бир шоҳи рўмолча олмоқчи эди, бироқ рўмолчага пули етмади-да, зоғорани эскироқ бир ипак қўлқопга алмаштирди. Мана энди белбоғида шу қўлқоп, тагида қоп-қанорлар, шотилик аравада осмонга тикилиб чалқанча ётибди.

Олис йўлга ўрганган отлар, бошларини секин чайқаб, бир-бир босиб бормоқда. Олдинда кетаётган араваларнинг биридан Қўчқорнинг беўхшов хиргойиси эшитилади:

Ул париваш қадрим билмас,
то камолга етмагунча...

Акмал боя қўлқопни белига тугиб бозордан чиқаётганда кўнгли жуда равшан эди, энди қишлоққа яқин-

лашган сайин уни гўё совуқ хабар кутаётгандай юраги сиқилиб борарди.

Қиз билан учрашганда нима дейди? Совғасини қандай қилиб беради? Сўнги пайтларда пахтазорга бошига янги-янги шоҳи рўмолчалар ўраб, қулоғига бежирим сирғачалар тақиб чиқаётган Гулчеҳра унинг арзимаган ҳадясини қабул қиладими йўқми?

Акмал шундай хаёллардан боши ғовлаб ахийри кўзи иллинган экан, бир пайт, Қўчқор елкасидан қаттиқ турди:

— Хурракни отиб ётишини қара бунинг! Ўргилиб кетай сендақа куёв йигитдан!.. Тур, пайтни бой бермай чоп, каллаварам!

Акмал апил-тапил ўрнидан турди.

Аравалар сойга келиб тўхтаган, Машраб отларни тушовламоқда эди.

— Имилламасдан тезроқ бўл, лапашанг!— Қўчқор Акмални аравадан судраб тушириб, жарлик ёқасидаги толзорга имо қилди.— Бундай қулай пайт сира келмайди. Чоп!

Акмал нима бўлаётганини тушунмасдан Қўчқор кўрсатган томонга қараб лапанглаб югуриб кетди.

У жарлик тагидаги одам бўйи келадиган қамишзорга киргандагина бир оз ҳушига келиб, қадамини секинлатди, лекин шу пайт, олдини тўсган қамишлар чайқалиб, тор йўлда... Гулчеҳра кўринди.

Акмал, гўё йўлини бўри тўсган қуёндай бир сапчиб тушди, қиз эса, аксинча, лўппи юзларида чуқурчаларни ўйнаб:

— И!— деб кулди.— Сиздаям йўл тўсиш одатлари бормиди, Акмал ака?

У бошида бинафша ранг нафис шоҳи рўмол, эгнида ўзига ярашиб тушган гулдор чит кўйлак, оёғида этикча, кўзларини сузиб, жилмайиб турарди.

Акмал унинг ёқимтой кулгисидан эриб кетиб, белбоғидан қоғозга ўралган ҳадясини олди, сал дудуғланиб:

— Шу...,— деди.— Шу арзимас ҳадяни..., атайини сизга деб олувдим...

— Ҳадя?.. Вой, нима қилардингиз?— Гулчеҳра қоғозни олиб очди, чеҳраси ёришиб, қўлқопни қўлига киийиб кўрди-да, тўсатдан:

— Йиртиғу, қўлқопчангиз...,— деди, бир четидан жимжилоғини чиқариб.

Қўлқоп чиндан ҳам чокидан сўкилган эди. Акмалнинг қовоғи тушиб кетди.

— Нима қилайлик, боримиз шу... Биз баъзи бировлардай шойи рўмолчага чамамиз етмайди.

— Нима, нима, шойи рўмолча? Ҳали рашк қиламан денг?— Гулчеҳра тўсатдан овози пўлат қўнғироқчадай жаранглаб кулиб юборди.— Биров текин рўмолча беради-ю, ман олмайманми? Мана, сизнинг ҳам қўлингизни қайтарганим йўқ. Қўлқопчангиз учун раҳмат. Бироқ рашк қилсангиз... хафа бўламан!

Гулчеҳра оппоқ майда тишларини ярқиратиб яна бир кулди-да, ўзини сой томонга урди.

— Гулчеҳра, тўхта...

Акмал юраги гурс-гурс уриб, унинг кетидан интилган ҳам эдики, орқадан, пахтазор томондан Едгорбекнинг:

— Ҳой, менга қара, хом семиз!— деган товуши эшитилди.

У ёнбошида четларни қирилиб кетган эски брезент сумка, лапанглаб келиб, Акмалнинг олдида тўхтади-да, қўлига икки букланган бир конверт қистирди.— Қизларнинг кетидан юришни сенга ким қўйди? Ундан кўра отанг бечорага битта-яримта посилка юборсанг-чи, оғайни!

Едгорбек шундай деб, кўзини қисди-да, Гулчеҳранинг кетидан чолиб кетди.

Акмал муштини тугиб, унинг орқасидан бир-икки қадам юрди, кейин қандайдир ички бир туйғуга бўйсиниб, конвертни очди.

Анчадан кейин унинг йўқолиб қолганидан ҳайрон бўлган Машраб билан Қўчқор югуриб келишганда, Акмал бошини қўллари орасига олиб, ерда ўтирарди. У. Машрабларнинг саволларига жавоб бермасдан қўлидаги хатни чўзди.

Хатни ўқиб Қўчқор билан Машраб ҳам гаранг бўлиб қолишди.

Хат битта эмас, иккита эди. Бири Эшмат акадан, иккинчиси қишлоқ совети номига ёзилган ва шифоҳона муҳри босилган расмий мактуб эди.

Маълум бўлишича, Эшмат ака заводда ишлаб турган жойида вагонетка қоқиб кетиб, операцияга тушган, ҳозир завод шифоҳонасида даволанмоқда эди.

... «Кўзимизнинг нури, белимизнинг қуввати, тўнғич ўғлимиз Акмалхонга етиб маълум бўлсинки, биз ким,

отанг Эшмағ Мўмин ўгли Магнитогорск шаҳрида, олло-таолонинг паноҳида соғ-саломат ўз ризқимизни териб еб юрибмиз ҳамда сизлар ул томонда соғ-саломат бўлишларингизни табиатнинг энг нозик жойидан тилаб турибмиз»... деб бошланадиган ва қамида юз кишининг номига битта-битта дуоисалом йўлланган бу узун хатнинг энг нозик жойи охирида эди.

Эшмат ака ҳозир саломатлиги ёмон эмаслигини, агар қишлоқдан қарамоғидаги болалари тўғрисида справка келса уйга қайтаришлари мумкинлигини айтиб, охирида шундай деб ёзарди:

«Сизга айтадиган эндиги гап шуқим, бошда Чавандоз янглиш ёзганми, билмадик, биз Эшмат Мўминов бўлмай, Эшвой Мўминов бўп кетибмиз. Узимиз ҳам учтўрт ёш яшариб қопмиз. Справка беришганда, шул томонларини ҳам тўғрилаб ёзишса, нагаки кейин чатоғи чиқиб юрмасин.

Холмат акамларга кўпдан-кўп дуои саломимизни айтинг, ўзлари яхши одам, йўқ демаслар...»

Дарҳақиқат, шифохона бош врачининг қишлоқ советига ёзган расмий хатида ҳам Эшмат эмас, Эшвой Мўминов деб ёзилган эди.

Акмал бунга эътибор бермади, у фақат бир нарсани— отаси касалхонага тушганини онасига билдирмасликни ўйларди, холос. Лекин Машраб хатни биринчи ўқишдаёқ:

— Тўхта, нега энди Эшмат ака Эшвой бўлади?— деди.— Эшвой... Эшвой Мўминов...

Тўсатдан унинг кўз олдига ўша олис ёз тонги-ю, ярим яланғоч гажакдор жувон келди, эсига унинг «Ҳорманг, энди Эшмат ака!» деб кулгани, Эшвой эса: «Иккинчи айтма шу номни!» деб силтаб ташлагани тушди.

— Эшвой Мўминов! Э, бу ўша муттаҳам бақалоқ-ку!— Машраб кўзлари ғазабдан чақнаб бир Қўчқорга, бир Акмалга қаради.

Акмал қош-қовоғини уйиб чурқ этмади, Қўчқор эса, бошини қашиб:

— Эшвой ўз ихтиёри билан армияга кетган-ку, буёғи қандоқ бўлди?— деган эди, Машраб кўрсаткич бармоғини пешанасига бигиз қилиб:

— Шунга ҳам ақлинг етмадими, каллаварам,— деди.— Армия тугул рабочий батальондан қочиб юрган одам, фронтга кетармиди? Ушанда қўлга тушмаганда

кетиб бўпти у!.. Эсингдами, қишда рабочий батальонга фалончиларни ёзишибди, деганда ҳар хил гаплар тарқалувди. Шамол бўлмаса дарахтнинг учи қимирламайди. Мана энди билинди!

Машрабнинг гапларига ишониш қанчалик қийин бўлмасин, у ҳақ экани кўп ўтмай сезилиб қолди. Кечки пайт справка сўраб қишлоқ советига кириб кетган Акмал, қош-қовоғи осилиб чиқди: Чавандоз аллакимлар билан маслаҳатлашиб олишни важ қилиб, справкани пайсалга солибди.

Усиз ҳам Гулчеҳрани ўйлаб эзилиб юрган Акмал сойга тушиб, кўкрагини захга бериб ётиб олди. Қўчқор ҳам, гўё бунинг ҳаммасига Чавандоз эмас, ўзи айбдордай, индамай қолди, Машраб эса сойда қирт-қирт ўт чайнаб юрган отларга, терак учларида милт-милт ёнган юлдузларга тикилиб ўйга чўмди. Негадир кўз олдидан Эшмат ака кетмасди.

Акмалдан ҳам содда, меҳнаткаш одам,— у кечаю кундуз пахтазордан чиқмас, колхозда энг яхши сувчи ҳисобланарди. Қишу ёз кийимлари қуримасдан ҳўл бўлиб юрар, шунинг учун ҳам одамлар унга «шилта этак», деб ном қўйишганди. Лекин шу соддалигига қарамай, Акмалдай «ичимдагини топ» эмас, сўзга чечан, аскияда не-не одамларни мот қилиб юрарди. У колхоз боғида бўлган қайси бир ўтиришда Инобат опанинг эри Ҳошим полвонни бир оғиз сўз билан мот қилиб кетгани Машрабнинг эсидан чиқмайди... .. Уша йили тоғдан эртароқ тушган йилқи қирда ёйилиб юрарди. Эшмат ака бошидаги дўпписини тўғрилай-тўғрилай, шу йилқи-га имо қилиб:

«Бу йил худо сенинг тилагингни берди-я, полвон!» деб бир жилмайди-да, патнисдай кетмонини елкасига ташлаб, пахтазорга қараб кетди. Даврада зўр қаҳқаҳа кўтарилди: «Бас, мот бўлдинг, полвон! Қойил Эшмат ака, қойил!» деган хитоблар эшитилди.

Машраб кейин сурштириб билса, Ҳошим полвоннинг лақаби «Қўнғиз» экану, Эшмат ака бу йил тезак кўп бўлишига ишора қилиб, уни жуда нозик жойидан ушлаган экан!

Шу заҳматкаш одам бировнинг ўрнига кетганини ҳалигача билмайди! Нима қилиш керак? Албатта, Комилга дод солиб бориш мумкин. Лекин, биринчидан, унинг ҳам ташвиши бошидан ортиб юрибди, иккинчи-

дан... улар ўзлари-чи? Наҳот уларнинг қўлидан бир иш келмаса?..

Машраб титроқ босиб ўрнидан туриб кетди-да, тўсатдан:

— Ёзамиз!— деб қолди.— Ҳаммасини айтиб областага ёзамиз. Хўш, нега ёзмас эканмиз?

Акмал яна индамади. Лекин бу фикр Қўчқорга маъқул тушди. Улар Машрабларникига бориб хат ёзишга киришдилар. Хатни Машраб ўзи ёзди. У шундай шоирона тил ва алам билан ёздики, ҳар қанақа бағритошниям эритишга қодир эди. Хат тезроқ етиб борсин учун эртасига шаҳарга бориб уни скорий поезднинг почта қутисига солиб юборишди.

2

Серафима Фёдоровна янги ўқув йилига шунча жон куйдириб тайёрлаганига яраша ёлчитиб дарс бера олмади: мактаб бир ҳафта ишлар-ишламас эшикларга қулф осилиб, ҳамма пахтага сафарбар қилинди.

Пахта!

Серафима Фёдоровна «оқ олтин», деб ном чиқарган бу афсонавий ўсимликнинг очилишини биринчи кўришди.

Бу шухратнинг лофи йўқ: оппоқ очилган бўлиқ пахтазор қор босган боғлардай майин, илк ёққан лайлакқордай кишининг кўнглини равшан қилади. Бироқ, одамлар пахтазорни фронтга ўхшатиши бечиз эмас: ипакдай майин кўринган пахтанинг меҳнати тошдан ҳам қаттиқ.

Серафима Фёдоровна бунга ўзидан ҳам бурун қизи Лариса билан ҳамшаҳарларининг қийналишидан билди.

Лариса Муяссар бошлиқ юқори синф қизларидан тузилган алоҳида звенода ишлайди. Даштдан қайтгандан кейин юзи сал тиниқлашиб, ўзига келиб қолган қиз энди бир ҳафтадаёқ кўзлари ничига ботиб, қўллари шилиниб, озиб кетди. Лекин ёш эмасми, қизлардан қолишмасликка ҳаракат қилади: улар кўпроқ теришса, кўпроқ теришга уринади, кулишса кулади, йиғлашса йиғлайди. Баъзан кечалари Ленинградни, ўқиган мактабини, дугоналарини, отасини эслаб, ўксийди:

— Нега бошқа фронтларда душман чекиняпти-ю, Ленинград жим? Дадамларга нима бўлди?— деб сўрайвериш, онасининг усиз ҳам зирқираган юрагини баттар

зирқиратади. Лекин эртасига гўё бунинг ҳаммаси эсидан чиқади-ю, бугун вужуди билан ишга киришади, гўё кўнглидаги губорни меҳнат билан ювмоқчи бўлади.

Серафима Фёдоровна қўйиб берса Лариса унинг нормасини ҳам ўз зиммасига оладиган. Бироқ Серафима Фёдоровна қийналса ҳам унамайди. У ўзи учун фақат битта енгилликни тан олади, у ҳам бўлса, ҳолдан кетган чоғларида пайкалнинг четига чиқиб сал ҳордиқ чиқаради ёки бир-бир босиб пахтазорни оралайди, озиб-қорайиб кетган болаларнинг бошларини силайди, юраги аллақандай ғиқ бир меҳрга тўлиб, қиз-жувонларга фронтдаги аҳвол ҳақида гапириб беради, кўнгилларини кўтаришга ҳаракат қилади. Лекин у кўпроқ ўз ҳамшаҳарлари билан бирга бўлишга тиришади.

Ленинградлик саккиз-тўққиз аёл ишга бирга чиқиб, бирга қайтишади. Езда, Моҳира бунинг боғида бўлган гаплардан кейин, улар Серафима Фёдоровнага қандайдир суяниб қолишган. Ҳатто опа-сингил Святоковскаялар ҳам унинг оғзига қарашади.

Ездагидан ҳам баттар офтобда куйиб, қорайиб, қўллари шилиниб кетган бу аёлларни узоқроқдан ўзбек қиз-жувонларидан ажратиб бўлмайди, фақат ўқтин-ўқтинда:

Прощай любимый город,
Уходим завтра в море.
И ранней порой, мелькнет за кормой
Знакомый платок голубой...—

каби қўшиқлар бошланади-ю, пахтазорга қандайдир бўлакча, рус далаларидай бепоён ва аллақандай маъжос бир руҳ кириб келади. Шундай пайтларда ҳозир уруш бораётгани, узоқларда — Украина даштларида, Белоруссия ўрмонлари ва севимли Ленинград остоналарида ҳамон қаттиқ жанглар бўлаётгани аниқроқ сезилади-ю, бу қийинчиликлар кўзга кўринмай қолади.

Ҳамма учун бўлмаса ҳам, Муяссар билан Лариса учун, умуман қизлар учун битта кичик шодлик бор, у ҳам бўлса... Уч йигит!

Улар, гарчанд ҳар куни кечқурун шаҳардан чарчаб, йиқилиб-суриниб қайтишса ҳам, дарҳол ўзларини пахтазорга уришади: йигитлар келиши билан далага қандай-

дир жон киради, кулги, ҳазил-мутойиба, баъзан шўх қўшиқлар бошланади.

Серафима Фёдоровна ўзи ҳам йигитларнинг бу шўхликларини, белларигача қип-яланғоч бўлиб, баданлари тердан чўяндай ялтиллаб хирмондаги пахталарни қоплашларини, кейин одам бўйи келадиган қанорларни даст кўтариб, араваларга босишларини завқ билан томоша қилади, у фақат бир нарсдан — қизи билан Қўчқор ўртасидаги мuposабатлар жиддийлашиб кетишдан қўрқади, холос.

Чунки Серафима Фёдоровна сезади — йигитнинг шўх қилиқлари, гап-сўзлари, хатти-ҳаракатлари қизига хушққади, ҳар қалай, Қўчқор келганда Лариса ноз билан кулиб, аллақандай яшнаб кетади... Бунинг устига, бешолти кундан бери нима ҳам бўлиб, Гулчехра ишга чиқмай қолди-ю, қиз-йигитларнинг учрашувлари, шивир-шивирлари кўлайиб кетди. Онани бу ҳам бир оз безовта қилади, кўнглига гулгула солади.

... Бугун йигитлар шаҳардан барвақтроқ қайтишди. Жар ёқасида пахта тераётган Серафима Фёдоровнага шоша-пиша салом беришиб, олисда, қир этагида ишлаётган қизлар томонга ўтиб кетишди. Бир лаҳзадан кейин Муяссарни бошлаб орқага қайтишди. Серафима Фёдоровнанинг:

— Ҳа, нима гап, тинчликми?— деган саволига:

— Тинчлик, тинчлик,— деб жавоб беришди-да, сойга тушиб кетишди...

— «Буларга нима бўлди?!»— Серафима Фёдоровна кўнгли бир хил бўлиб, кетларидан тикилиб турган эди, ўнг қўлдаги қатор тутлар панасидан Гулсум опа чиқди. Қўлида бир ҳовуч пахта, у узоқроқда тўхтаб, таклиф қилди:

— Юринг, бир пиёла чой ичайлик, Серафима Фёдоровна: чарчаганга ўхшайсиз.

Хирмонда, тут тагида нималарнидир ёзиб ўтирган Катя Святковскаядан бошқа ҳеч ким йўқ, терилган пахта тоғдай уюлиб ётарди.

— Йигитлар қани?— деди Гулсум опа.— Боя шу ерда юргандай бўлишувди-ю!

— Қаёқда бўларди. Яна ўша... қизларга кетишгандир-да,— ноз билан кулди Катя.— Шаҳардан қайтди дегунча ўша ёққа югуришгани югуришган.

Серафима Фёдоровна маъюс жилмайди:

— Йигит бўлгандан кейин шунақа бўлади-да, Катенька!

У этагидаги пахтасини хирмонга тўкди-да, Гулсум опани четга чақириб, боя кўрганларини айтиб берди.

Гулсум опа кўзларини сал қисиб сойга, қий-чув кўтаришиб, қўш ёнгоққа тош отишаётган болаларга тикилиб ўйланиб қолди.

— Яна ўша Гулчеҳра можаросидир,— деди ниҳоят Гулсум опа.— Яшириқча тўй бўлармиш, деган гап чиқиб қолди, шуни эшитишганга ўхшайди — тўлиб юришипти!..

— Ҳайронман!.. Ахир ҳали ўн еттига чиқмаган қиз... Нима ҳақлари бор?

— Кошки, ҳақ-ҳуқуқни билишса булар! Биз кечаю кундуз ўйлаганимиз фронт, меҳнат, план. Булар бўлса...

Гулсум опа пахтазордан чиққан Барнога кўзи тушиб, индамай қолди ва чуқур тин олиб, ерга қаради.

Барно, бошида шойи дурра, эгнида сал эскирган атлас кўйлак, оёғида пошнаси баланд бежиримгина этикча, ҳамон бурунгидай виқорли кўринарди. Лекин Гулсум опа сезади — Барно ичида қандайдир бир мурвати синган ўйинчоққа ўхшайди. Кўзларини тез олиб қочишларида, лабларининг қаттиқ қисилишида, юриш-туришларида аллақандай аянчли бир нарса пайдо бўлган.

Мана ҳозир ҳам Барно пахтасини топширди-да, ёнидаги қиз-келинчакларни кутмай, сойга қараб шошилди. Афтидан, у тут панасида ўтирган Гулсум опаларни яқин боргандагина кўрди шекилли, бир зум тўхтаб:

— Салом,— деди секин.

— Салом,— Гулсум опа оҳиста тин олди.— Ҳорма, жоним. Қалай, яхшимисан?

— Раҳмат...— Барно, қуралай кўзлари маъюс жовдираб ерга тикилди, кейин:

— Менинг... идорада ишим бор эди,— деди-да, тез юриб ўтиб кетди.

— Мана, буниям йўлдан урган ўшалар!— Гулсум опа, ранги ўчиб Серафима Фёдоровнага қаради:

— Майли, тўғри қилишяпти, йигитлар!.. Ёзишсин, Курашсин. Кўрайлик, токайгача булар шундай қиларкин! Тилимиз қисиқ жойимиз йўқ. Биз эмас, улар ҳайқсин!

Гулсум опа бошини аллақандай мағрур кўтариб, хирмонга қараб кетди. Серафима Фёдоровна эса Моҳира бувининг эшагига миниб, йўлга тушди.

У Барно ҳақида ҳам, Гулчеҳра тўғрисида ҳам анча гаплар эшитган, Акмалнинг изтироб чекиб юрганни ҳам билар, лекин Гулсум опа бунчалик фиғони чиқиб гапиришини биринчи кўриши эди.

...Вақт тун ярмидан оғиб кетган эди. Гулсум опанинг гапларини ўйлай-ўйлай, зўрға кўзи илинган Серафима Фёдоровна қулоғига чалинган аллақандай шовқин-сурондан чўчиб уйғонди.

Ҳовлида қандайдир бир тўполон бошланган, кимлардир гурс-гурс юрар, эшиклар очилиб-ёпилар, кимдир чироқ кўтариб у ёқдан-бу ёққа ўтар, кимдир йиғлар, Моҳира бувининг:

— Вой, болажонларим-ей! Нималар қилиб қўйдинглар?— деган овози эшитиларди.

Серафима Фёдоровна юраги шув этиб Ларисанинг тўшагига қўлини чўзди — Лариса йўқ! У пешанасини совуқ тер босиб, апил-тапил ўрнидан турди-да, эшикка отилди.

Кеча сутдай ойдин. Ҳовлининг ўртасидаги сўрида Машраб билан Қўчқор ўтирар, четроқда Акмал ҳам кўринарди. Моҳира буви, қўлида лип-лип этган еттинчи лампа, Машрабга ниманидир куйиниб гапирарди.

— Ҳа, нима бўлди, тинчликми, буви?

— Вой айланай Серафим қизим,— Моҳира буви аёлни кўриб, югуриб келди.— Булар ҳалиги... Фазлиддин оқсоқолнинг қизи... Гулчеҳраҳонни олиб қочиб келишибди.

Машраб қўлини силтади:

— Нега энди олиб қочар эканмиз? Шунчаки... бошқа жой бўлмагандан кейин... бошлаб келдик-да, бу ерга.

Моҳира буви, қўлида лампаси титраб, бир Серафима Фёдоровнага, бир йигитларга қаради.

— Тагин қизи тушмагур гапга кўнса-чи? Дод солиб йиғлаяпти...— Кампир йўрғалаб сўрининг ёнига борди.— Нима қиласанлар энди, куёв кирди қиласанларми?

— «Куёв кирди» сўзини эшитган Акмал ўрнидан сапчиб туриб, эшикка томон йўналди, Қўчқор қаҳ-қаҳ отиб унинг кетидан югурди, Машраб эса:

— Бўлмаса нима қилайлик?— деди титраб.— Едгор-

беклар олиб қочаётганини кўриб, индамай тураверсак яхши бўлармиди?

— Яхши бўлмаса... боятдан бери дод солиб йиғлайти-ю, қизларинг!

Серафима Фёдоровна эндигина пайқади: Катта уйнинг деразалари ёп-ёруғ, у ердан бўғиқ йиғи овози эшитилар, Лариса билан Шириной қизни юпатишга ҳаракат қилишарди.

Серафима Фёдоровна кулимсираб Машрабга юзланди:

— Уйга кирайлик. Бир бошдан гапириб берингларчи. Нима гап ўзи?

У бувининг қўлидан лампасини олиб, уйга бошлади.

3

Йўқ, йигитлар бундай воқеа рўй беришини ўзлари ҳам кутмаган эдилар. Аксинча, улар юборган хатларига жавоб келмагунча тинч юришга аҳд қилишган, чунки бу хат бежавоб қолмаслигига имонлари комил эди. Гарчи юқоридан ҳамон дом-дарак бўлмаса-да, ёзилган хатнинг дастлабки таъсири сезила бошлади. Кеча қишлоқ советининг котиби Акмални чақириб Магнитогорскдан келган хатларни олиб киришини, олиб кирса справка беришини айтди. Кечқурун Гулчеҳра билан гаплашгани кетган Муяссар ҳам хушxabар билан қайтди: беш-олти кундан бери қизини ҳеч кимга кўрсатмай қўйган Гулчеҳранинг ойиси, бу сафар Муяссарни очиқ чеҳра билан қарши олибди, эрта-индин қизини ишга чиқаришга ваъда берди.

Шу-шу, йигитлар, оғизлари қулоқларида, ярим кечагача уйқулари келмай, сойда, жар ёқасидаги оқ теракларнинг майин шовуллашига қулоқ солиб, узоқ ётишди.

О! Кенг сойда тағларига қалин пичан тўшаб, фирфир эсан шабадада қоп-қанорларга ёпиниб, тўғондаги бақаларнинг сайрашига қулоқ солиб, ширин хаёллар огушида ухлаб қолишнинг гаштига не етсин?

Машраб, қандайдир ёруғ ўйлардан кўнгли сув ичгандай бўлиб (у ёзган хатлар бекорга кетмади ахир!), энди кўзи илинган экан, Кўчқорнинг турткисидан уйғониб кетди.

У анчагача ҳеч нарсага тушуна олмади, кейин от туёқларининг дупури эшитилган томонга тикилиб, боғ кўчадан чиққан икки отлиқнинг қорасини кўрди.

Отлиқлар қўш ёнғоқнинг ёнидан ўтиб, тўғонга қараб бурилишди.

— Кўр Шермат билан Едгорбек!— деди Қўчқор, ваҳимали шивирлаб.— Бу ерда бир гап бор. Тун ярмида бекорга юрмайди булар!

Дарҳақиқат, отлиқлар тахта кўприкнинг ёнидан ўнга бурилиб, тўғон бўйида тўхташди.

— Гулчеҳрага келишган!— тўсатдан деди Қўчқор.— Гузардан олиб ўтишдан қўрқишибди-да, муттаҳамлар!

У олдинга толпинган Акмалнинг қўлини қайириб зўрға тўхтатди.

— Шошма, ишнинг пачавасини чиқарасан, каллава-рам! Жим! Қани, кетимдан юринглар!

Улар юраклари гурс-гурс урар, қалбларини худди разведкага чиққан оқшомдагидай, йўқ, ундагидан ҳам бўлакча — сал ваҳимали ва ширин бир туйғу, йигитликка хос бир гурур чулғаб олганди. Ҳозир гап ғалла эмас, инсон тақдири устида борарди, ахир!

Йигитлар тахта кўприкни паналаб бориб, тўғонга яқин жойда тўхташди. Энди шубҳага ўрин қолмаган, Едгорбек лайлак уя қўйган оқ терак остида отларнинг жиловидан ушлаб турар, Кўр Шермат эса, тўғон устида қулаб ётган толдан юриб ўтиб, қаршидаги боғда ғойиб бўлган эди.

Афтидан, олдиндан гаплашиб қўйилган бўлса керак, сал ўтмай, тўғон устида иккита аёл билан Кўр Шерматнинг қораси кўринди.

Кўр Шермат паранжига ўралган Гулчеҳрани — уни паканалигиданоқ билса бўларди!— даст кўтариб, Едгорбекнинг ортига миндирди-да, ўзиям бир сакраб отига миинди. Гулчеҳранинг йигиси, «Оқ йўл! Ваъдалар эсдан чиқмасин!» деган хитоблар эшитилди.

Икки отлиқ йигитларнинг ёнгинасидан ўтиб, негадир, жарликка томон йўл олишди.

Қўчқор билан Машраб тўсатдан айиқдай олиша бошлаган Акмални зўрға тўхтатишди, сўнг, дарахтларни паналаб отлиқларнинг орқасидан кетишди.

Лекин отлиқлар қўш ёнғоққа етмасданоқ, Акмал бир талпиниб қўлларидан чиқди-да, лапанглаб бориб қиз минган отнинг жиловидан ушлади:

— Тўхта, босқинчи!

Машраб тўполон бўлиб кетармикин, деб қўрққанди. Йўқ, жанжал чиқмади.

Қўнқор Кўр Шерматни бир сакрашдаёқ ёқасидан ушлаб, отдан туширди. Шермат хириллаб олишиб кўрди, Едгорбек эса, эсанкираб қолдими, ё одамлар уйғониб, тўполон бўлиб кетишидан қўрқдими, олишмади ҳам, бир-икки сўкинди-да, қизни ташлаб, Кўр Шерматгаям қарамасдан, отига қамчи босди.

Гулчеҳра бўлса аввал қўрқиб кетди. «Вой, ойижон!» деб қичқириб юборди, кейин йигитларни таниб, овозининг борича ҳўнграб йиғлади...

...Мана, у ҳанузгача ўзини босолмайди, катта меҳмонхонанинг бурчагида юзини ёстиққа босиб пиқ-пиқ йиғлайди...

Машраб бир бувисига, бир Серафима Фёдоровнага қараб, сўради:

— Шундан кейин... бу ерга олиб келмай нима қилайлик? Ё ўша иккита босқинчига бериб юборсак яхши бўлармиди?

Серафима Фёдоровна кўзини қисиб, бурчакка имо қилди.

— Буни ана... Гулчеҳраҳондан сўрагин-да!

Ҳамма кулиб юборди.

Гулчеҳра эса юзини ёстиққа қаттиқроқ босиб индамай қолди.

У ҳозир нима ҳам дейди? Мана, бир ойдан ошдики, Едгорбек кечаю кундуз қизнинг йўлини пойлайди. Ҳар кун и янгаларидан совға-саломлар, ҳеч қаердан топилмайдиган ироқи совунлар юборади.

Аввал Гулчеҳра йигитдан ўзини олиб қочиб кўрди. Лекин шундай нафис ҳид таратган ироқи совунларни қайтариб бўлармиди? Қичкиналигидан чиройли безакларга ўч қиз бу совғаларни битта-битта оладиган, кейинроқ эса, йигит кечалари пахса девор ёнидаги гилосларининг ёнига секин ҳўштак чалиб келганда, юраги ўйчайдиган бўлиб қолди.

Лекин у Едгорбекни бунчаликка боради, деб ўйламаган эди. Кеча кечқурун янгалари уйларига бир сандиқ кийим-кечак кўтариб киришди-ю, уни атлас кўйлак, гижим рўмол, амиркон маҳси-кавушларга кўмиб ташлади. Гулчеҳра, гарчи бу кийим-кечакларни кўриб, кўзлари ўйнаб кетса-да, юрагини аллақандай ваҳима босиб

Йиғлай бошлади. Шунда бир томондан ойиси, бир томондан дадаси ўшқриб беришди. Бунинг устига Кўр Шермат кириб келди-да, қизни худди қўйни судрагандай қўлидан шап ушлаб судраб чиқиб кетди. Шу-шу — қиз гўё эс-ҳушдан ажради, ҳатто дод солишга ҳам чамаси келмай қолди, фақат Акмалларни кўргандагина бирдан ўпкаси тўлиб, ҳўнграб йиғлаб юборди... Мана энди эса, нима қилишини ўзиям билмайди: қувонишини ҳам, ўқинишини ҳам.

Кўчқор Гулчеҳранинг индамаётганидан хуноб бўлиб, унинг ёнига келди.

— Ҳей, менга қара, Гулчеҳра,— деди у.— Агар хоҳламасанг, марҳамат, ҳалиям бўлса олиб бориб қўямиз куёв йигитникига.

Унинг ҳазили Ларисага хушёқиб тушди шекилли, сочларини силкитиб кулди-да:

— Рост,— деди.— Сени чиндан йиғлаяпти деб, олиб бориб қўйишса нима қиласан, ўртоқжон?

Бу сафар Гулчеҳра ҳам «пиқ» этиб кулиб юборди-ю, ҳамма эркин тин олди.

Серафима Фёдоровна ҳамон гуноҳқорона термчилик турган Машрабга юзланди:

— Молодци! Жуда соз бўпти! Бўлмаса жавоб кутиб юраверганларингда бошлаб кетишаркан улар. Айтмоқчи ҳалиги... Магнитогорскдан келган хатлар қани?

— Хатлар куёв тўрада. Ҳозир,— Кўчқор ҳовлига чиқиб қўлида тўрт букланган конверт билан кирди.

Серафима Фёдоровна Эшмат аканинг хатини қайтариб берди-да, шифохонадан келган қоғозни олиб, еттинчи лампанинг хира шуъласига яқин тутиб ўқишга киришди.

Бу — дағалроқ сарғиш қоғозга «о» ҳарфи сийқа бўлиб қолган пачақроқ машинкада ёзилган расмий хат эди.

Қоғознинг чап томонида «Магнитогорск металлургия заводи ёнидаги № 2 шифохона» деб ёзилган штамп, тагида уч бурчакли муҳри бор...

Серафима Фёдоровнанинг кўзи негадир ҳаммадан бурун шу муҳрга, тўғрироғи, унинг ёнидаги имзога тушди. Тушди-ю, гўё биров кўкрагидан туртгандай, чайқалиб кетди, ранги ўчиб бир Машрабга, бир қизига қаради, сўнг яна қоғозга тикилди.

Иўқ, у янглишиши мумкин эмас, ҳарфлари жуда хира кўринса-да, аниқ ўқиш мумкин: «Магнитогорск металлургия заводи ёнидаги 2-шифохонанинг бош врач» деган жойда... «Гордый В. М.» деган ном турар, энг муҳими «г» ни «т» га ўхшатиб чекилган имзо — унинг эри, Владислав Мефодьевичнинг имзоси эди...

Серафима Фёдоровна ҳолсизланиб, кўзларини юмди:

Лариса югуриб келди.

— Ойижон, сизга нима бўлди, ойижон?

Ҳамма шошиб қолди. Моҳира буви бир чойнак чой топиб келди. Лекин Серафима Фёдоровна чойдан бир қултум ичиб: «Қоғоз» деди-да, яна чуқур энтикиб деворга суянди.

Лариса бир зум қоғозга кўз тикди, бироқ ҳеч нарсага тушуволмади ойисига қаради.

— Ойижон! Нима қилди, ойижон?

— Даданг,— деди Серафима Фёдоровна ва нафаси етмай томоғини силади.— Даданг. Имзо.

Бу сафар Лариса ҳам қоғозга кўз ташлаши билан ҳамма нарсага тушунди. Тушунди-ю, у ҳам ранги ўчиб атрофига жовдираб қаради, кейин, қоғозни кўксига босиб, онасининг кучоғига отилди.

— Дада! Ойижон, дадам!

Уй тўполон бўлиб кетди, ҳамма нарса, ҳатто Гулчеҳра ҳам эсдан чиққан эди.

Серафима Фёдоровна ҳамон ўзига келолмас, дам лаблари ғалати титраб, кўздан тирқираб ёш оқар, дам ўз кўзларига ишонгиси келмагандай, қоғозга қайта-қайта тикилар эди. Лариса эса бир жойда ўтира олмай уйни гир айланар, гоҳ Гулчеҳрани, гоҳ Моҳира бувини кучоқлар, ҳар хил тахминлар айтарди.

...Дадаси, албатта, ўша партизан отрядидан қайта-ётганида яраланган. Яралангану, Магнитогорскдаги госпиталга тушган. Кейин... инвалид бўлганми, завод шифохонасида ишда қолган.

У бирдан ранги ўчиб:

— Ишқилиб... оёқ-қўли бутун бўлсин-да!— деди-да, яна ўздан кулди.— Чўлоқ бўлса ҳам майли. Ишқилиб — тирик! Тирик!

Қўйиб беришса Лариса шу бугуноқ Магнитогорскка қараб учадиганга ўхшарди. Кейин бу кайфият Серафима Фёдоровнага ҳам ўтди. У олдин Гулчеҳрани кучоқ-

лаб: «Сен бўлмасанг балки бу гаплардан беҳабар қолардим, жоҳим!» деб қайта-қайта ўпди, сўнгра Акмални чақриб, гўё эрининг тирик қолишига Эшмат ака сабаб бўлгандай, уни ҳам бағрига босди.

— Хафа бўлма. Владислав дадангга ёрдам беради. Ҳаммасини тўғрилайди. Бу яхшиликларинг учун...,— деб яна йиғлаб юборди.

Ҳали бу гапларни аниқлаш керак-ку, телеграмма юбориш, хат ёзиш лозим-ку, деган фикр она-боланинг эсига Машраблар қўзгалгандагина келди.

Она-бола анча баҳслашганларидан кейин, ниҳоят, шаҳарга Серафима Фёдоровна кетди.

У шаҳар почтасидан бир йўла иккита телеграмма ва учта хат ёзиб жўнатди. Иккала телеграммани эрининг ўзига (биттаси бўлмаса, биттаси тегар), хатларнинг биттасини завод кадрлар бўлимига, яна биттасини шаҳар соғлиқни сақлаш бўлимига, яна биттасини эрига жўнатди ва шундан кейингина кўнгли сал жойига тушди.

Кечқурун Серафима Фёдоровна ҳориб-толиб қайтганда Моҳира бувининг уйи одамга тўлиб кетган, кутилмаган шодликни ўртоқлашиш учун бригаданинг ярми йиғилганди.

Рост, Моҳира бувининг гапига қараганда, кечаси Серафима Фёдоровна шаҳарга кетгандан кейин уйда анча кўнгулсиз гаплар бўпти.

Тонг палла доду фарёд солиб Гулчеҳранинг ойиси билан дадаси, қандайдир қариндошлари кириб келишибди. Қишлоқ советидан одамлар чиқиб писанда қилишибди, акт тузишибди, хуллас, Моҳира бувини роса кўрқитишибди.

Серафима Фёдоровна, ўз қувончидан ўзи маст, бу гапларга кўп эътибор бермади. «Қўйинг, буви, ваҳима қилманг!»— деб кулиб қўя қолди. Фақат индинига эрталаб ранги бўздай оқарган Гулсум опа кириб келганида ва ички бир аламдан титраб шаҳардан терговчи чиққанини ва йигитлар устидан тергов бошлаганини айтганидагина ҳушига келди-ю, ўзи билан ўзи овора, ҳаммаси унутганини эслаб, аллақандай ижирғаниб кетди.

— Қанақа тергов? Айби нима йигитларнинг?

Гулсум опа жавоб бермади. У ҳам худди шу саволлар билан ҳозиргина Чавандознинг олдига кирган, лекин аниқ бир жавоб ололмаган эди.

Қиз можароси бошланишидан икки кун олдин Чавандоз Комил билан бирга тоққа чиқиб кетганди. Улар колхоз йилқисидан йигирма чоғлик от танлаб олишлари, кейин чорвани кўриб қайтишлари керак эди. Йигирма от танлаб олишдан мақсад, уларни сотиб, колхоз помидан алоҳида танк заказ қилишмоқчи эди. Гарчанд, бу ишнинг бутун шон-шухрати Инобат билан Комилга тегадиган бўлса-да, Чавандоз бу ташаббусдан четда туришни ўзига эп кўрмаган ва ёрдамга шошилган эди. Лекин Эшмат Мўминнинг ўғли хат кўтариб киргандан бери кўнгли ёришмай юрган Чавандоз, тоққа чиққач, худди бир бахтсизлик бўлишини сезгандай безовталаниб қолди-ю, отлар танлаб олингач, қўй фермаларини оралаб юришга сабри чидамай, қайтиб кетди.

Унинг кўнгли хижил бўлиши бежиз эмас экан, идо-рага кирса, столда бир даста шикоят.

Гўё Чавандоз меҳнат батальонига одам ўрнига одам юборган, гўё бурунги замон бойларидай вояга етмаган қизни бир қоп бугдойга сотиб олган, яна бу бугдой ўзиникиям эмас, колхоз хирмонидан ўғирланган эмиш. Уртоқ Эртоев эса, буни фош қилиш ўрнига, ўзиям фронтвикларнинг қайлиқларини йўлдан уриб, бузуқчилик қилаётганмиш...

Унинг бахтига ҳамманинг хаёли фронтда эмасми, шикоят «текширилиб чора кўрилсин», деган бир парча қоғоз билан олдин ижрокомга, ижрокомдан Чавандознинг ўзига келибди. Урушдан олдинги замонлар бўлса нима бўларди?

Чавандоз бу гапларни Эртоевга айтишни ҳам, айтмасликни ҳам билмай (айтса Эртоев хафа бўлади, айтмаса бир жойдан чатоғи чиқиши мумкин), боши қотиб, фиғони чиқиб турганда... Гулчеҳра можараси чиқса бўладими?

Ўзи-ку, Чавандоз гап-сўз кўпайиб кетгандан кейин, тўй-томошадан воз кечиб, ишни зимдан битириб қўя қолмоқчи эди, йўқ, бу сафар ҳам тўғаноқ солишди.

Киши бир марта чидайди, икки марта чидайди, бо-саверса қурбақа ҳам «вақ» дейди ахир...

Яхшиям, «хўжайин»га тегиб ўтишган экан, Чавандоз телефонда учини чиқариши биланоқ Эртоев бир сапчиб

тушди, кейин хиёл ўйлашиб тургач, қисқа қилиб: ҳозир етиб бораман,— деди-да, трубкани илиб қўйди...

Мана энди Чавандоз йигирманчи лампа ёқилган ёруғ меҳмонхонанинг тўрида, кўкрагини ёстиққа бериб Эртосевни қутиб ётибди.

Олдиндаги хонтахтада чақилган ёнғоқ, мева-чева, Бежирим кўкиш кўзачада мусаллас, унинг ёнида иккита жонон пиёла. Лекин Чавандоз мусалласниям кўнгли тортмай, шамолда чайқалган дарахтларнинг ваҳимали гувиллашига қулоқ солиб, хаёл денгизида сузади, ўзи билан ўзи олишади.

Йўқ, инсоф билан айтганда, Холмат Чавандоз Гулсумхон ўйлаганчалик виждонсиз эмас, қаримасдан сочлари оқарган бу аёлни яна дилсиёҳ қилмоқчи эмас эди. Умуман, ёзда куёвидан хат келиб, Гулсумхон жуда мунгайиб, аллақандай чўкиб қолганини кўргандаёқ унга раҳми келган, кейин, Аъзам ячейка билан ишлаган чоғлари, оғир бўлса-да, дилида аллақандай ёруғ бир шуъла қолдирган ёшлик йиллари эсига тушиб, кўнгли баттар эриган, ҳатто ҳар хил сабаблар билан бу оилга яхши муомала қилмаганларини ўйлаб, ўзини койиған эди. Негаки, бундоқ дўппини олиб қўйиб ўйлаб қараса, эсидан чиқиб кетган ўша мушкул даврлар умрининг энг соф, энг олижаноб чоғлари экан.

Рост, ўша маҳаллардаям Чавандоз билан кўп тўқнашадиган, уни кўп койийдиган одам... Аъзам ячейка эди! Аммо, биринчидан, ячейка койinsa ҳам бошқача койир, бугун уришиб, эртасига ярашиб кетаверадиган мард йиғитлардан эди. Иккинчидан, у маҳалдаги тўқнашувлар ҳам бўлакча бўлар, уларниг тагида қандайдир жуда катта, пок, олижаноб мақсадлар ётарди.

Хуллас, Чавандоз ўшанда кўп нарсалар эсига тушиб, анча мулоҳазаларга борганди. Лекин нима қилсинки, ўзлари унинг жинига тегишди!..

Чавандоз айвонда кимнингдир гурс-гурс қадамини сезиб шахт билан ўрнидан турди. Лекин эшик секин очилиб Ёдгорбек кирди.

— Чой берайми, дада?

— Чой...— Чавандоз ўғлининг аллақандай гуноҳкор қиёфасига тикилиб, бирдан юраги «шиғ» этди.

— Менга қара, ўғлим, намунча сувга тушган товукдай бўшашиб кетдинг?

Едгорбек узун бесўнақай қўлларини қасққа яширишини билмай гудранди.

— Йўқ, нега энди...

— Қаддингни тут, ўғлим! Парво қилма! Мен тирикманми — қиз сеники! Эшитдингни!

Едгорбек битта тилла тиши ялтиллаб жилмайди.

— Қиз ўзиям... — янгалар орқали сир олишдик — кўнгли йўқ эмас, дада.

— Шунақами? Нур устига нур! Бор, дарвозага чиқ. Хўжайин келадиган пайти бўп қолди. — Чавандоз ўглининг бесўнақайроқ бўлса-да, ўзига хос хушбичим қомадини кузатиб қоларкан, юраги аллақандай оталик меҳрига тўлиб кулимсиради:

«Сал бўшроғу, аммо... чакки эмас! Энди Қўчқордан умид йўқ. Уйдан безгани безган, Гулсумхоннинг маҳмадонасига қўшилиб Чавандозга чанг соляпти. Эшакка мугиз битса эгасини сузади, деган гап тўғри экан. Энди Чавандознинг биттаю битта умиди шу Ёдгорбек».

Тўсатдан эшик шарақлаб очилди-ю, остонада Эртоев пайдо бўлди.

Оёғида ғарчиллаган хром этик, эғнида янги кўк китель, Эртоев Чавандоз билан қўл бериб кўришди-да, қовоғини солиб бурчакдаги стулга ўтиб ўтирди.

— Боя айтган шикоятлар қани? Чўзинг!

Унинг хатти-ҳаракатлари, гап-сўзларида шундай бир қатъият бор эдики, ҳатто Чавандоз ҳам шошиб қолди.

Эртоев бошидаги фуражқасини олиб, ёстиққа ташлади, хатларга кўз югуртириб чиқмасданоқ:

— Эшмат аканинг справқасини бердингизми? — деб сўради.

— Йўқ...

— Нега?

— Энди... Сиз билан бир маслаҳатлашсам девдим...

Эртоев «ялт» этиб Чавандозга қаради.

— Гап-сўзни кўпайтирмасдан гўғрилаб беринг ҳамма справқаларни! — деди кескин. — Эшмат ака рабочий батальонда бўлса... Эшвой ака фронтда юрибди. Нимадан қўрқасиз? Ҳеч ким бу гапларни исбот қилолмайди. Аммо справка бермасангиз гап-сўз кўпайиб кетади. Шунга ҳам ақлингиз етмадимиз? Хўп. Бу нима. Актларми? — деди у, лекин қоғозларни ўқир-ўқимас яна сўради:

— Шундан бошқа қиз қуриб қолдимиз, Холмат ака? Чавандоз бошини қашиб:

— Энди...,— деди,— ёлғиз ўғил. Шу қизга кўнгли тушибди...

— Жигаридан урибди денг?— кулди Эртоев ва қозларни кителининг кўкрак чўнтагига жойларкан, буйруқ оҳангида деди:

— Майли, у ёғини ўзингиз биласиз! Аммо шуни қулогингизга қўйиб қўйингки, бунақа хатларнинг йўли бекилиши керак. Ҳар ҳолда ҳозир, шу кунларда чиқмаслиги керак бунақа гаплар!

У Чавандозга ер остидан тикилиб, қўшимча қилди:

— Мени шу кунларда... обком чақирishi керак. Хуш-хабар чиқиб қолди, Холмат ака!..

Чавандоз унинг гапларидаги қатъиятга эндигина тушуниб, хушнуд кулди:

— Рост гапми, Эртоев ака? Учини чиқаринг, қитдек-китдек қилиб, бундоқ бир табриклаб қўяйлик.

Эртоев қовоғини солишга ҳаракат қилса ҳам, беихтиёр жилмайиб:

— Подадан олдин чанг чиқармайлигу, лекин... ижроком раиси ёқмаяпти обкомга,— деди.— Тўғрисиям раис эмас, латта ўзи!

Кейин, уст-устига икки пиёла мусаллас ичиб, кўнглидаги ғуборни бир оз тарқатгач, тамом очилиб кетди.

— Ҳозир бунақа кўнгличанлик кетмайди, Чавандоз. Темир иродали раҳбарлар керак ҳозир. Уласанми, тириласанми — аммо планни бажарсанг бас — сендан яхши раҳбар йўқ! Мана шу нуқтаи назардан қараганда...— Эртоевнинг лабидаги табассуми яна сўнди, катта оппоқ муштини хонтахтага қўйди.— Шу нуқтаи назардан қараганда сизни ҳам танқид қилиш керак, Чавандоз. Сиз ким ўзи? Каттакон бир қишлоқнинг раиси! Раиснинг ҳуқуқи ўсганми ҳозир? Ўсган! Армияга одам юбориш, яъни, ҳамма рўйхат ўзларининг ихтиёридами, ихтиёрида! Қолхоз сизга ҳисобот бериши шартми? Шарт! Хўш, жаноблари бу ҳуқуқлардан қандай фойдаланяптилар. Очиғини айтиш керакки, яхши фойдаланяпганлари йўқ! Ингизом пасайиб кетган қишлоқда! Ҳар ким ўзига бек, ўзига хўжайин! Бунга чек қўйиш керак, раис ака!

Чавандоз, гарчанд кўнглидаги шубҳалари тарқаб, бу гаплардан яйраб кетса ҳам, табассумини яшириб, ҳазиллашди:

Ҳақ-ҳуқуқ дейдилару.. аммо лекин, ўзлари ҳам биз билан ҳисоблашаётганлари йўқ, Эртоев ака!

— Масалан?..

— Масалан ўша... Арзимаган ёш болани уруш қаҳрамони деб, кўкларга кўтардилар, парторгликка сайладилар... Хўш, ўшанда каминаларидан бир оғиз маслаҳат сўрадиларми?

— Э, хафа бўптилар-да, бундан чиқди!— Эртоев олдин хаҳолаб кулди, кейин ёстиқни четга суриб, қаддини ростлаб ўтираркан:

— Бу — бошқа масала, Чавандоз — деди.— Сиёсат бу, ака! Бунақа масалада эҳтиёт бўлиш керак, ҳа!

— Хўп, униси-ку — сиёсат экан, ячейканинг хотиничи? Бу кишиниям сиёсат учун директор қилиб қўйдиларми?

Эртоев пахмоқ сочларини силаб яна илжайди:

— Кечирадилар, ячейканинг хотини ўзларига ёқмаслигини билмабмиз, ака!

— Гап унда эмас, Эртоев ака. Худо ҳаққи, шу аёлга ёмонликни раво кўрмайман. Аммо лекин... кўриб турибсиз-ку, ахир?.. Сийлаганни сигир билмас экан...

— Биладан!— деди Эртоев.— Унинг директорлиги вақтинча бир гап. Истаган маҳалда ирғитиб ташлаймиз. Парво қилманг, Чавандоз!

— Ҳалиям парво қилаётганим йўқ, Эртоев ака! Аммо лекин... Чавандоз, юзига қон тепиб, келишган мўйловини қимирлатиб кулди.— Яхшилиқни билмас экан булар! Сиз ўйлайсизки, бу гаплардан Гулсумхоннинг хабари йўқ деб! Кечирасиз, балони билади, бу хотин! Шошманг, пахта планини бажарсин, нималарни кўрсатаркан у киши!

— Бажарса... ўқувчи-ўқитувчиларнинг пешана тери билан бажаради!

— Шундоқ деймизу, аммо лекин, раҳматни бари бир директор олади-да, Эртоев ака. Боя ўзлари айтдилар-ку...

— Тўғри, лекин... ҳар қалай, ўғли, иккита укаси фронтда. Буёғини ҳам ҳисобга олиш керак, Чавандоз!

— Биладан. Билганим учун ҳам тегмай девдим, шуларга. Аммо лекин, андишанинг номини кўрқоқ қўйишди-ю. булар, Эртоев ака!

— Тўғри, бир йўлини топиб, сал босиб қўймасак, ҳаддан ошиб кетяпти булар...— Эртоев актларни қўлига

олиб ўйчан варақлади.— Вояга етмаган ёш қизни йўлдан уриб, ёмон ният билан уйларига олиб боришган... Чакки эмас. Аммо... ўғлингизни кўрган одам йўқми?— тўсатдан сўради у.

— Худо демасангиз, бандаси кўрган эмас.

— Хўп, қиз-чи? Қиз чатоқ қилмасмикин?

— Қиз...,— Чавандоз Ёдгорбекнинг гаплари эсига тушиб, кулимсиради.— Аввалом бор, бизнинг ўғил ҳам, чакки эмас, қиз билан дон олишиб юрганга ўхшаб қолди. Иккиламчи... қизнинг гапи инobatга ўтмаслиги мумкин...

— Хўп!— Эртоев хонтахтага қўлини тираб, шиддат билан гапирди:

— Мен бу ҳужжатларни тегишли жойларга топшираман. Иш судга чиқиши қийин. Бу тўғрида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Лекин теровга тушиб, бир-икки кун ётиб чиқишса... ҳушлари жойига келиб қолар дейман!— Эртоев қошини учуриб кулимсиради-да, яна жиддийлашди.— Демоқчиманки, шу иш юришиб кетса... Гулсум опани олдингизга чақирасизу, мулойимгина қилиб муҳрни қўлидан оласиз. Сабабини суриштирсалар, жавоб тайёр: ўз фарзандини тарбия қилолмаган одам, бошқаларнинг фарзандини қандай тарбия қилади? Тўғрими?

— Тўғриям гапми? Михдек денг, михдек!— Чавандоз азбаройи завқланиб кетиб кўзачага қўл узатган эди, Эртоев имо билан тўхтатди.

— Бас! Энди камина йўлга чиқади.

— Шунақами?— деди Чавандоз ва сал нйманинқираб сўради:

— Ҳа, бу... Шерматвойга одам юборсак... бошлаб келарди-ю, нозанин буғалтирни, лаббай!

— Нозанин буғалтир...— Эртоев негадир қизаринқираб кулди.— Майли, Чавандоз, кўнгил толпинса ҳам бирор ҳафта сабр қилмасак бўлмайди. Қўлга тушган қуш, у нозанин! Ҳар қанча толпинса ҳам қочиб қутулолмайди энди!

— Ҳали қочмоқчими, нозанин? Шундай бургутдан-а?

— Ҳа... энди... нозанин бўлгандан кейин нози бўларкан-да, Чавандоз!— деди Эртоев ва ўрнидан турди.

— Хуллас калом — бояги гап! Агар ҳалиги иш юришиб кетса... ўзлариям белидан босадилар. Унғача

вазифалари — маълумот тўплашу, гувоҳларни пухталаш!

«Маълумот тўплашу, гувоҳларни пухталаш!» Чавандоз Эртөөв кетгандан кейин ҳам бу ҳақда узоқ ўйлади, уйқуси қочиб, минг бир кўчага кириб чиқди, кейин, хаёли чуваланиб кетаётганини сизди-да, қўлини силтади:

«Баттар бўлсин! Нима, менми уларга арбоб билан ўйнашгин деган?»

Эрталаб Фотиманинг кўз ёшларидан боши гаранг (Кўчқор аразлаб уйларига келмай қўйганидан бери унинг кўз ёши қуримай қолди!), идорага кирди.

Чавандоз заҳарини кимга сочишини билмай, тўлиб ўтирган эди, бир маҳал, гўё: «Эчки ўлгиси келса, чўпоннинг таёғига суркалар», дегандек, Гулсумхон ўзи кириб келди.

Маълум бўлишича, у йигитларнинг устидан акт тузилганини эшитиб, гаплашгани келибди. Лекин гаплашиш шунақа бўладими?

Йўқ, Чавандоз бир қони қайнаса, бир жони ачиб, минг хил мулоҳазаларга бориб юришлари бекор экан! Бўлмаса... Гулсумхоннинг ўрнида бошқа одам бўлса, таёқ ютса ҳам агар, сал ўпкасини босиб кирмасмиди унинг олдига!

Йўқ, ўпкасини босиш у ёқда турсин, баттар ранглари ўчиб, гўё Чавандозни еб қўядигандай кўзлари ёниб, қалтираб кирди!

Узиям рўмоли елкасига тушиб, оқ оралаган сочлари тўзғиб кетган, ҳар бир сўзидан заҳар томади!

Эмиш, ҳамма балога сабабчи Чавандоз билан Эртөөв!

Узлари истаган номаъқулчиликни қилиб, ҳамма айбни пок, беғубор ёшларга ағдаряпган эмиш. Лекин туҳматнинг умри қисқа, барибир бир кун бўлмаса, бир кун ҳақиқат юзага чиқармиш! Ҳаддидан ошганини қарангки, Чавандоз жаҳли чиқиб кетиб, бригадирликни бошқа бировга топширишни талаб қилган эди:

— Ҳозир мenden бу ишни оламан деб овора бўлманг!— деб жавоб берди.

— Сабаб?

— Сабаб... озмунча меҳнатим сингмади бу пахтазорга. Аввал ҳосилни ўз қўлим билан йиғиб-териб топшираман, кейин, марҳамат, хоҳлаган одамингизни қўйинг!

Лекин энг қаттиқ ботгани шуки, Чавандоз унга жавоб беролмай қолди, тўғрироғи жавоб беришга улгуролмади. Чунки Гулсумхон, бу гапларни шартта-шартта айтди-да, Чавандоз ўзига келиб, жавоб топгунча эшикни «қарс» ёпиб чиқди кетди.

Кўпдан бери бундай муомалани кўрмаган, фақат таъзимга ўрганиб қолган Чавандоз бу гаплардан вужуди заҳарга тўлиб, қоққан қозикдай қотди қолди. Анчадан кейин ҳушига келиб:

— Шошмай тур,— деди муштини сиқиб.— Бошингга не кунларни солар эканман ҳали!

Лекин у бу гаплар билан ўзини қанчалик қамчиласин, кечқурун шаҳардан таниш терговчи чиқиб, учала йигитни баравар қамоққа олганда, яна кўнгли бир хил бўлиб кетди...

ИККИНЧИ БОБ

1

Мана, инсон ҳаётида рўй бериши мумкин бўлган энг оғир, энг даҳшатли нарса юз берди! Халқнинг мард ўғлонлари урушда душман билан олишаётган бир маҳалда зўравонликда айбланиб қамалиш... Бундан ёмон нима бор? Улимми? Йўқ, ўлимдан ҳам ёмон бу!..

Мащраб икки қўли бошининг орқасида, қоронғи хонада, шифтга тикилиб ётибди.

Тўғри, бу чинакам қамоқхона эмас, қишлоқ советининг қоровулхонаси, лекин номи қамоқ бўлгандан кейин...

Ундан нарироқда оёқларини деразанинг темир панжараларига тираб Қўчқор ётибди. Акмал эса бу ерга келгандан бери бурчакка тикилиб, тескари бурилиб олган.

Дастлаб уларни бу ерга қамаб кетишганда Қўчқор унга тегажаклик қилиб кўрди. Бироқ Акмал қўққисдан айниқдай бўкириб, шундай ҳамла қилдики, Қўчқор аранг чап бериб қолди.

— Ие, жинни бўлганми, бу хом семиз?

— Ҳа, жинни бўлдим!— Акмал чопонини бошига ўраб гужанак бўлиб ётиб олди.

Акмалнинг бунчалик эзилиши бежиз эмас, кеча терговчининг олдидан чиққанларидаёқ у ҳамма бало ўзи туфайли бўлганини сизди. Буни терговчи истехзоли жил-

майиб: «Ҳамма қилгуликни ўзлари қилиб, тағин бошқалар устидан арз ёғдиришини қаранг буларни!» дегандаёқ тушунди, тушунди-ю, дўстларининг юзига қарай олмайд қолди.

Рост, Эртоевларнинг устидан шикоят қилиш унинг хаёлига ҳам кириб чиққан эмас. Буни Машраб билан Қўчқор бошлади. Лекин улар бу ишни Акмалнинг кўнгли учун, унинг дадаси-ю, севгиси учун қилишди.

Акмал гоҳ дадасининг содда хатларини, кетаётганда: «Болам, укаларингни сенга, сени худога топширдим», деган насиҳатларини эслаб тўлғанади, гоҳ Гулчеҳра, унинг сал дағалроқ, лекин жозибали қилиқлари кўз олдига келиб, ичи ёнади... Эҳ, қаёқдан ҳам бултурги воқеа бўлди-ю, меҳрибонлик қила қолди бу қиз. Эҳтимол, ўшанда Акмал Гулчеҳранинг ётиб олган эшагини бир тепиб турғизаман деб, оёғи чиқиб кетмаганда, қиз эса шундан кейин Акмалнинг атрофида парвона бўлиб, рўмоли билан оёғини боғлаб, меҳрибонлик қилмаганда ҳозир бунчалик бўлмас эди у!..

Иўқ, на қамоқхонасидан, на сургунидан қўрқади Акмал! Гулчеҳрасиз ҳаёт керак эмас унга! Гулчеҳрадан айриладиган бўлса... отиб юборишсалар ҳам пинагини бузмайди. Ишқилиб, дўстларига зарари тегмаса бўлди — бошқасидан қўрқмайди.

Қўчқор унинг хаёлидаги ўйларини билади ва ичида кулади. У Акмалга тегажағлик қилишининг сабаби ҳам шунда. Бу билан уни аҳмоқона ўйлардан халос қилмоқчи бўлади.

Ҳа, Қўчқор ҳали кўриб қўяди, ким енгиб чиқаркан бу курашдан? У кеча терговчига ҳам худди шу гапни айтди. Умуман, у ҳар қандай синовга тайёр, фақат битта нозик масала бор. У ҳам бўлса... ойиси!

Ойисига оғир. Қўчқор шу топда ойиси қанчалик эзилиб, хунибийрон бўлиб юрганини билади. Юраги тошдан ясалган эмас — ақли етади бунга. Бироқ... на чора? Қўчқорми унга шундай нопок одам билан бир ёстиққа бош қўй деган?

Хаёл уни ҳар қаёққа олиб қочади. Отасининг қандайдир бўлакча меҳрга, кузпишар олманинг ҳидидай ҳазин муҳаббатга тўла сўнгги мактуби эсига тушиб, кўнглидаги эски дард яна қўзғалади... Ушандан кейин отасидан хат келмади. Тирикмикин, ё ўққа учиб, бир жойда қолиб кетдимикин?

Қўчқор чуқур тин олиб, бир ёнига ағдарилиб ётди, бу ўйлардан қутулиш учун Машрабга гап қотди:

— Ҳа, девонаи Машраб? Жандасидан айрилган қаландардай тўмтайиб қолдинг? Гапирсанг-чи, бундоқ!

— Э, қўй! Кўнгилга қил сигмайди!

— Ке, бўлмаса қучоқлашиб бир йиғлашайлик!— деди Қўчқор.— Бунақа экан, йўгонлар билан олишиб бало борми? Е «Олишмагин арбоб билан, арбоб урар ҳарбоб билан» деган гапни эшитмаганмисиз, ўртоқ шоир?

— Бўлмаса нима қилайлик, рақсга тушайликми?

— Рақсга тушмасанг, гаплашиб ётайлик бундоқ, тонг отсин!

— Усиз ҳам тонг отяпти. Эшитяпсанми — эшак ҳанг-раяпти.

— Э бор-э!— деди Қўчқор.— Етавер бўлмаса ўз ёғингга ўзинг қовурилиб.

У тескар: ўгирилиб чопонини ёпиниб олди. Хиёл ўтмай хуррага ста бошлади.

У чиндан уйқуга кетдими, ё Машрабнинг ғашига тегиш учун жўрттага шундай қиляптими — буни билиш қийин. Лекин Машрабнинг кўзида уйқудан асар ҳам йўқ.

Унинг ўйлари шамчироқ атрофида айланган парвонадай ҳамон бир нарса теграсида айланади: наҳотки уларнинг хати «бластдан Эртоевнинг ўзига қайтган бўлса! Қайтмаса нега кеча терговчи аризабозлик тўғрисида пичинг қилди? Умуман... Наҳот шунча номаъқулчилик қилган одамлар қутулиб кетса-ю, булар гуноҳкор бўлиб чиқса? Ҳозирги замонда-я? Совет ҳокимияти даврида-я?..

Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас! Рост, кўп нарса Гулчеҳрага боғлиқ. Кеча терговчининг гапидан ҳам шу нарса аён бўлди. Умуман, тергов, айниқса, терговчи Машрабнинг дилида галати таассурот қолдирди.

Одатда «терговчи», «прокурор» деганда Машрабнинг кўз олдига гаплари қатъий, кўзлари ўткир одам келарди. Бу эса худди Эшвой экспедитордай хўппа семиз, ҳар бир қоши мўйловдай келаётган, кўрган кишининг лабида табассум уйғотаётган галати бир одам эди. Ўзиям сўроқ пайтида кулиб, ҳатто аския қилиб ўтирди.

Йигитларнинг олдига савол-жавоб қоғозини суриб қўяркан, кулиб деди:

— Мана бу... ёлгон гапирсам оймни учқўргонда кўраман, деган қогоз. Марҳамат, табаррук қўлларини қўйсинлар!

Кейин, ҳар биттаси бир мўйловдай пахмоқ қошларини силаб, ҳазиллашди:

— Аттанг, шундай йигитмисан йигитлар хотин олгиларинг кепти, бунақа қиз опқочиб юргунча, ўзимга учини чиқарсаларинг-ку, онаси ўпмаганидан топиб берардим.

Қўчқор бошини ликиллади:

— Аттанг, сиздай меҳрибон акамиз борлигини билмашмиз-да,— деганди:

— Мана энди таниб қўясиз!— деб яна кулди.

Фақат, «суҳбати умумийдан» кейин йигитларни битта-битта чақириб сўроққа тутгандагина ўтган гапларни суриштирган бўлди. Ушандаям, гоҳ ҳандалакдан олиб, гоҳ:— аттанг, қиз билан битишмапсанлар-да, қиз билан битишганларинг-да-ку, олам гулистон, туя кўрдингми— йўқ, бия кўрдингми— йўқ!— дея, ҳазиллашиб ўтирди.

Лекин, гарчи унинг гап-сўзлари ва тақаётган айблари кулгили кўринса-да, одам кўрққулик эди. Чунки Едгорбекнинг зўравонлигини кўрган тирик бир жон йўқ. Гулчеҳра бўлса... Биринчидан, ҳали у нима деб, нима қўйиши номаълум, иккинчидан, башарти чинини айтганда ҳам, унинг гапи инобатга олинмаслиги мумкин, негаки, улар қизни йўлдан уришган эмиш!..

Машраб, азбаройи куйиб кетиб, Эшмат акадан гап очган эди, терговчи:

— Эшмат акани қўйиб туринг, олдин Акмал акадан гапиринг,— деб пичинг отди, сўнг, тўсатдан калта, йўгон қўлини ҳавода силкитиб, бунақа номаъқулчиликларга йўл қўймаслигини, Совет ҳукумати, совет қонунни олди-да жавоб беражакларини гапириб кетди.

... Совет қонунни дейди-я! Қонунни ҳимоя қиладиган одам ўзи оқни қора, қорани оқ қилиб турибди-ю, тагин қонундан гапирди!

Олдин дарча тақилладими, ё аввал аёл кишининг изтиробли овози эшитилдими— Машраб буни ажратолмай қолди.

— «Болам... Болажоним!»..— изтиробга тўла майин овоз яна такрорланди.

— «Ойим! Йўқ, бувим!» — Машраб пастки ойна

ўрнига ёпиштирилган қоғозни йиртиб, синчиклаб қаради:

— Ойи!.. Буви!..

Гира-шира қоронғиликда аёл кишининг рўмол ўраган боши кўринди.

— Болам! Қўчқоржон!

— «Фотима хола!»— Машраб шошиб Қўчқорни туртди.

— Тур, ойинг келди!

— Ойим?— Қўчқор уйқу аралаш тимискиланиб деразага ўтди. У ойисининг келишини кутмаган, яна тўғрироғи истамаган бўлса ҳам, кўнгли алланечук бўлиб:

— Ойи!— деди.— Нима қилиб юрибсиз ярим кечада?

Фотима хола жавоб бермади. Бошини темир панжарага суяб, пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

Қўчқор, томоғи ғип бўғилиб, шипшиди:

— Ойи! Ойи дейман?

Фотима хола нимадир деб пичирлар, бироқ «пиқ-пиқ» йиғи орасидан гапларига тушуниб бўлмас, фақат ўз-ўзидан койиниб, куйиб, дилида тўпланган дардларини тўкиб пичирлаётганини сезиш мумкин эди холос.

Қўчқорнинг дилидаги гина-кудурат, ойисига нисбатан сўнгги кунларда кучайиб бораётган норозилик — ҳаммаси бир зумда тўзғиб кетди, онанинг кўз ёши гўё бир сел бўлди-ю, қалбидаги ҳамма ғуборни ювиб ташлади.

— Ойи,— деди у, кўнгли юмшаб.— Ҳеч гап бўлгани йўқ, эрта-индин чиқаришади ахир!

— Вой ойигинанг айлансин, болам,— деди Фотима хола.— Бу Чавандозга тегмай ўла қолсам бўлмасмиди мен, қулиним, ўла қолсам бўлмасмиди?

— Бас, ойи!— деди Қўчқор.— Бас, ё бўлмаса...

Гарчи, «ё бўлмаса» нима қилишини Қўчқор ўзиям билмаса-да, унинг бўғилиб айтган бу гапи Фотима хола ни сал ҳушига келтирди. У кўз ёшларини шошиб арди-ю, кичик бир тугунни узатди.

— Ма, болам. Кулча билан сарёғ. Пича палови ҳам бор. Кечаси даданг меҳмонларга ош дамлатувди, томоғимдан ўтмади.

— Раҳмат, ойи. Энди кетаверинг. Эрта-индин қўйиб юборишади. Сира хавотир бўлманг.

— Қўйиб юборишса уйга борасанми?!

— Бораман ойи, бораман. Кетаверинг... Боринг..

Қўчқор қаттиқ қисташига қарамай, Фотима хола нималарнидир пичирлаб яна анча турди, кейин, кўз ёшларини рўмолининг учига арта-арта ғойиб бўлди.

Қўчқор дарҳол Машраб билан Акмални туртди.

— Қани турларинг, лапашанглар, қоринни тўйгазиб олайлик, кейин бир гап бўлар!

Кўпдан бери ош тугул, унинг таъмини ҳам унутадёган учта нор йигитга бир коса палов нима бўлади? Ошдан кейин патирни ҳам туширишгач, Қўчқор қоринини силаб, хушнуд кулди:

— Аммо лекин, шунақа ошлардан бўлиб турса, бир ҳафтада бўрдоқи бўлиб кетардик, лаббай?

— Ҳа, сени бўрдоқи қилиш учун олиб келишган бўтга!— пўнғиллади Акмал.

— Мени семиртириш учун, сени оздириш учун,— яна кулди Қўчқор.

Тонг палла эшик орқасида қандайдир ғовур-ғувур кўтарилди, кейин таниш ғазабли овоз эшитилди.

— Қани, эшикни очинг, оқсоқол!

— Хафа бўлмайсиз, партком ука, терговчидан берухсат...

— Терговчига ўзим жавоб бераман!

Машраб Қўчқорни уйғотди.

— Комил ака!

Учови ҳам қулоқларини эшикка тутиб, қотиб қолишди.

Лекин, Комил қапча ялиниб-ёлвормасин, қоровул:

— Сира иложи йўқ, ука, овқат бераман десангиз, майли, аммо кўришишнинг иложи йўқ,— деб туриб олди.

Комил, ҳафсаласи пир бўлиб:

— Милиционер бўп кетинг-э!— деди-да, гурс-гурс юриб, дераза томонга ўтди. Дарчадан қуйилиб турган ёруғликни тўсиб, ичкарига қаради.

— Ишлар қалай, лочинлар?

Сал сепкил юзи офтобда куйиб, аллақандай жигар ранг тусга кирган, ўзига ярашган кўк кўзлари кулимсираб турибди.

Йигитлар гўё дилларига нур тушгандай бўлиб, барабар жилмайишди:

— Мана, ётибмиз маза қилиб!— деди Қўчқор.

— Ҳа, дуруст,— кулди Комил, кейин чехрасидаги табассуми сўниб, кўзлари қисилди.

— Тордан кечаси қайтувдим,— деди у.— Келсам шу

гап. Мен ҳозир ҳаммасини суриштираман. Сенларда айб йўқ. Қаттиқ турларинг, уқтиларингми?

— Уққанда қандоқ!— деди Қўчқор, қувончи ичига сигмай.

— Хўш, мен нима дегандим? Чинакам кураш мана энди бошланди. Ҳа!

Комилдан кейин сал ўтмай Моҳира буви келди. Юм-юм йиглаб дарчадан тугунини бериб кетди. У дарвозадан чиқар-чиқмас Акмалнинг ойиси Солия хола келди. У деразага ёпишиб олиб, ҳадеб бир гапни такрорларди.

— Нималар қилиб қўйдинг, болам? Даданг бўлса ҳам бир сари эди, ҳолимиз нима кечади энди, худойим?— деб лаблари титраб, ўксиб-ўксиб йиғларди.

Йигитлар учовлашиб уни зўрға тинчитишди, кейин, навбатма-навбат дарчадан мўралаб, Комилнинг йўлини пойлашди. Лекин кун ботди ҳамки, Комилдан дарак бўлмади.

2

Йигитлар воқеасини Комилдан олдин эшитган ва ундан ҳам қаттиқ ғазабланганлардан бири — Инобат эди.

Уша куни эрталаб у бир-икки мўйсафидларни олиб, даштга кетган, мақсад — кузги буғдойга ер танлаб, қилинадиган ишларни мўлжаллаб қайтиш эди.

Кун илиқ, куз офтоби ипақдай майин, қизғиш шивоқ билан қопланган кенг дашт олтиндай товланиб, сокин мудраб ётар, кишини ўйчанликка, ёруғ эсдаликларга ундар, Инобатнинг кўнгли ҳам шунга мойил эди.

Сўнгги пайтларда ишлар анча юришиб қолди. Ёзда чекилган қийинчиликлар, қилинган оғир меҳнат беҳуда кетмади: пахта яхши бўлди, колхоз районда биринчи бўлмаса-да, ҳар қалай илғорлар сафида боряпти. Айниқса қизил армия фондига беш юз минг сўм ўтказиб, алоҳида танк заказ қилишга қарор қилгандан бери, колхознинг обрўси ошиб кетди. Энди биттаю битта ташвиш қолди, у ҳам бўлса кузлик буғдойни экиб олиш.

Рост, экишнинг ўзидан ҳам кўра уруғлик топиш қийин бўляпти, чунки, ёзда уруғлик топиб беришни ваъда қилиб, бор ғаллани топширишга мажбур этган одамлар ҳозир ҳеч нарсани билмаган бўлиб, четга чиқиб туришипти. Энди фақат битта йўл — қозоқ даштига эшак карвонни юбориб, қарз ғаллани олдириш қолди, холос!

Шунинг учун ҳам йигитлар тўғрисидаги хабар Инобатни титратиб юборди.

Инобат ёзда, Эшвой қўлга тушгандан кейин йигитлар Чавандоз билан чаплашиб қолганини билар, яқинда бўлган Гулчеҳра можаросидан ҳам хабари бор эди. Лекин... Наҳот бунинг учун қамашса? Ахир бу иккала воқеада ҳам йигитлар ҳақ-ку? Борингки ҳақ бўлмасин, борингки, қизиққонлик қилишиб, сал ошириб юборишган тақдирда ҳам, наҳот шундай долзарб пайтда уларни қамаб қўйиш ақлдан бўлса?

Инобат шу чопганича, саман йўрғаси кўпикка ботиб, қишлоққа қош қорайганда кириб борди.

У бир ўйи тўғри қишлоқ советига кириб, Чавандоз билан гаплашмоқчи эди, кейин: «Олдин бир суриштириб кўрай-чи, нима гап экан?» деган хаёлга борди-да, Гулсум опа бригадасига бурилди. Бурилди-ю, боши балога қолди. Чунки йигитлар ўрнига хирмонда қоп-қанорларга пахта тикаётган қиз-жувонлар, унинг ўзига ёпишиб кетишди: «уч бегуноҳ йигитни баравар қаматиб қўйиб, қаёқларда юрибсиз, раис опа?» дея чақиб-чақиб олишди. Бунга Гулсум опа билан Серафима Фёдоровнанинг босиқ, лекин аламли гаплари қўшилди-ю, Инобат ҳеч қаёққа бурилмасдан тўғри қишлоқ советига кирди.

Чавандоз қаёққадир кетган, лекин терговчи — ҳар бир қоши бир мўйловдай келадиган юм-юмалоқ, семиз одам — қишлоқ советининг ҳовлисида, катта шотутнинг тагидаги сўрида, терга ботиб чой ичиб ўтирарди.

У Инобатни очиқ чеҳра билан қарши олди, кўйлагининг тугмаларини иларкан:

— Э, оламда бормисиз, опажон?— деди хушнуд жилмайиб.— Қишлоғингизга йўқлаб келсак ҳам кўринмайсиз?..

Инобат сўрининг четига омонатгина ўтирди.

— Худди яхши иш билан келган одамдай гапирасиз...

Терговчи, мунчоқ кўзлари қисилиб, хахолаб кулди.

— Бизнинг ишимиз ўзи шунақа... ёқимсиз иш бўлса нима қиламиз, опажон?

Инобатга унинг кулгиси ҳам, гап-сўзлари ҳам жуда бачкана кўринди-ю, гапни чўзгиси келмай:

— Бу ишингиз... чиндан бўляптими, ўзи?— деб сўради.

Терговчи пиёлада чой узатаркан, яна кулимсиради:

— Яъни?

— Яъни, йигитларни чиндан қамамоқчимисиз, ё пўписа қилмоқчимисиз?

— Ҳмм.—терговчи ҳақорат қилинган одамдай, қовоғини солди. — Ғалати гапларни гапирасиз-а, опажон?

— Ғалати бўлмаса... айтинг-чи, шу йигитларга қўйилаётган айбга ўзингиз ишонасизми?

— Балли! Биз ҳам худди шуни ҳақиқат қилгани келдик-да, жон опа!

— Ҳақиқат!— деди Инобат.— Наҳот буни ҳақиқат қилиш учун шундай долзарб кунларда колхознинг энг яхши, энг ишчан учта йигитини баравар қамаб қўйсангиз?

Терговчининг лабидаги табассум секин сўнди, мўйловдай қошлари туташди.

— Биринчидан,— деди у,— қамаган бўлсак, бунга прокурорнинг санкцияси бор. Иккинчидан... тергов қилаётган сизми, опажон, ё бизми?

— Сиз!— деди Инобат кескин.— Бироқ, чин терговчи бўлсангиз ҳақ гапни айтинг! Бўлмаса... ҳақиқатга қарши бораман деб, мансабингиздан айрилиб қоласиз, мулла ака!

Инобат бунинг ҳаммасини шартта-шартта айтди-да, шахт билан ўрнидан турди. У кескин бурилиб ҳовлидан чиқаркан, терговчи сўз тополмай анграйиб қолганини кўрди.

Эрталаб кун чиқар-чиқмас Инобат Қурбон ота билан бирга райкомга борди.

Терим бошланганидан бери заготпунктда туриб, борган пахтани пешма-пеш топшираётган Қурбон ота бирдан икки арава тўхтаб қолганидан хуноби чиқиб, қишлоққа келаётган экан, ярим йўлда Инобатга учраб қолди-ю, унинг райкомга бораётганини эшитиб, орқасига қайтди.

Райком секретари Умаров бир ёққа кетаётган бўлса керак, бошида қишқи телпак, эгнида ҳарбий шинель «қорни катта» папкасига нималарнидир жойламоқда эди. Ҳамиша вазмин, камгап одам, бу сафар Инобат билан Қурбон отани бир талай илиқ сўзлар билан қарши олди.

— Э, келинг, отахон!.. Ҳорманг, Инобатхон! Газетага чиққандан бери бизларни назарга илмай қўйдингиз, дейман, лоақал бир келиб ҳол-аҳвол ҳам сўрамайсиз?

Инобат ёш қизчадай «дув» қизариб:

— Қанақа газета?— деди тушунмай.

— Ҳали ўқимадингизми? Ана холос!..—«Фронтга алоҳида танк заказ қилган ватанпарварлар!»— деб ёзиб чиқишди-ю!— Умаров кулимсираб «семиз» папкасидан газета олиб Қурбон отага чўзди.

Қурбон ота бурнига кўзойнагини қўндиради:

— Аммо лекин, ўзиям-мақтаса арзигудек маладес иш бўлди-да, ўртоқ Умаров!— деб хитоб қилди.

Инобат газетадаги хабарни ўқишдан ийманиб, кўчага тикилди, сўнг:

— Ундан кўра... қишлоқдаги ажойиб ишлардан гап-лашайлик, Умаров ака!— деди секин.

— Нима гап? Тинчликми ўзи?— Умаров бошидаги телпагини олди, оппоқ сочларини силай-силаё Инобатнинг рўпарасига бориб ўтирди.

Инобат уф тортди:

— Тинчлик бўлса тонг отмасдан сизнинг олдингизга чопиб нима қилардик, Умаров ака?— деди, овози титраб.— Ҳар бир одам олтинга тенг бўлиб турган бир маҳалда уч азамат йигитни беғуноҳ-бесўроқ қамаб қўйишса... бунга нима дейсиз ахир!

— Беғуноҳ дейсизми!— Умаров кўзларини юмиб пешанасини ишқалади.— Менга уларни ёш қизга зўравонлик қилишган дейишувди-ю?

— Зўравонлик қилишган бу азаматлармикин, ё Чавандознинг қутуриб юрган ўғлимкин?

— Между прочим, бу йигитларнинг таърифини билгингиз келса мана мендан сўранг!— Қурбон ота бошида фуражкеси қалтираб йигитларнинг ёздаги ишларини ҳикоя қилиб берди. Унинг гапини Инобат илиб кетди. У бўлган воқеаларни битта-битта айтиб бергач, тўсатдан:

— Эсингиздами, ёзда қозоқ даштларидан оламиз деб, уруғлик ғаллани ҳам топшириб юборувдик,— деб сўради.

Умаров хижолат чекиб йўталди.

— Ҳа, эсимда...

— Эсингизда бўлса... Пахта терими ҳам майли, бир бало қиламиз. Бироқ кузлик бугдой экилсин десангиз... бу уч йигитнинг ишини бир ёқли қилиб беринг. Бўлмаса... Қозоқ даштидан бугдой олиб келадиган одам йўқ колхозда!

Инобат қизишиб кетиб, писандага ўтганини энди пайқади-ю, уялиб ерга қаради. Бироқ Умаров буни сезмади, у бир-бир босиб тўрга ўтди, трубкани олиб прокурорни, кейин Эртоевни сўради. Лекин ҳар иккаласи ҳам топилмади шекилли, трубкани жойига қўйиб Инобатга юзланди:

— Хўп. Мен прокурорга ҳам, Эртоевга ҳам тайинлайман: терговни тезлатишсин. Бир-икки кунга қолмай масала ҳал бўлади.

Инобат Эртоевнинг исмини эшитганда баданига изгири теккандай сесканиб кетди, бир ўйи: «Эртоев аралашмай қўя қолсин шу ишга!» демоқчи ҳам бўлди-ю, райком секретари «нега» деб сўраса тузукроқ бир далил келтира олмаслигини сезиб индамади.

Бу гапдан кейин икки кун ўтди. Лекин умид уйғотадиган биронта ҳам хушxabар эшитилмади.

Бугун эрталаб Инобатнинг олдига Серафима Фёдоровна билан Гулсум опа кириб келишди.

Нима қилиш керак? Яна райкомга бориш керакми? Ё тўппа-тўғри обкомга борган маъқулми?..

Инобат шу ўйлар билан боши қотиб ўтирганида юзлари қорайиб, соқол-мўйлови ўсиб кетган Комил кириб келди.

3

Комил Инобатнинг саман йўрғасида қишлоқдан чиқиб кенг дашт қўйнига кираркан, негадир кўз олдидан ўша илиқ, серюлдуз ёз оқшоми кетмас, «Қоровул тепа» да уни кутиб ўтирган уч йигит, уларнинг гаплари, қандайдир бўлакча бир дўстлик туйғуси билан кузатиб қолишлари қайта-қайта эсига тушарди.

Инобат билан Серафима Фёдоровнанинг гаплари етмагандай, Комил саман йўрғани етаклаб дарвозадан чиқаётганида Барно учради.

У олдин йиманиб маъюс кўзларини Комилдан олиб қочди, кейин бош ирғаб саломлашди-да:

— Эшитдингизми?— деди оҳиста.— Машрабларни айтаман?..

— Эшитдим...

Барно бошини яна ҳам пастроқ эгди:

— Бу ўшанинг... ўша одамларнинг иши, — деди эшитилар-эшитилмас бир товушда.

Комил ундан бу гапни кутмагани учунми, бир нафас тикилиб қолди.

— Биламан. Мана, шу тўғрида гаплашгани кетяпман.

Барно «ялт» этиб қаради. Унинг маънос кўзларида аллақандай илиқ меҳр порларди!

Мана энди Комил катта йўлда Инобатнинг саман йўрғасини елдириб бораркан, Барнонинг қараши юрагини бир ғамгин ҳисларга тўлдирар, бир хаёлида алам-ли ўйлар кўзғарди.

У урушда ўлим хавфи остида душман билан олишиб юрган чоғларида фронт орқасида бунақа ҳодисалар бўлишини хаёлига келтирганмиди? Елғиз Комил эмас, у билан ёнма-ён туриб жанг қилган ҳар бир йигитнинг назарида, бутун эл, ёш-қари, ҳамма фақат бир ўй, бир ният билан яшар, у ҳам бўлса, Ватан тупроғидан душманни ҳайдаб чиқариш, ғалаба қозониш эди! Чунки эркинлик ва адолат учун кураш бўлаётган бу улуг айёмда бирорта ноҳақлик рўй беришини ўйлашнинг ўзи бемаъни кўринарди. Битта-яримта нопоклар топилса ҳам улар урушдан эсон-омон қайтганларнинг кўзларига тик қарай олмасликларига, ғолиблар олдида «ер бўлиб» кетишларига ишонишар эди.

Комил бу ўйлардан дам вужудини аланга олар, дам хаёлида Эртоев билан баҳслашар, дам райком секретари ёздаги жанжални босди-босди қилиб юборгани эсига тушиб, хуноби чиқарди.

Ушанда, Эртоев уни ўзбошимчаликда айблаб, масаласини райком бюросига қўймоқчи бўлганида, Комил бир жиҳатдан қувонган эди. Бюро кўрадиган бўлса Эртоев билан бир беллашмоқчи, агар боши кетса ҳам, бор гапни бир айтиб қолмоқчи эди. Бироқ, бюрога чорак соат қолганда райком секретари Комилни чақириб олиб, бу масала кўрилмаслигини айтиб қолди. Комил унинг гапига тушунмай:

— Қачон кўрилади бўлмаса?— деб сўраган эди, райком секретари мулојим жилмайди-да, Комилнинг елкасига қўлини қўйди.

— Умуман... машоқ масаласини кўтармоқчи эмасмиз,— деди.— Ватан урушининг қаҳрамони унча-мунча хатога йўл қўйса қўйибди-да, энди!

Комил қизариб:

— Эртоев ҳақ экан-да, бундан чиқди!— деган эди,

райком секретари ундан ҳам мулойимроқ бир оҳангда.

— Мен уни ҳақ деяётганим йўқ,— деди.— Лекин... қаттиқ қўллик қилган бўлса... шахсий манфаати учун эмас-ку, ука. Узингиздан қолар гап йўқ. Ватан талаб қиялпти буни!

Сўнг Комилга ўйчан тикилиб қўшимча қилди:

— Битта фронт ҳам етар, бу ерда яна бир фронт очиб юрмайлик, қўйинг шу гапни, иним!..

«Ўз манфаати учун эмас, фронт учун!»

Комил ҳам шундай деб ўйлаган эди, шундай деб ўйлагани учун ҳам унинг баъзи хатти-ҳаракатларини кечирган, ҳатто бошда ҳурмат қилиб юрганди. Лекин энди... Пичоқ суякка бориб тақалди. Жим туриш мумкин эмас энди!..

Комил шу тарзда ўзи билан ўзи баҳслаша-баҳслаша тап-тақир адирларни босиб ўтиб, кузнинг нафис сарғиш дуррасини ўраган шаҳар боғларига кириб борганида, офтоб ғарбга ёнбошлаган, шаҳар кўчалари сояга кўмилган эди.

Райком биноти негидир кимсасиз ва жимжит.

Комил ҳайрон бўлиб, зинапояга қадам қўйганида ичкаридан таниш секретарь қиз чиқиб қолди. У Комил ичкарига киришидан қўрққандай шоша-пиша ҳамма секретарлар областга кетганини айтди ва бир жилмайиб қўшимча қилди:

— Бир-икки кун беғалва дам олишингиз мумкин, Комил ака!

Комил Инобатнинг бояги гапларидан кейин тўғри обкомга кетаверсаммикин, деган хаёлга борган, бироқ райком секретарига учрамасдан туриб, областга чопишни яна эп кўрмаган эди. Энди нима қилади? Кетаверадимми?

У хаёлга чўмганича отининг жиловидан ушлаб орқасига қайтаркан, муйилишдан қора байир қўшилган таниш извош чиқиб келди. Извошда... Эртоев ўтирарди!

Эртоев уни кўриб, отининг бошини бурди, яқин келгач, енгилгина сакраб ерга тушди:

— Э, Комилжонми? Келинг, ука!

Комил сабабини ўзи ҳам англай олмаган ғалати бир ҳолга тушиб:

— Ҳа шу...— деди.— Секретаримиз билан бир гаплашмоқчи эдим.

— Тинчликми ўзи?— Эртөөв бошидан шляпасини олиб, қалин қора сочларини силади.— У кишини обком чақирганлар. Ҳозир телеграмма келди — мен ҳам эрта-лаб кетяпман!— Эртөөв Комилдан гап кутиб кўзига тик-килди, жавоб ололмагач, кулиб сўради:

— Ўзи нима гап? Сир эмасми?

— Йўқ, сир эмас. Мен ноҳақ қамалган ўспиринлар тўғрисида гаплашгани келувдим. Уртоқ Умаров сизга айтган бўлишлари керак...

— Ҳа айтувдилар. Лекин... ноҳақ эканини қаёқдан биласиз, дўстим Комилжон?— Эртөөв чиройли катта кўзларини қисиб, билинар-билинемас жилмайди: — Ёки бизнинг жазо органларимизга ишонмайсизми?

«Гапни буришини қара, аблаҳ!»

— Жазо органларимиз эмас,— деди Комил,— юборган терговчингиз ҳақ бўлса... нега чинакам ўғрилар, чинакам зўравонлар ҳозиргача озодликда-ю, бу ёш ўспиринларга тўхмат қилинади?

Эртөөвнинг қисилган кўзлари қоронғида «ялт» этган пичоқдай йилтиллаб кетди. Бироқ Комил ҳам қадалиб турганини кўриб, юзини четга бурди.

Бошқа пайт ва бошқа одам бўлганда-ку, Эртөөв нима дейишини ўзи биларди. Лекин райком секретарининг терговни тезлатиш ҳақидаги топшириғидан кейин, энг муҳими ҳозир яхши хабар билан обком чақиртирган бир вазиятда бу фронтовик йигитни силтаб ташлаш... мақсадга мувофиқ бўлармикин? Айни замонда, унинг олдида ўзини паст олса... ҳаддидан ошиб кетмасмикин бу йигитча?

Эртөөв томоқ кириб олгач:

— Биринчидан,— деди, ўзини босишга уриниб,— терговчи меники эмас, Совет ҳокимиятиники бўлади, ўртоқ Жалолов. Иккинчидан... кимки жиноят қилган бўлса — ўзига яраша жазосини тортади. Учинчидан, менга кўп писанда қилавермасдан, даъвоингиз бўлса... ўша органларнинг ўзига мурожаат қилинг, ука... Сизни фронтовик деб ҳурмат қилганда эшитган гапимиз шу бўлдими?.. Андишанинг номи қўрқоқ бўлмасин-да, дўстим!

— Ҳурматингиз шу бўлса... раҳмат!— деди Комил.— Назаримда, сиз менга ҳеч нарсани билмайдиган бир гўл деб ўйлаётганга ўхшайсиз.

Эртөөв ён-верига бир аланглаб олди, гаши келиб:

— Масалан, нимани биладилар?— деди.

— Масалан... урушда юрган йигитларнинг қайлиқларини йўлдан ураётган раҳбар ўртоқларни ҳам билемиз!

Эртоев, ранги бўздай оқариб, деди:

— Яна қанақа тухматлари бор раҳбар ўртоқларга нисбатан?

— Тухмат эмас, ҳақ гап бу! Софдил йигитларга бўхтон ортиш, халқ мулкига қўл чўзган Эшвой қочоқни ўз қанотига олиб, унинг уйида хотинбозлик қилиш, урушда дом-дараксиз кетган бир йигитнинг севгилисини йўлдан уриш!.. Барнохон...

— Бўлди! Бунақа тухматларингиз бор экан, истанган жойингизга шикоят қилишингиз мумкин. Аммо шуни билиб қўйингки, раҳбар ходимларга тухмат қилиб, уларнинг обрўсини тўкишга ҳеч ким йўл қўймайди.

— Қўрқитманг!

— Мен қўрқитаётганим йўқ, огоҳлантиряпман, холос!— Эртөөвнинг юзига қон югуриб, лабларида бояги истеҳзоли табассум пайдо бўлди. — Эшвой-Тошвойингизни билмайман. Аммо... Барнохон масаласида... Сизнинг рашкингиз келса ҳам айтай... У қиз ўзи менга кўнгнил берса... мен нима қилай? Йигит одамсиз... биласиз.

Комил Барнонинг маъюс порлаган қуралай кўзларини эслаб, қалбида нимадир портлагандай бўлди.

— Елгон!— у бу гапни жуда секин, ҳатто пичирлаб айтди. Бироқ унинг бу пичирлашида, оппоқ оқарган юзида шундай даҳшатли бир ифода бор эдики, Эртоев бир лаҳза индамай турди, сўнг, оғир тебраниб извошга чиқди, лекин отининг жиловини силташдан олдин, атрофига яна бир кўз ташлаб, деди:

— Майли, ука. Бу ишларда мен айбдор бўлсаму, қўлингизда фактларингиз бўлса — билганингизни қиларсиз!..

Эртоев жаҳл билан отига қамчи босди.

Комил ариқ бўйидаги толга суюяганича узоқ турди. У худди иситмаси ошиб кетаётган хастадай, ҳамон қалт-қалт титрарди.

«Раҳбар ходимларнинг обрўсини тўкишга ҳеч ким йўл қўймайди!»... Топган гапини қара, муттаҳам! «Ўзи кўнгнил берса... мен нима қилай?»..»

Комил сўнгги пайтларда Барно аллақандай чўкиб, эзилиб юрганини эслади-ю, ўзидан ҳам норози бўлди.

Нега бирон марта чақириб гаплашмади, ҳол-аҳвол сўрамади ундан?

Комил чуқур тин олиб, эгарга қўл чўзган эди, кимдир елкасига қўлини қўйди. Комил бурилиб қаради: ёнгинасида протезли оёғини гичирлатиб, ҳарбий комиссар Абубакиров турарди!

Чуқур ботган қиснқ кўзларида, яноқлари туртиб чиққан кенг юзида, юпқа лабларида майин табассум.

— Мен сенга боя телефон қилиб тополмадим, Жалолов!— деди Абубакиров.— Қишлоғингга эрта-индин биздан комиссия чиқади, ёшларни рўйхатга олади. Ердам берасанми?

— Қўлдан келган ёрдамни аямаймиз, ўртоқ капитан.

— Раҳмат, старшина. Хўш, ўзинг бу ерда нима қилиб турибсан?

Комил бирдан юраги «шиг» этди.

— Битта гап бор, ўртоқ капитан. Жангчиларнинг оилаларига нисбатан ноҳақлик бўляпти.

— Жангчиларнинг оилаларига нисбатан ноҳақлик? Бу қанақаси бўлди? Қани юр-чи, бир гаплашайлик!

У протезли оёғини силтаб босиб, ҳарбий комиссариат томонга йўналди, Комилнинг кўнгли бирдан ёришиб, унинг орқасидан эргашди.

4

Ухшатмаса учратмас, деганларидек, Муяссар ҳам Машрабга ўхшаб ҳамиша осмони фалакда юрар, ўзиям Машрабдай шоир табиат бир қиз эди.

Бу одат унга ота қонидан ўтганми ё Машрабдан юққанми, ёки бўлмаса у берган ишқий романлар таъсири ми — буни айтиш қийин. Шу маҳалгача у турмушдаги ҳамма нарса китобларда тасвир қилингандек «тўппатўғри», деб ўйлайди, ҳар ишда яхши кўрган қаҳрамонларига таҳлид қилади, ўшалардай катта ишлар қилиш, севгида вафодор бўлиш, яхши кўрган йигитининг қувончига шерик, дардига ҳамдард бўлиш орзуси билан яшайди.

Шунинг учун ҳам Машрабларнинг қамалиши ҳаммадан кўра Муяссарга қаттиқ тегди. Шу маҳалгача, бировнинг тариқдай гуноҳини кечиришни истамай, комсомолчасига шартта-шартта гапириб, оловдай ёниб юрган

қиз, биринчи марта ўйланиб қолди, биринчи дафъа ҳаётда ҳамма нарса у хаёл қилгандек тўппа-тўғри эмаслигини, баъзан нотўғри, ҳатто ноҳақ ишлар ҳам бўлиб туришини сизди. Сизди-ю, сўнгги кунларда атрофига тўпланган дугоналаридан мамнун, қалбида гунчадай очилиб келаётган илк севгининг тотли туйғуларидан маст бўлиб, шўх ишлаб, шўх кулиб юрган қиз, энди тўсатдан вазминлашиб, жимиб қолди.

Бу воқеа кўпларни қаттиқ ғазаблантиргангани, Серафима Фёдоровна билан Инобат опа тўполон қилаётганларини Муяссар ҳам биларди. Лекин, назарида, ҳамма, айниқса, алоҳида звено бўлиб ишлаётган юқори синф қизлари ундан ниманидир кутишарди, уларнинг кўзларида гўё: «ҳа, Муяссархон, комсорг деган ҳам шунақа бўладими? Ҳаммасини кўриб-билиб туриб, индамай ўтираверасизми!» деган бир савол бордай туюларди.

У айниқса биринчи куни ўзини қаёққа қўйишини билмай, гўё кенг далага сиғмай қолди, Машрабсиз гўё бутун қишлоқ ҳувуллаб қолган, ҳатто ипакдай нафис боғлар ҳам ўз латофатини йўқотган эди!

Кечқурун терган пахтасини топшириб уйларига қайтаркан, боғларидаги катта ариқча етганида, кўнглини бирдан ҳазин туйғулар чулғаб олди-ю, узоқ гурди.

Ҳозир ариқда сув йўқ, тагида фақат кўк-сариқ япроқлар ётипти. Лекин мана, ўша ариқча салом бериб ўсган ва опаси Зебо билан Барнохонга оқизилган нақш олмаларни «тутиб» қоладиган кумуш жийдалар... Машраб иккиси худди шу ерда ўтириб бу олмаларни битта-битта териб олишар, ўйилган ҳарфлардан қайси олма қайси йиғитники эканини билишар, сўнг «ёқмаган» йиғитларнинг олмасини ўзлари еб, қолганларини Барнохонларга олиб бориб беришарди...

Эҳтимол, ҳар эслаганда қалбини илиқ бир нурга тўлдириб юборадиган бу ажиб ҳислар ўшанда, мана шу жийдалар тагида «поччалар»ни мазахлаб, ҳар бири пиёладай олмаларни карс-карс тишлаб, кулишиб ўтирганларида куртак очгандир?

Йўқ, бу илиқ меҳр қиз дилида ундақ ҳам олдин, Гулсум опалар шаҳардан кўчиб келганда ва жуда билимдон кўрилган Машраб ҳеч кимни менсимай юрган чоғларидаёқ уйғонган. Чунки Машраб, ўша маҳалларда ҳам тут пишгандан кейин уларнинг боғидан чиқмас, ҳозир аллақандай ҳазин куз либосига ўралиб турган ана шу

шотутнинг тепасига чиқиб, Муяссарга дўппи-дўппи тўт териб берарди...

Йўқ, у ҳам эмас, бу ҳам эмас, ҳаммаси шеърин китоблардан, бирга ўқиган романларидан бошланди.

Бу ўқишлар аксарият Моҳира бувиникида, Ширин-ойнинг уйида, узоқ қиш кечаларида бўлар, ҳар хил гап-сўз тарқамасин деб, Муяссар бу кечаларга Гулчеҳрани ҳам бошлаб келарди.

Бироқ Гулчеҳра билан Шириной қандай қизиқ китоб бўлмасин, тезда уйқуга кетишар, жинчиरोқ ёнида, ёлғиз Машраб билан Муяссар иккиси қолишарди.

О, бутун қишлоқ уйқуга чўмган пайтларда танҳо ўтадиган бу сирли ва унутилмас кечалар!

Ташқарида бўрон увиллайди, шамолда чайқалган дарахтлар ваҳимали шовуллайди, деразаларга урилган қор учқунлари эриб кўз ёшидай тирқираб оқади, гоҳо оёқлари бир-бирига тегиб кетадиган иссиқ танча ва жинчи-роқ ёрита олмаган ярим қоронғи хона муҳташам саройдай гўзал туюлади. Негадир, ўқилган севги китобларининг ҳаммасида қиз ўз севгисинин, ўз қайноқ ҳисларини кўради, гўё бу китобларни ёзган шоирлар худди, уларнинг,— Машраб билан Муяссарнинг муҳаббатларини куйлагандай туюлади.

Машраб, сочлари тўзғиб, овози дам майин жаранглаб, дам ҳаяжондан титраб шундай чиройли ўқийдики, қиз унинг тўзғиган сочларини силагиси, ўт чақнаган кўзларидан ўпгиси келади.

Лекин ўпиш тугул унинг қўлини ушлашга журъат қани қизда? Шунинг учун ҳам аксарият ярим кечада, истар-истамас тарқалишаркан, дилларида айтилмаган гаплари қолар, «яхши ётиб тур», «яхши тушлар кўр», деган оддий сўзларнинг тагида улар учун бир дунё маъно бўларди!

Кейин Муяссар, уйқуси қочиб, қоронғи уйда узоқ ётаркан, дам Раъно бўлиб Машраб билан олис юртларга қочар, дам қаҳрамонона ишлар қилиб, унинг бошига тушган мусибатлар билан олишарди...

Мана, Машрабнинг бошига иш тушди. Бироқ қизнинг қўлидан нима келди? Опаси Зебога ўхшаганда-ку... бир йўлини топарди! Шу кечаю кундузда опаси Днепр бўйларида жанг қилаётган қўшинлар орасида эгнида гимнастёрка, елкасида аптечка, ярадорларни ўқ остидан олиб чиқиб, юзлаб одамларни ўлим чангалидан

юлиб оляпти. Бу бўлса... нима қилиши мумкин! Кимга боради? Нима дейди?

Бу саволга кутилмаганда Барно жавоб берди.

Одатда Барно тушгача идорада ишлаб, пахтага пешиндан кейин чиқар, лекин аксарият Муяссарлар билан эмас, сельпо ва идора хизматчилари билан терарди.

Бу сафар у четроққа чиқиб қолган Муяссарнинг ёнидаги жўякка тушди, қўлидаги этагини белига боғларкан:

— Салом, Муяссархон,— деди мулойим.

Муяссар бурилиб қаради, саломига бош ирғаб жавоб берди-да, қўллари чаноқлар устида яна ҳам тезроқ уча бошлади: у бировни хушламаса шундай қилар, гўё «кечирасиз, вақтим йўқ», дегандай, жон-жаҳти билан ишга ёпишарди.

Барно бир лаҳза қизнинг нафис эгилган позик қомастига, чиройли қирра бурнига, эгик киприklarига тикилиб турди, кейин чуқур тин олиб, теримга киришди.

У Муяссарнинг ёнига ҳар куни бўлмаса-да, гоҳа-гоҳа келиб турар, бироқ қиз ҳар сафар шундай қиларди: баъзан кўрмаган бўлиб қўя қолади, баъзан совуққина саломлашади-ю, ишга киришиб кетади.

Муяссар уни кўп хушламаслигини Барно сезади, бунинг сабабларини ҳам билади, лекин шунга қарамай ўзини бу қизга, умуман бу пок, шўх, самимий ёшларга яқинроқ олгиси келади.

Бу истак гажакдор жувонникида ўтган ўша машъум кечадан кейин бошланди.

Йўқ, Эртоев уни «алдаб» кетгани йўқ, гулни узишга узиб, сўлмасданоқ отиб юборадиган баъзи одамлардай, дарров «совуб» қолмади, аксинча, унга янада яқинлашиш, уни тамом ўзиники қилиш пайига тушди. Айни замонда, унинг муомаласида аллақандай, хўжайинларча ғурур, ўз ҳирсини қондирган одамларда бўладиган жирканчли бир дағаллик пайдо бўлди. Барно буни ўша кеча гажакдор жувонникида қолиб, Эртоевга ён беришга мажбур бўлгандаёқ сизди. Уша дақиқагача қизнинг қўлини ушлашдан ийманиб юрган одам, энди унинг аламли кўз ёшларига эътибор бермай, ўз ҳирсини қайта-қайта қондиришга уринар, кўкрагини ишқаб хушнуд жилмаярди... Барно буни сизди-ю, қалбида ғурур уйғотиб турган бир нарса сингандай, ҳаёти поймол бўлгандай туюлди.

Шу-шу, у негадир Ашрафжонни кўп эслайдиган бўлди. Биринчи марта у билан Тошкентда, анҳор бўйида учрашганлари, кейин қишлоққа келганлари, Ашрафжон кечалари боғлари атрофида танҳо айланиб айтадиган маъюс қўшиқлари, тўғон бўйидаги лайлак уя қўйган оқ терак тагида берган илк бўсаси, йнгит унинг сочларини аллақандай қўрқиб, титраб силаганлари хаёлида жонланиб, ич-ичидан эзиладиган бўлди. Барно Муяссарга ва софдил ёшларга яқинлашгиси келишининг боиси ҳам шу. Буларнинг муносабатларида унга ўз ёшлигини, илк муҳаббатини эслатадиган ажиб бир софлик, беғуборлик бор. Рост, бу яқинлик унинг дилига таскин бермайди, аксинча, шу маҳалгача қалбини нурга тўлдириб турган аллақандай бир нарсадан айрилганини эсига солиб, усиз ҳам ўртанган юрагини баттар ўртади. Лекин Барно, худди шаъм теграсидан кетолмаган парвонадай, ўзини яна ҳам яқин олгиси келади уларга.

Бугун Муяссар бурунгидан ҳам совуқ муомала қилди, ҳатто саломига жавоб ҳам бермади.

Илгариги пайтлар бўлганда Барно унга қайта гапирмас, бошини мағрур силкитиб, индамай ўтиб кетарди. Лекин ҳозир аламини ичига ютди-да, қизга яқинлашди.

— Муяссархон,—секин чақирди Барно, лекин Муяссарнинг ёнида тераётган Лариса ҳам ўгирилиб қараганини кўриб, тортинibroқ сўради:

— Сиз... Гулчеҳраҳон билан гаплашдингизми?

— Йўқ,— Муяссар бошини чайқади.

— Бўлмаса бир гаплашинг,— деди Барно.— Биладиган одамлардан эшитдим. Қиз қаттиқ туриб берса иш анча осонлашармиш. Терговчи қачон чақиради деб, кутиб ўтирмасин. Борсин, ҳақ гапни айтсин, ахир!

Барно бир Ларисага, бир Муяссарга қаради ва секин қўшимча қилди:

— Боя сиз... мен билан гаплашишнинг хоҳламадингиз. Мен шунчаки... шуни айтиб қўймоқчи эдим...

У лаблари титраб, ерга қаради, кейин, ҳар жой-ҳар жойдан битта-яримта пахтани олиб, жадаллаб кетди.

Муяссар, кўзларини катта очиб, унинг орқасидан тикилиб қолди. У сўнгги пайтларда Барно нимагадир жуда мунғайиб қолганини пайқаб юрар, бироқ ҳар хил миш-мишлар қулоғига чалиниб, унга баттар ўчакишар эди. Лекин ҳозир...

Муяссар юраги бир орзиқиб, ундан узр сўрашга оғиз жуфтлаган ҳам эдики, Лариса хаёлини бўлди.

— Рост, Муяссар, Гулчеҳра билан бир гаплашайлик,— деди бўйнида кўпириб ётган сочларини тўғри-лаб.— Нега бундай қилади? Бир нима десин ахир!

Муяссар кўзини Барнодан узиб, бош ирғади.

— Майли, бугун ишдан эртароқ бўшаб, бориб келайлик. Борасанми?

— Бораман,— деди Лариса.

5

...Эшикни Гулчеҳранинг ойиси — эллик ёшларга бориб қолган ранг-рўйи заҳил, касалманд аёл очди. Қизларни кўриб бирдан ўзгариб кетди.

— Гулчеҳра уйдаими?

— Ҳа,— деди аёл, истар-истамас ва дарҳол эшикни ёпди, чунки шу пайт ҳовлидан:

— Тагин ким келди?— деган овоз ва бўғиқ йўтал эшитилди.

— Ҳа, қўшнининг қизи!— аёл шундай деди-да, истар-истамас қўшимча қилди:

— Шўтта туринглар, ҳозир айтаман...

Гулчеҳра анчадан кейин негадир эшикдан эмас, чап қўлдаги тор кўчадан чиқиб келди-ю, қизлар билан қучоқлаша кетди.

— Вой, сизларни кўрадиган кун бор экану, жон дугоналар?

Бошида янги дурра, эгнида гулдор чит кўйлақ, у ҳеч ўзгармаган, гўё бўлаётган тўполонлардан беҳабардай, кулиб турар, фақат дадасидан қўрқса керак, ойисига ўхшаб шивирлаб гапирарди.

Муяссарга ҳаммадан ҳам унинг шу кулгиси оғир ботди.

— Нимага илжаясан?— деди у шартта.— Нималар бўлаётганини эшитдингми ўзи?

— Эшитдим...

— Эшитсанг нега индамай ўтирибсан?

Гулчеҳра ранги ўчиб, юзини четга бурди.

У нима қилишини билмай боши қотиб қолди.

Қиз тунов кунги воқеалардан кейин Ёдгорбекдан бошим балога қолади, деб ўйлаган эди. У эса тамом аксини қилди. Ҳатто ўшанда юборган бир сандиқ кийим-ке-

чакларини ҳам қайтариб олмади. Утган кун кечаси эса бир белбор майиз-ёнғоқ кўтариб яна келди. Янгаси орқали Гулчеҳрани чақиртириб олиб, уни олиб қочмоқчи бўлганлари учун кечирим сўради. Ахийрида уни белидан олиб, у сиз туrolмаслигини айтиб, шундай мулойим гаплар гапирди, шундай ялиниб-ёлвордики, Гулчеҳра бошини йўқотиб қўйди.

Лекин қиз буни ҳозир бу икки дугонасига қандай айтсин? Муяссар билан Ларисанинг хатти-ҳаракатларидаги бўлакча бир софлик, беғубор ўртоқлик туйғуси, йигитларга ёрдам бериш истаги ва яна алланималар уни индамасликка, сирини очмасликка ундайди. Айниқса ҳозир, уч йигит баравар унинг дастидан қамалиб ётганда бир нима деб бўладими?

— Ҳа, нега индамайсан?— деди Муяссар.— Гапир!

Гулчеҳра мунғайганича:

— Нима ҳам дейман? Иложим қанча?— деган эди, Муяссар баттар қайнаб кетди.

— Иложим қанча дейди-я! Терговчига учраш, ҳамма гапни гапириб бер. Яна бу киши комсомол аъзоси эмиш! Ахир улар сени деб, сен учун жабр тортишяпти-ку!

Муяссар, томоғи ғип бўғилиб, гапиролмай қолди. Тўсатдан Гулчеҳра ҳам кўзига ёш олди.

— Сенга осон бундай дейиш! Отанг коммунист бўлса! — деди хиқиллаб. — Менинг дадамлардай... касал бўлсалар кўрардим нима қилардинг?

Гулчеҳра бу гаплар Муяссарга таъсир этганини сездидан, юзига дуррасини босиб йиғлаб юборди. Муяссар чиндан ҳам нима қилишини билмай эсанкираб қолди. Хайрият, Лариса бор экан, Гулчеҳрани қучоқлаб юпатди, кейин терговчига бориб учраш шарт эканини, агар бормаса йигитларнинг иши оғирлашиб кетишини битта-битта тушунтириб берди.

Гулчеҳра бу «ташвиқот» дан кейин, ниҳоят, боришга кўнди, лекин битта шарт қўйди: терговчининг олдига учалови бирга боришади, бирга гаплашади.

Муяссар билан Лариса унинг бу шартини ҳам қабул қилди. Бироқ, шунча қийинчилик билан бошланган иш натижа бермади, чунки улар ийманиб-тортиниб идорага кириб боришганда... терговчи шаҳарга кетган эди. Комилдан сал кейин уни прокурор чақиртириб олибди.

Елгиз Машраб эмас, биринчи кунн ҳеч нарсани пиванд қилмаган Қўчқор ҳам учинчи кунга ўтганда аллақандай жимиб, огир хаёлга чўмиб қолди.

Вақт жуда секин ўтарди. Меҳнатга, кенг далада қизлар даврасида тўполон қилиб юришга ўрганиб қолган йигитларга ҳар бир соат йилдай туюларди.

Эсларига негадир кўпроқ отлар тушар, улар қаровсиз қолгандай туюлиб, юраклари ачишарди. Отларни сойга тушовлаб қўйиб, қиз-келиндяклар бериб кетадиган қовоқ сомсаларни еб, серюлдуз осмонга тикилиб ётадиган сокин оқшомларни эшлашганда ичлари пишиб, юраклари тугёнга тўлиб кетарди.

Шундай пайтларда тераклар дарёдай шовуллаган сокин кечалар, бир хурма қатикми, гўжами кўтариб келадиган Муяссар билан Ларисанинг сал уятган хушёқим овозлари, ҳатто тиним билмай пахта ташиб қопқанор кўтариб юрган дамлари ҳам қандайдир жуда завқли кўриниб кетар, қалбларида бўлакча бир нафосат касб этарди! Энг ёмони шундаки, улардан атиги бир-икки кўйлакни олдин тўздирган йигитлар кўкракларини ўққа тутиб урушда юришипти! Газеталар ҳар кунн Аҳмаджон Шукуровдай азамат жангчилар тўғрисидаги ҳикоялар билан тўлиб чиқяпти... Шундай пайтда улар энг ёмон жиноятчилардай қамоқхонада ётишипти!.. Терговчи бўлса Комил келиб кетгандан кейин уларни яна бир марта чақиртириб, пала-партиш гаплашди-ю, қаёққадир гумдон бўлди. У чақириб тургани ҳам бир жиҳатдан дуруст экан, ҳар қалай, талашиб-тортишиш, баҳслашиш мумкин эди. Бундан ҳам айрилгандан кейин, йигитлар худди кимсасиз бир оролга тушиб қолгандай бўлишди.

Терговчи, ниҳоят, учинчи кунн пешинда келди ва йигитларни чақиртирди.

У Чавандознинг хонасида бир ўзи ўтирарди.

Бурноғи кунн ғалати тиржайиб, бачкана гаплар билан қарши олган одам, бугун ҳар биттаси бир мўйловдай ўсиқ қошлари туташган, кўзлари киргайган бир қиёфада:

— Қани, марҳамат, ўтирсинлар,— деди.

У йигитларни биринчи марта кўраётгандай кўзлари баттар қислиб бир зум тикилди-ю, тўсатдан Эртоев-

нинг: «Хўш, нега терговни бунча чўзиб юбордингиз, ака?» деган гапи эсига тушиб, ўрнидан туриб кетди. Қалта қўлларини орқасига қилиб деразанинг олдига борди ва йигитлар ҳам эсидан чиқиб бирпас ўйланиб қолди.

Кеча, Эртөөвнинг: бир келиб кетинг, деган гапи билан йўлга чиққанида у муғамбирлиги билан донг таратган бу одамнинг бунчаликка боряшини ҳаёлига келтирганмиди?

У қишлоққа кетаётганида тилидан бол томиб гаплашган, ёш қизларга зўравонлик қилаётган бевошларнинг танобини тортиб қўйишни қаттиқ тайинлаган Эртөөв кеча уни совуқ қарши олди, қўл бериб кўришар-кўришмас:

— Намунча чўзиб юбордингиз, терговни?—деди, қовоғини солиб.

Бундай муомалани кутмаган терговчи олдин гап тополмай довдираб қолди, кейин ўзини сал босиб:

— Ахир... ўзлари айтувдилару... — деган эди, Эртөөв оппоқ муштини столга қўйиб, гапини бўлди:

— Хўш, нима дебман? Мен сизга бу ишни бир ойга чўзинг деганмидим? Балки терговни бошқа йўлга буришни ҳам талаб қилгандирман? Лаббай?

«Сурбетлик ҳам эви билан-да!»... Терговчи юрагига биров ниш ургандай оғир тебранди, кейин ўзидан ғижиниб:

— Менга қаранг, ўртоқ Эртөөв, — деди. — Агар мени ёш бола деб ўйласангиз... чучварани хом санабсиз! Сиз шохида юрсангиз, мен баргида юрадиган хилиданман, ҳа!..

Эртөөв шахт билан ўрнидан турди, қўлларини орқасига қилиб, узун кабинетининг нариги бурчагига борди-ю, тўсатдан хахолаб кулиб юборди.

— Ҳали ҳазилни чинга олдим денг? Оббў сизни-эй!..

У кўз ёшларини арта-арта терговчининг олдига келди ва унинг елкасига қўлини қўйиб:

— Бундай, дўстим,— деди жиддий оҳангда.— Ҳазилни қўйиб турайлик... Қўлингиздаги иш билан жуда кўплар қизиқиб қолди. Бир ёқда райком, бир ёқда военком Абубакиров... Хуллас, прокурор ўзиям айтар — ишни тезлатиш, умуман йигитлар фойдасига ҳал қилиш керак. Албатта — йигитлар айбдор! Аммо...— Эртөөв ел-

касини қисди.— Бир ёқдан уруш... Бир ёқдан катталар... Энди ён босишга тўғри келади, дўстим.

Эртөөв буни «илож қанча?» деган маънода кулиб айтди, лекин терговчи унинг нимадандир ташвишланиб, ҳатто қўрқиб қолганини аниқ сезди.

Ташвишланмай кўрсин-чи?.. У ўзи ҳам йигитларга тақилган айбнинг пуч эканини бошдаёқ сезган, фақат Эртөөв қаттиқ илтимос қилгани учунгина уларни сал «босиб» қўйишга розилик берган эди. Илоннинг ёғини ялаган бу муғамбир эса... иш чигиллашиб кетганини сир тутушга урнияпти!..

Терговчи чуқур ўйга чўмган одамдай, хонани бир айланиб бориб жойига ўтирди.

— Биз ўртоқ прокурор билан маслаҳатлашиб шундай бир тўхтамага келдик,— у томоқ қириб, йигитларга бир қараб олди. — Бир томондан ёшликларингни, бир томондан колхоз раҳбарларининг илтимосини ҳисобга олиб, қонунга хилоф бўлса ҳам, сенларни ҳозирча қамоқдан озод қилишни лозим кўрдик.

Машраб «ялт» этиб Акмал билан Қўчқорга қаради. Қўчқор эса, унинг қарашларини сезмагандай, ер остидан терговчига тикилиб турарди.

— Ҳозирчами, ёки мутлақоми, терговчи ака?

— Бу ёғи...,— терговчи бошини силаб жилмайди.— Бу ёғи ўзларингга боғлиқ, ука.

— Масалан?— деди Қўчқор.

— Масалан, бунақа ножўя ишлар қилмасаларинг, бировларнинг ишига суқулишавермасдан ўз йўлларингдан юрсаларинг...

Қўчқор зимдан Акмал билан Машрабга бир қараб олиб деди:

— Гапнинг пўст калласи... барча номаъқулчиликларни кўра-била туриб писиб юраверларинг, демоқчисиз-да, терговчи ака!

Терговчи чўнтагидан дастрўмолчасини олиб, бошини, пешанасини артди-да, аллақандай маъюс бир товушда:

— Сизга битта маслаҳат, ука,— деди,— тўсатдан негадир «сиз»лаб.— Кўп маҳмадоналик қилаверманг, сал босиқ бўлинг. Ҳали ёшсиз, кўп нарсанинг фаҳмига бормайсиз, иним.

Қўчқор нимадир демоқчи эди, терговчи қўлини бизиз қилиб эшикни кўрсатди.

— Боринг, ука, кўп билимдонлик қилавермасдан, қутулганингизга шукур қилинг, ҳа!..

— Шукур қил эмиш! Узинг шукур қил, бу ноҳақликлар учун бошинг кетмаганига! — деди Машраб ичида.

Улар ҳовлидаги ариқда юз-қўлларини ювишди. Кейин фақат эркинлик туйғуси бера оладиган бўлакча бир қувончга, ғалаба ғурурига тўла ажойиб дамлар бошланди.

Биринчи бўлиб, йигитлар Моҳира бувини кўргани боришди. Меҳрибон кампирнинг гўжалари-ю, зоғора ғонларига қоринларини тўйдиришди. Кейин, у кишининг айланиб ўргилишларидан кўнгиллари тоғдай ўсиб, Акмалларникига ўтишди, Солия холани тинчитгач, Қўчқор ойисига бир лаҳза кўриниш берди-да, ниҳоят далага, қизларнинг олдига кетишди.

Ажабо: улар қайси кўчадан юрмасин, кимлар билан учрашмасин — ҳамма севинар, ёмонлардан дакки емай, эсон-омон қутулиб чиққанларидан астойдил қувонарди.

Муяссар билан Лариса эса уларни чинакам қаҳрамонлардай кутиб олди. Оқшом яхши кийимларини кийиб, сойга чиқишди. Худди шу куни Ларисанинг отасидан телеграмма келипти. Рост, телеграмма жуда қисқа, «хат ёзинглар, хат кутаман, хат кутаман!» деган хитоблардан иборат эди, холос. Лекин бу бир парча қоз Ларисага қандайдир қанот берган: бир жойда бирпас тек туrolмас, дам сабабсиз кулар, дам тахта кўприк устида ўйинга тушар, дам Қўчқорнинг ғашини келтириб, Магнитогорскка кетишлари тўғрисида минг хил режалар тузарди.

Ҳеч нарсага тенглаштириб бўлмайдиган эркинлик қувончига, ғалаба ғурурига тўла бу бахтиёр кун ўтиб, эртаси куни қишлоққа ҳарбий комиссарликдан комиссия келди, ўн саккизга тўлган ҳамма ёшларни ҳисобга олиб, қўлларига билет бера бошлади. Бу ёшларнинг орасида Қўчқор билан Акмал ҳам бор эди.

Машраб комиссия келганини эшитган заҳотиёқ: «Улар урушга кетса... мен нима қиламан, бу қишлоқда бир ўзим қандай юраман?» деган фикрга бориб, титраб кетди. Уша куни қаерга бормасин, қайси кўчадан ўтмасин, ҳамма унга истехзоли қараётгандай, «жўжа-хўроз» деб кулаётгандай туюларди. Ҳатто далада пахта

тераётган хотинларнинг: «Ҳа, Машрабжон, қалайсан, сени комиссияга чақиришмадимми?» деган жўн саволлари ҳам қулоғига бошқача эшитилар, гўё улар: «Ҳа, ўз дўстларингдан айрилиб нима қилиб юрибсан?» деётгандай бўларди.

Комиссия қишлоқ советининг идорасига жойлашган, идоранинг олдидаги гузар хотин-халажга тўлиб кетган эди. Комиссияга чақирилган йигитлар Машрабнинг назарида ўзлари билан ўзлари бўлиб, уни назарга илмайгандай, ҳатто Қўчқор билан Акмал ҳам у билан баландан туриб гаплашаётгандай кўринарди.

Комиссия иш бошлашининг иккинчи куни эрталаб, Қўчқорларни кўриш умидида гузарга борган Машраб қишлоқ советининг олдидаги майдонда протезли оёғини ғарчиллатиб Чавандоз билан айланиб юрган капитан Абубакировни кўриб қолди.

Абубакиров қўлини паҳса қилиб Чавандозга ниманидир уқтирар, чиройли мўйлови аллақандай шалпайиб қолган Чавандоз эса бошини тез-тез ирғаб шалпайиб турарди.

Машраб, эҳтимол Чавандоз бўлгани учундир, Абубакировнинг олдига боришга журъат этолмади. Лекин кейинроқ комиссиядан чиққан бир тўп йигитлар капитанни ўраб олиб, у билан суҳбатлаша бошлаганларини кўрганда чидаб туrolмади. Бир сакрашда паҳса девордан ошиб, майдонга тушди, кейин, қадамларини солдатчасига гурс-гурс босиб Абубакировнинг олдига борди, азбаройи нафаси етмаганидан, сўзларни бўлиб-бўлиб деди:

— Уртоқ капитан! Мумкин бўлса... Битта арзим бор... шуни... шунга қулоқ солсангиз!

Йигитлар чекиниб унга йўл беришди. Абубакиров қисик кўзларини баттар қисиб, қизиқсиниб тикилди.

— Хўш, қандай арз экан, бўз бола?

— Арзим шуки...— Машраб капитаннинг кўзларидаги илиқ меҳрни кўриб енгил тортди.— Арзим шуки, мен ҳам шу йигитларга тенгқурман. Ешимиз бир. Шунчаки... қишлоқ советининг китобида янглиш ёзилиб, бир ёш кичик бўлиб қолибман. Агар мумкин бўлса... Мен ҳам комиссиядан ўтсам!

Абубакиров, гўё уни биринчи марта кўраётгандай, унга яна бошдан-оёқ разм солиб чиқди, юпқа лабларида мулойим табассум кўринди:

— Хўш, буларга тенгдош эканингни қаёқдан биламиз?

— Мана, ўртоқ капитан...

Машраб: «Мана, Қўчқор айта қолсин!» демоқчи эди, бироқ, Қўчқорнинг хўмрайиб турганини кўриб, шошиб қолди-да:

— Худо урсин агар ёлғон гапирсам!— деб юборди. Зўр қаҳқаҳа майдонни янгротди.

Абубакиров, ёш боладай силкиниб-силкиниб куларкан, кўлини Машрабнинг елкасига қўйди, кулги аралаш сўради:

— Унақа бўлса... Ишониш керак! Кимнинг ўғлисан ўзи? Исми-фамилиянг нима?

— ИсмиМ Машраб. Аъзам ячейка деганнинг ўғлиман.

— Девонаи Машраб!— деди кимдир.

— А-а!.. Адолат қидириб юрганларданман дегин?

Абубакиров кўз ёшларини артди ва «жим» деган маънода кўлини кўтарди:

— Молодец йигит экан бу! Бор, комиссияга кир — комиссия ҳал қилади буёғини!

«Ҳамма нарсани Абубакиров ўзи ҳал қилади», деб юрган Машрабнинг руҳи тушиб кетди, комиссия кўрмасданоқ қайтариб юборади, деб ўйлади. Лекин Чавандознинг катта хонасида ўтирган врачлар унинг ёшини суриштирмади ҳам. Бирови бўйини ўлчади, бирови кўкрагига қулоғини қўйиб ниманидир эшитган бўлди, яна бирови гоҳ ўнг кўзини, гоҳ чап кўзини босиб, қандайдир ҳарфларни ўқитиб кўрди. «Яроқли», «Яроқли» дейишиб, беш минутга қолдирмай комиссиядан ўтказиб қўйишди. Узиям энг қизиқ ишлар шундан кейин бошланди.

Абубакиров йигитларни саф қилиб, Машрабни олдинга ўтказди, кейин қаёқдандир Едгорбекни етаклаб келиб ёнма-ён қўйди-ю, қўлларини силкитиб:

— Бу икки йигитга бир қаранглар!— деди.— Мана бу хўроз йигит ўн саккизга чиқибди-ю, буниси ҳали ўн олтида эмиш!

Ҳар жой-ҳар жойдан пиқ-пиқ кулги эшитилди.

— Ҳей, — деди Абубакиров Едгорбекка ер остидан тикилиб. — Хотиннинг борми? Хотин олсанг, беш боланинг отаси бўлардинг-ку!

Зўр қаҳқаҳа гузарни янгротиб юборди. Бечора Ёдгорбек! У, гўё кимдандир нажот кутгандай, кўзлари жовдираб, атрофига қарар, худди совқотаётгандай, ҳадеб бошини елкасига қисарди.

— Йигит деган мана бунақа бўпти!— деб Машрабни кўрсатди Абубакиров. — Туришини қара — хўроз, а, хўроз!..

— Қани, марш комиссияга!— кўзлари чақнаб буюрди у Ёдгорбекка.

Ёдгорбек бесўнақай лапанглаб идорага қараб чопди. Машраб эса, уят, гурур, шодлик ва яна аллақандай туйғулардан маст бўлиб ўзини қаршидаги боғларга урди.

У кун бўйи шу қувонч, шу кайфиятда юриб, уйларига кечқурун, пахтани араваларга ортиб бўлгандан кейин борди, борди-ю, сўрида Фотма-Зухрани бағрига босиб ўтирган Мастурани кўриб тўхтади.

Поччасидан қора қоғоз келганидан бери чўндай сўлиб қолган Мастура секин ўрнидан турди. Хаста одамнинг кўзларидай ичига ботган кўзларида нафратга ўхшаш бир учқун чақнади.

— Сен... ақлинг жойидами ўзи. Мени... Бизни ўйла-масанг ойимларни ўйласанг бўлмасмиди, аҳмоқ!— у лаблари титраб юзини четга бурди.— Бор, ойимнинг аҳволига бир қара!

Машраб, юраги увишиб, эшикни журъатсизгина очди.

Гулсум опа тўрдаги каравотда, қўлларини тиззаларига қўйиб худди Машрабнинг кириб келишини кутгандай, эшикка тикилиб ўтирарди.

Йўқ, у Мастура айтган аҳволда эмас, одатдагидай ўйчан ва босиқ кўринарди. Бироқ... илгари ҳам шунчалик жуссаси кичкинамиди, ё... ҳозир шундай кўриняптими Машрабга? Рўмоли елкасига тушиб, оқ сочи очилиб қолган... Пешанасидаги, лабларининг четисидаги ажинлар бунчалик кўп эмас эди шекилли, илгари?

Машраб оҳиста юриб унинг олдига борди, аъзойибаданини жимирлатиб юборган ички бир туйғуга бўйсуниб, тиз чўкди.

— Ойижон, кечиринг. Бошқа иложим бўлмади. Дўстларимдан айрилиб...— у, ойисининг кўзлари жиққа ёшга тўлганини кўриб, сўзини ичига ютди, бошини унинг тиззасига қўйиб қучоқлаб олди.

Ғалати нарса-да турмуш: киши бир қоқилса устма-уст қоқилади, бир бахти чопса, устма-устига чопади.

Йигитларнинг Чавандоз устидан қозонган дастлабки ғалабаларидан кейин... ишлари юришиб кетди. Яна ўша, оғир бўлса-да, кишига қандайдир ғурур бахш этадиган улкан меҳнат кунлари бошланди. Бунинг устига ҳар куни бир қувончли воқеа юз берарди: гоҳ фронтда янги шаҳарлар озод бўлар, гоҳ кечалари қизлар сойга Гулчехрани бошлаб чиқишар, гоҳ Ларисанинг отасидан хат келиб, бутун бригада шов-шув бўлиб кетарди...

Октябрнинг охирлари эди.

Бир кун йигитларни Гулсум опа чақиртирди. Октябрь байрамигача бутун колхоз пахта планини бажаришини айтди ва шунга уч-тўрт номерлик бўлса-да бир концерт, ёки кичик бир пьеса қўйиб беришларини илтимос қилди.

Улар олдин концерт қўйиб беришмоқчи эди, бироқ машоқларнинг мазаси бўлмагач, Машраб шаҳар кутубхонасини ахтариб «Улим босқинчиларга», деган бир пьеса топиб келди-да, учинчи пардасини қўйишга киришди.

Мактабнинг ҳувиллаб ётган бўш зали кечалари чинакам жанг майдонига айланди. Еттинчи лампанинг хира ёруғида гранаталар «портлаб», ёғоч пулемётлар тарақлаб, эҳтиросли монологлар ўқилди. Одатда кечқурун кун ботганда, пахталар қанорларга тиқилиб, араваларга ортилиб бўлгандан кейин бошланадиган бу репетициялар кўпинча тун ярмидан ошгунча давом этар, лекин на чарчоқ билинар, на уйқу келарди. Аксинча, машқ тугагандан кейин ҳам чуқур сукутга чўмган қишлоқ кўчаларини бошларига кўтариб, баҳслаша-баҳслаша зўрға тарқалишарди.

Бир кун кечаси репетиция айни авжига чиққанда залга Комил кириб келди.

Белида қилич, қўлида автомат, партизан қиз Оксана — Муяссарга гап ўргатиб турган Машраб Комилни кўриб, шошиб қолди. Кўнглидан: «Наҳот, репетицияни эшитиб келган бўлса?» деган фикр кечиб, эти жимирлаб кетди.

Комил мулойим кулимсираб уларнинг ўйинини кузатиб турди, кейин мақсадга ўтди.

Ҳа, Машраблар жуда яхши, жуда керакли иш бошлаган, лекин, афсуски, Комил пьесани кўриш учун эмас, балки тўхтатиш учун келган. Чунки қўшни колхозлардан қарз олиб экилаётган уруғлик тугаган, энди тоғ орқасидаги қозоқ даштларига бориб, ёзда улар ҳисобига ўтказилган бугдойни олиб келиш керак...

Муяссар билан Лариса тўмтайиб қолишди. Лекин йигитлар хурсанд эди. Чунки, биринчидан, улар кўрмаган жойларни кўрар, иккинчидан — бу, Комил айтмоқчи, фронт учун, галаба учун, урушда қон кечиб юрган жигарбандлари учун қилинадиган катта ва масъулиятли бир вазифа эди!

Репетиция тўхтади, бу гапдан икки кун кейин, байрам арафасида, яна эшак карвон ташкил қилишиб, тонг палла йўлга чиқишди.

* * *

Ёзда ғалла ташиб чиниққан машҳур карвонга бу сафар эшаклар жуда саралаб олинган, хўтиklar йўқ. Карвон сон жиҳатидан ҳам ёздагидан кўпроқ — эшаклар юзга борарди.

Машраб билан Акмал Комилнинг илтимосига кўра карвоннинг охирида («бирорта жўжахўроз уйқусираб қолиб кетмасин») борарди. Олдинда — саман йўргага минган Комил билан машҳур кўк ҳангисида қаққайиб кетаётган Қурбон оталар. Қўчқор ҳам уларнинг ёнига ўтиб олган.

...Узоқ йўлнинг ўзига хос гашти бўлади. Уйдаги ҳамма ташвишлар орқада қолади, олдинда эса кишини нотаниш эллар, одамлар, узоқ ва хатарли йўллар кутади. Аммо энг яхшиси — хуржунда колхоз берган бешолтита зоғора, бир-икки қадоқ қурт ва меҳрибон бувилар қўшган бир ҳовуч-ярим ҳовуч туршак, олма қоқи, писта, ҳеч бўлмаганда қовурмоч бор. Комил сафарга чиқишдан олдин озиқ-овқатни эҳтиёт қилишни қаттиқ тайинлаган бўлса ҳам, баъзилар ҳозирданоқ бир лунжида туршак, бир лунжида қурт, оғизлари қулоқларида, чақчақлашиб кетяпти.

Қишлоқдан чиққач, йўл куйган калладай тап-тақир қирлар оша ўнг қўлдаги тоғ тизмалари билан ёнмаён кетди.

Офтоб эндигина чиққан, олдиндаги қир ва чўққилар аллақандай майин, илиқ нурга чўмилиб ётибди.

Беш-олти чақирим юрилгач, йўл тоққа қараб бурилди. Сал ўтмай, ярми яхлит тошдан иборат баланд тепаликка кўтарилишди. Пастда кўк-сарик яйлов кўринди. Кенг яйловда оқ ўтовлар гулдор дастурхонга тўнтарилган оқ пиёлаларга ўхшаб кўринарди. Утовларнинг атрофида аёллар, итлар билан қувлашиб юрган ёш болалар кўзга чалинарди.

Эшак карвон шарқираб оқаётган сой бўйида тўхтади. Яйлов аҳли, айниқса кексалар Қурбон отани яхши танишаркан, дарҳол сув қовоқларда қатиқ, заранг товоқларда сузма, қурт пайдо бўлди.

Қурбон ота фуражкасини тўғрилаб жилмаярди:

— Ҳа, инқилобга хизмати сингган одамни унутмайди, қозоқ! Яхшилиқни билади бу халқ! Қани, олинлар!..

Болалар бир-бирларини туртишиб, кўз қисишиб олишди: отанинг гапи кулгили бўлса ҳам, қурт ва сузмадан кайфлари чоғ эди.

Яйловдан кейин йўл тобора ўрлаб, баланд қирларни ёнбағирлаб, олмазор ва ёнғоқзорларни оралаб кетди.

Илиқ куз офтоби баланд кўтарилган сайин тоғ-тошлар бўлакча бир латофат кашф этади: қалин олмазорлар ўт олган гулхандай ловуллаиди, сап-сарик ўрикзорлар ипакдай майин товланади, баланд мусаффо осмонда секин сузган лочинлар кўринади... Лекин энг қизғини шундаки, узоқдан яхлит бир қоя, катта бир чўққи бўлиб кўринган тепаликлар яқинлашганда гўё ўз бағирларини очадилару, янги яйловлар, сойликлар, шовуллаб оққан дарёчалар намоён бўлади... Бояги шўхлик ва кулги тинган, ҳамма жим, ўйчан...

Акмал эшагининг кесик қулоғига тикилиб ниманидир пичирлайди: унинг сафардан умиди катта, чунки Қўчқор ўзига тегадиган ғалланинг ҳаммасини, Машраб эса ярмини унга берадиган бўлди. Бунга ўз тегиши қўшилса, ҳам укалари сал тинчийди, ҳам Гулчеҳранинг отасига бир-икки пуд дон бериб, маъшуқасини Чавандознинг чангалидан қутқариб қолади... Мабодо унгача дадаси ҳам қайтса, ошиғи олчи бўлади унинг!

Машраб, аксинча, қишлоқни тамом унутган. Гарчи у қишлоқда ўсган бўлса-да, бундай тоғ олмазорларини, ипакдай майин ўрикзорларни, тошларни ёриб чиқиб, тоғ

ёнбағирларини қоплаб ётган асрий ёнғоқзорларни биринчи кўриши. Бу ерда ҳамма нарса бўлакча, аллақандай улугвор, айни замонда, қандайдир нафис. Машрабга шундай туюладики, гўё тоғ ажиб бир сахийлик билан ўз сирларини очмоқда, гўё уни мафтун этмоқчи бўлгандай, ўз латофатини кўз-кўз қилмоқда!..

Қўчқор ҳам қойил бу тоғлардан. Лекин у хаёлга чўммайди, аксинча, бу кенг яйловлар, баланд чўққилар устида от ўйнатиб юргиси келади. У айниқса орхарларни кўрганда ичи пишиб кетади. Ҳар сафар шохлари буралиб-буралиб кетган бу ғалати ҳайвонлар йўл ёқасидаги қояларда пайдо бўлганида Қўчқор хасад ва алам билан Комилга тикилади.

Қани энди Комил остидаги саманини берса-ю, Қўчқор унинг бошини қўйиб, бу орхарларни қувиб кетса!

Лекин Комил йўл ташвиши билан банд. Эҳтимол, у оғир сафарнинг бутун масъулиятини сезгани учундир, тоғ манзараларининг гўзаллигини эмас, бу йўллардан эсон-омон қайтишни ўйлайди.

Албатта, йўлга олдинроқ чиқиш керак эди. Лекин аввал пахта, кейин кузги дон экиш билан бўлиб, бош қашишга ҳам фурсат бўлмади. Бунинг устига, ёзда бир дон қолдирмай, ҳаммасини топширишга мажбур этган Эртөөв, кузги ғалла экиш планини кечиктирдинг, деб Инобат иккисини ҳар куни Ижрокомга чақиртиравериб, тоза жонларига тегди...

Комил ҳар сафар Эртөөвни ўйлаганда эсига негандир Барно тушади-ю, хуржундаги тивит рўмолнинг майинлигини сезгандай ва кўнглидаги ҳамма ғубор тўзғиб кетгандай бўлади.

Кеча кечқурун Барно секин эшикни очиб, унинг кабинетига кирди, кўзлари жовдираб, қўлидаги тугунчани узатаркан: «тивит рўмол, совуқ бўлса... ярадор қўлингизга ўрарсиз», деди. Комил кейин очиб қараса, рўмолдан ташқари бир жуфт жун пайпоқ билан тўрт букланган қоғоз ҳам чиқди:

«Ҳурматли Комил ака!

Буни шунчалик бир дўстлик совғаси, деб билгайсиз. Ҳамма мендан юз ўгирган. Бутун қишлоқда ёлғиз сиз: «шу ҳам одам-ку», дегандай сал дурустроқ муомала қиласиз. Яхшиликка яхшилик қилгиси келаркан кишининг. Барно».

Яхшиликка яхшилик!.. Комил қизнинг эзилиб юрганини, дуч келганда ўзгариб кетишларини билса ҳам, ҳанузгача у билан очилиб гаплашмаган эди. Бунинг учун у гоҳ ўзидан гижинади, гоҳ қайтган ҳамон қиз билан қандай учрашишини ўйлаб, юраги ҳаприқиб кетади.

Унинг ўйларини баъзан Қурбон ота бўлади.

Ота гоҳо кўк ҳангисини тўхтатади, узангига оёғини тираб, қаддини ростлайди, бошидаги фуражкасини ва ёнбошидаги чарм сумкасини тўғрилай-тўғрилай, болаларга жиддий тикилади:

— Уртоқлар... Биз ҳў ўша даранинг орқасида не-не ёт унсурлар билан олишганмиз. Между прочим, ўша жойларда не-не одамларнинг қабри бор. Телпақлар олинсин, ўртоқлар!..

Сўнг олис-олисларга тикилиб, бир зум сукут сақлагач, Машраб билан Қўчқорга имо қилиб, қўшиб қўяди:

— Между прочим, буларнинг оталари ҳам бор эди, ўша жангларда!..

Қўчқор болаларга қўшилиб пиқ-пиқ кулса ҳам, Машраб кулмайди, кулолмайди. Отанинг гаплари юрагига жиз-жиз тегади-ю, пиқ-пиқ кулаётган Қўчқорга қараб ўшқиради:

— Аҳмоқ! Қовоқ калла! Қим бўлсан бу гапдан куладиган?

Офтоб рўпарадаги Рустам Довон чўққисининг орқасига бота бошлаганда олисда қандайдир қўралар, ўйлар кўзга чалинди. Уйларнинг мўрисидан тутун бурқирар, атрофида қўй-қўзилар ўтлаб юрарди.

Қурбон ота яна узангига оёғини тираб, болаларга мурожаат қилди:

— Бугун шу овулда дам оламиз, негаки эртага Емонтошдан ўтамыз. Емонтош деганни эшитгансанлар-а?

Қўй йўловчиларнинг бошига етган, кўп карвонларнинг юкини йўлда қолдирган бу машҳур дарани ҳали кўрмаган бўлсалар ҳам, унинг совуқ таърифини эшитган болалар бош ирғашди:

— Билямиз, отахон!

— Балли!— деди ота.— Эшитган бўлсаларинг эшакларни тўйдириб, ўзларинг ҳам яхшилаб дам олинглар! Эшак карвон яқинлашганда овулдан далани бошига кўтариб бузоқдай-бузоқдай бўрибосарлар чиқди,

кетма-кет болалар чопиб келишди, ниҳоят, бошларига ғалати оқ ёпинчоқ ташлаган кампирлар, сочларига чўлпи таққан қиз-келиндяклар кўринди.

Қурбон отани танийдиган мўйсафидлар бу овулдан ҳам топилди шекилли, қўрғонларнинг бирига кириб кетган ота лаҳза ўтмай, ҳассага суянган чўққи соқол бир чолни бошлаб чиқди.

Чол сойдаги карвонга узоқ тикилиб тургач, аёлларга нимадир деди.

Шундан кейин болалар уйма-уй таралиб кетишди.

Лочинларнинг чекига овулнинг чеккасидаги кичик кўра тушди.

Улар эшакларини тушовлаб, кўрага яқинлашганда ичкаридан қўйларнинг тапир-тупури, ёш аёлнинг жанрангли товуши эшитилди:

— Уйнақламай ўлиб кетгур!

Кўчқор кулимсираб кўрага кириб кетди.

Кўрага кираверишда қизил кўйлакли нозиккина бир жувон сигирга толпинаётган бузоқ билан олишмоқда эди. Бузоқ ҳар толпинганда жувон бир неча қадам кетидан чопқиллаб борар, шунда орқасидаги бир ўрим сочи силкиниб, чўлпилари кумуш кўнғироқчалардай майин жирингларди.

Кўчқор чопиб бориб, жувоннинг кўлидан арқонини олди ва бузоқни бостирманинг устунига боғлаб берди.

Жувон кутилмаган меҳмонлар тўғрисида эшитган бўлса керак, унча таажжубланмади.

— Раҳмат, қалқам!— деди-да, бир кулиб қўйди.

Жувоннинг кулгиси ҳам, юмалоққина юзи ҳам, кичкинагина бурни ҳам — ҳаммаси аллақандай ўзига ярашиб турар, жуда ёқимтой кўринар эди.

Жувон ўз ҳусни билан йигитларни «лол» қилиб қўйганини сизди шекилли, кўзлари қисилиб яна бир жилмайди. Сўнг елиб-югуриб сигирини соғди, ўчоққа ўт қўйиб, сут пиширди ва ниҳоят меҳмонларни чойга чақирди.

Унинг «чой» дегани одатдаги чой эмас, балки сут, қатиқ, сузма ва қўртдан иборат тамадди экан.

Чойни ичиб бўлар-бўлмас, уйда набирасини бағрига босиб ўтирган кампир бурчакка тўшак ёзиб ётиб олди. Бирпасдан кейин Акмал хом семиз ҳам мудрай бошлади. Кўчқор ёш жувонга кўзини қисиб, ҳазиллаша

бошлаганини кўрган Машраб эса, негадир гаши келиб, ўрнидан турди.

Ташқари шундай зим-зиё эдики, Машраб ҳеч нарса-ни ажрата олмай бир неча дақиқа эшикда туриб қолди, фақат осмонда қандайдир оқиш юлдузлар чарақлар, улар шундай йирик эдики, гўё қора бахмалга сочилган оппоқ олмаларга ўхшарди.

Машраб, қоронгиликка кўзи ўргангач, бир-бир бо-сиб қўрадан чиқди, қир ёнбағрида «қирт-қирт» шивоқ чайнаган эшакларнинг ёнидан ўтиб, сой бўйига тушди.

Оламни чуллаган қоронгилик энди гўё чекинган, атрофда асрий соқчилардай сукутга чўмган мағрур чўқ-қилар қорайиб кўринарди. Жимжит. Пастда, сойлик-нинг зимзиё ўпқонида, бебош тоғ дарёси оҳиста гу-вуллайти. Унга шамолда чайқалган азим чинорлар-нинг шовуллаши қўшилиб, водий гўё денгиздай улуг-вор садо беради.

Машраб сой бўйидаги чинорга суяниб, сукутга сукут кўшган бу ажиб садоларга қулоқ соларкан, теварақ-даги чўққилар яна ҳам сирли туюлиб, хаёлини олис-олисларга олиб қочди...

Ҳа, кимлар ўтмаган бу қадимий йўллардан? Кимлар-ни кўрмаган юлдузлар билан сўзлашиб турган бу асрий чўққилар?

Эски ривоятларга қараганда, бу қадимий йўллар-дан Искандар Зулқарнайн ҳам ўтган, Чингизхон лаш-карлари ҳам, Оқсоқ Темир эса тоғлар орасида лашкар тўплаб тахт ва салтанат учун курашган!

Ким билсин, эҳтимол ҳозир Машраб ўтирган дарё бўйида бутун Осиёни титратган фотиҳлар фотиҳи Амир Темир ҳам ўтирганмикан? Эҳтимол, ҳозир эшак-лар ёйилиб юрган қир ёнбағрида отлар кишнаб, қилич-лар шарақлагандир. Неча-неча довжурак ўғлонлар дарё-нинг у юзидаги қоронғи дараларда яшириниб юриб, адолат учун курашгандир?..

Бу ўйлардан ҳаяжонланиб, осмони фалакда юрган Машраб тўсатдан ўн қадамча нарида кимдир пи-пиқ кулганини эшитиб, ҳушини йиғиб олди.

Кўнғироқдай нафис янграган овоз — ёш жувонники!
Хушнуд дўриллагани — Кўчқор!

— Ҳой, ўзбекнинг боласи, қўйиб юбор!— дейди жу-вон ёлвориб.— Қозоқнинг текин хотини бор дейсанми? бу ерда?

— Менга қаранг, жон Гулжамол!— Қўчқор қанси-
рар эди.— Битта ўпай, жон янга!

— Бўлди. Бўлди дейман ўзбекнинг боласи!

Жувон Қўчқорнинг қўлидан қутулиб чиқди чоғи,
чўлпиларини нафис жаранглатиб қўрага қараб қочди.
Қўчқор унинг кетидан эргашиб:

— Гулжамол!— деди.— Гулжамол. Жоним. Бирпас
тўхта!..

Машраб хаёли чувалашиб, ўтирган жойида лол бў-
либ қолди.

Қанақаси бўлди бу? Ахир кечагина эмасми, Қўчқор
Муяссардан Ларисани чақириб беришни сўраб, ёлво-
риб юргани?

Мана, Машраб ҳамон қўлида Муяссарнинг кичкина
мулойим кафтини ҳис этади, қулоқлари остида унинг:
«Йўл оғир, эҳтиёт бўл, Машраб!» деган майин овози
янграйди. У бўлса... шу ҳам муҳаббат бўлдимиди? Бунақа
экан, нима қилади соддадил қизни чалғитиб?.. Эҳ!

Қўрғончанинг ёнидан беш-олти болани эргаштириб
Комил ўтди.

— Эшакларни қайтаринглар, бу атрофда қашқир
бўлиши мумкин,— деди у.

Лаҳзадан кейин болалар эшакларни тапир-тупур
қувиб қўраларга ҳайдаб тушишди. Қўчқор билан Ко-
мил кўринди.

— Йигитлар қалай?— деди Комил.

— Намозшом бўлмасданоқ пинакка кетишди икки-
сиям!

— Сен нима қилиб юрибсан ухламасдан?

— Менми?— Қўчқор жўрттага овози дўриллаб кул-
ди.— Мен бирорта сулув келинчак йўлиқиб қолмасми-
кин, деб пойлаб юрибман!

— О!

— Комил ака,— деди Қўчқор.— Бу... севги деган
бало сизниям бршингиздан ўтганми?

— Ким билсин, ука.

— Нима қиласиз алдаб — сирингизни биламан-ку.

— Қанақа сир?— кулди Комил.

— Фикри-зикрингиз Барнохонда!

— Яна қанақа сирларимни биласан?— Комил алла-
қандай ясама кулди...

Машраб уларга кўринмас эди, кўнгли бир хил бў-
либ, қўрага томон юрди. Қўчқорнинг гапи унинг учун

янгилик эмас, сўнгги пайтларда Комил Барно билан учрашганда кўзлари чақнаб кетишларини пайқаб юрарди. Бу ҳол Эртоевдай юрагини тилка-пора қилмаса ҳам, ҳар қалай, акаси эсига тушиб, қаттиқ ўксинади. Мана, бугун ҳам шундай... Машраб уйга кирди-да, кўрпага бурканиб ётиб олди.

* * *

Эртасига карвон тонг отмасдан йўлга тушди, кун чиқар-чиқмас Емонтош дарасига кириб борди ва ўн бир жойдан сув кечиб, пешинга яқин зўрға ўтди, кейин Рустам Довондан ошиб, кечга яқин қозоқ даштларига чиқиб олди.

2

Қишлоқдан чиқишда уч-тўрт кунда қайтиб келишни мўлжаллаган эшак карвоннинг иши «уйдаги гап бозорга тўғри келмайди» дегандай бўлди: бир ҳужжатлардан нуқсон чиқиб, бир бошлиқлар топилмай, бир юқоридан қўшимча ижозат келмай, даштда ҳафта — ўн кун қолиб кетишди.

Яхшиям қозоқ овуллари келди-кетдига ўрганиб қолган, меҳмондўст, сахий бўлади, акс ҳолда болаларнинг аҳволи танг бўларди. Чунки колхоз берган нон, қурт, туршак уч-тўрт кундаёқ тугаб, хуржунларнинг таги кўришиб қолди.

Бу сафар ҳам тоғ орасидаги овулдагидай болалар иккита-учтадан қўра-қўрага тақсим бўлган, овул аҳли улар билан топганини баҳам кўрарди.

Қиладиган тайинли иш йўқ, болаларнинг куни овул айланасидаги тўқай ва шивоқзорларда эшак боқиш билан ўтади.

Қишдан дарак йўқ, ўқтин-ўқтин осмонда булут пайдо бўлса ҳам, ёгин ёғмас, кунлар худди қишлоқдагидай илиқ, майин.

Болалар эртадан кечгача тиззадан келадиган бўлиқ пичанзорларда кураш тушишади, бир-бирларига тега-жоғлик қилишади. Зерикиб, ўзларини қаёққа уришни билмай, гоҳо эшакларига миниб, улоқ чопишади.

Эшакларга маза. Улар, донли шивоқлардан қоринлари қаппайиб, бир-икки кундаёқ дикиллай бошлаган.

Буни кўрган Комил, болаларнинг: «Қачон кетамиз?»— деб қисташларига:

— Шошманглар, йўл оғир, эшаклар семирсин!— деб кулиб қўяди.

Шундай кунларнинг бирида, шивоқзорда ағанашиб, бекорчиликда кураш тушаётган «уч оғайни»нинг ёнига юз чоғлик қўйларини олдига солиб, Қалбек деган ўланчи, дўмбирачи йигит келиб қолди.

Қўлида узун таёқ, елкасида дўмбира, кигиз қалпоғини бошининг орқасига суриб, шўх кўзларини қисиб бир лаҳза Акмал билан Қўчқорнинг курашига разм солиб турди, сўнг, таёғига суяниб кулди:

— Ҳа, ўзбекнинг бўз боласи, зерикиб ичларинг пишптим дейман?

Қўчқор Акмални қўйиб юбориб, ўгирилиб қаради:

— Зерикмай нима қилайлик, қозоқнинг боласи? Овулингда қўйдан бошқа нарса йўқ!

— Қўйдан бошқа нарса йўқ?— Қалбекнинг кўзлари қисилиб, юпқа лабларида истеҳзоли табассум жилва қилди.— Бу овулнинг чечан қизларини кўрмапсан, ўзбек!

«Чечан қизлар!»

Машрабнинг юраги чўғ теккандай жизиллаб кетди, Акмал ғалати жилмайди, Қўчқор эса Қалбекка тегишди:

— Биз кўрмасак чечан қизларингни! Кўрсатадиганининг биттаси сен бўлсанг, қош қораймасдан туёғингни шиқиллатиб қоласан!

— Танишасанларми сулув қизлар билан?— деди Қалбек ва муғамбирона кулди.— Аммо битта шарт бор.

— Қанақа шарт? Хўш?

— Сўзга чечан, ўланга уста йигитларни ёқтиради қозоқ қизлари! Сўзига сўз, ўланига ўлан билан жавоб бермасаларинг кулги бўласанлар!

— У ёғини бир бало қилармиз!— ўйламай-нетмай жавоб берди Қўчқор, сўнг Машрабга қараб кўзини қисди.— Уланчи оқинимиз ҳам бор ичимизда.

Машраб негадир қизариб, дудуғланиб қолди:

— Бекорларни айтяпти бу. Улан билмайман мен!

“ Қўчқор хуноби чиқиб қўлини силтади:

— Майли! Бу билмаса... ўзим боплайман. Аввал танишайликчи сулувларинг билан, оғайни!

— Хўп, уддасидан чиқсанг таништириб қўяман, ўзбекнинг боласи!

Акмал йигитнинг кетидан тикилиб:

— Ҳали шарманда қилмаса эди бу пучуқ!— деб пўнғиллаган эди, Қўчқор жеркиб ташлади:

— Сулув қизлардан шарманда бўлишнинг ҳам ўзига яраша гашти бор. Қўрқсанг уйда қолавер, хом семиз!

Машраб индамади. У қозоқ романларини, Обой китобларини кўп ўқиган, қозоқ қизлари билан бўз болаларининг эркин муносабатлари, айниқса, қизларнинг шўхликлари, гапга чечанлиги тўғрисида кўп эшитган. Шунинг учун ҳам Қалбекнинг таклифини эшитган заҳоти кўз олдига ғалати нарсалар келиб, юраги питирлаб қолди.

У дам Муяссар эсига тушиб, ўзидан нафратланар ва боришдан бош тортмоқчи бўлар, дам ихтиёридан кучлироқ қандайдир бир нарса хаёлини олиб қочар ва тобора тоқатсизланар эди.

Қалбек қош қорайганда дўмбирасини чертиб ва секин хиргойи қилиб кириб келди.

Оёғида пошнаси баланд қизил этик, эғнида янги яхтак, кўзини муғамбирона қисиб деди:

— Улан топиб қўйдиларингми, ўзбекнинг болалари? Кетдик бўлмаса. Бу ёғини толеларингдан кўринглар!

Улар овул оралаб кетишди. Бир-биридан хийла узоқ жойлашган қўраларда таниш ғовур-ғувур босилган, ўчоқларда олов сўнган, фақат кичик-кичик дарчаларда мойчироқлар милт-милт қилади.

Ҳаммаёқ сув қуйгандай жимжит. Ўқтин-ўқтин қўралардаги бўрибосарлар ваҳимали ириллайди-ю, Қалбекни таниб, дарҳол думларини ликиллатиб қолади.

Улар овулнинг энг четидаги қўра эшигида тўхташди.

Ичкарида ловуллаб олов ёнар, унинг қизгин шуъласида пастқамгина уйнинг ланг очилган эшиги ва остонада ўралашган қандайдир аёллар кўзга чалинарди.

Қалбек ичкарига қадам қўяркан:

— Бўз болалар келди, кутиб оласанми, янгажон!— деди.

Дарҳол тунов кунгидай чўлпилари майин жаранглаб, рўпарада оғзини рўмол билан ўраб олган новчагина жувон пайдо бўлди, ўзбек сўзларини сал бузиб таклиф қилди:

— Хуш келибсизлар, йигитлар.

Йигитлар торгина даҳлизга киришганда, ўнг қўлдаги эшик бир очилиб ёпилди-ю, мўралаган қизларнинг юлдуздай чарақлаган қисиқ кўзлари, кулимсираган юзлари кўринди, шўх кулги эшитилди.

Йигитлар чап қўлдаги хонага киришди.

Хона пастқам бўлса ҳам кенг, уч жойда мойчиरोқ липиллайди. Деворга осилган сўзана ва гиламларгина эмас, тахмондаги тўшаклар, ерга ёзилган кигиз ва палослар, ҳатто сандиқлар — ҳаммаси қирмизи рангда. Шунинг учун ҳам хона чироқ шуъласида қип-қизил товланади.

Қалбек йигитларни тўрга ўтқазди-да, ўзи қаёққадир ғойиб бўлди.

Йигитлар бир-бирига қараб олишди. Бу овлоқ қўра, қўшни хонага йиғилган қизлар, хушмуомала яннга — ҳаммаси қандайдир ғалати туюлади, эшик ҳар очилиб, даҳлиздан қизларнинг жарангли кулгиси, чўпиларнинг нафис жаранглаши эшитилганда йигитлар бир сапчиб тушишади.

Ниҳоят, эшик очилди-ю, остонада... қўлларида қўлтиқ таёқ, эгнида ҳарбий гимнастёрка, ёлғиз оёғини силтаб босган бир йигит кўринди. Кетма-кет Қалбек кирди.

— Ассалому алайкум, меҳмонлар!— чўлоқ йигит қўлтиқ таёғини бир силташда, «дик» этиб уйнинг ўртасига келиб қолди. Машраблар ўринларидан тургунча, у қўлтиқ таёқларини деворга суяб:

— Қалай, аҳволлар яхшими, йигитлар?— деди-да, лочинлар билан қўл бериб кўришди. Кўрпачага ўтириб, Қалбекнинг қўлидаги дўмбирасини олди, секин чертиб, унга қаради:

— Янганга айтсанг-чи, қалқам,— деди.— Олиб кирсин сулувларини! Кутавериб ичимиз пишиб кетди-ку, нинчагим!

Қалбек ўрnidан қўзғалгунча бўлмади, қўлида дастурхон, янга ўзи кириб келди.

Дастурхонда яна ўша қурт, сузма, сўк пайдо бўлди, салдан кейин эшикда бир гуруҳ қизлар кўринди.

Улар аввал худди ўзбек қизларидай ийманишиб, юзларини сал яшириб, «сен юр, сен юр» дея бир-бирларини туртишиб, кулишиб туришди. Кейин дастурхоннинг бир томонига ўтиришди.

Қизларнинг ҳаммаси деярли бир хил кийинган: оёқларида пошнаси баланд қизил этикча, бошларида қизил шол рўмол, қизил шойи кўйлаklarининг устидан хипча бел барқут нимчалар кийган. Нимчаларига тақилган қатор-қатор кумуш тангачалар майин жаранглаб, уйни янгротиб юборди.

Еноқлари бўртиброқ чиққан юмалоқ юзларда, қисирроқ бўлсада, шўх чақнаган қора кўзларда ийманиш эмас, балки қизиқиш ифодаси жилва қилади, лаблар беихтиёр кулимсирайди.

Бу қизиқсиниб қарашлар, тортиниш ва зимдан кузатишлар бир лаҳза давом этгач, чечан янга:

— Ҳой қизлар,— деди кулиб,— қанчадан бери йигитларга зор бўлиб, энди бир тўпландик. Тортинмасдан йигитларга ёпишинқираб ўтиринглар!

Қуруқ гулхандай «гув» этган кулги ўртадаги ётсирашни бир оз кўтарди, юзларида табассум ўйнаб, қизлар ёзилиниқираб ўтиришди.

Буни кўрган янга яна ҳам авжига чиқди.

— Ҳой, ўзбекнинг бўз болалари! Жон борми, ўзларингда? Қизларни кулдириб, гапга солиб ўтирсангларчи! Ё қизга яқинлашишдан қўрқадими, ўзбекнинг бўз боласи?

Бўлди кулги!.. Айниқса Машрабнинг ёнидаги Сулувсоч деган хипча бел, нозиккина қиз қотиб-қотиб кулар, янгроқ овози силкинган чўлпиларининг нафис жаранглашига қўшилиб, йигитнинг юрагига жаз-жаз тегарди.

Кўчқор аллақачон янганнинг ёнига ўтиб олган, улар кўз уриштира бошлаган, у ҳатто ёш жувоннинг қўлларини ушлаб-ушлаб қўяр, умуман, ўзини қишлоқдагидай эркин сезар эди. Ёлғиз Акмал ҳамон оғзига сўк солгандай жим ўтирар, баъзи-баъзида ғалати жилмайиб қўйса ҳам, гапга аралашолмас, бахтига, ёнидаги қиз ҳам тортинчоқроқ шекилли, кўп кулавермас, камсуқум эди.

Бир-бир пиёла чой ичилиб-ичилмасданоқ ярадор йигит:

— Чойингни қўй, янгатой,— деди.— Дастурхонингни йиғиштир. Бари бир қўй сўймайсан-ку бизга!

— Қўйим бўлса сўярдим-а, бундай меҳмонларга!— деди янга ва кулди:— Қўйнинг калласини оғанг келганда ейсан, қайним!

— Сира қайғурманг, янга. Қелиб қолади, оғам!..
Дўмбирани чўз, Қалбек. Яқинроқ ўтир. «Қора тўрғай»-
ни ол, иним!

Сулувсоч қошларини учуриб:

— Яна «Қора тўрғай»ми? — деб кулди. — Ҳеч тўймас
экансиз шу ўланга.

Ярадор йигит дўмбирани секин куйга соларкан:

— Вой қалқам, қалқам!— деди хўрсиниб.— Элдан
узоққа кетсанг билардинг бу куйнинг қадрини! Урушда,
окопда ётиб орзу қилардик — эл-юртга омон қайтиб,
бир эшитсак «Қора тўрғай»ни деб! Не-не бўз йигитлар
ўлиб кетди, сендай сулув қизларни бир кўрсаму, «Қора
тўрғай»ни бир эшитсам деб, қалқатойим!

Бир лаҳза шўхлик ва кулги маъюс сукут билан ал-
машди.

Ярадор йигит дўмбирани созлаб, қаттиқроқ чала
бошлади. Унинг қизларникидай ингичка, нозик бармоқ-
лари тагидан чиқаётган ва негадир дарҳол бепоён дашт-
ни эслатган нафис куй дилларни қитиқлай бошлади.
Қалбек ҳам яқинроқ ўтирди ва кўзини юмиб, секин
тебрана бошлади, бироқ шу пайт йигит бармоғи билан
дўмбирани бир уриб, куйни узди-да:

— Юринглар, далага чиқайлик!— деди тўсатдан.—
Шундай яхши кечада нима қиламиз бу уйга қамалиб.
Кетдик, қизлар!

Кеча ҳақиқатан ҳам жуда илқ, гўё ҳозир кеч куз
эмас, майин ёз оқшоми эди. Негадир жуда паст тушиб,
дашт билан қўшилиб кетган осмон юлдузларнинг қа-
линлигидан кўзни қамаштиради. Бир ҳафталик кўкиш
ой шуъласида олис-олислардаги овулларгача қорайиб
кўринади, нурсиз чироқлар кичик юлдузчалардай мил-
тираб, кишини ўзига чорлайди.

Ярадор йигит ўтлоққа чўзиларкан:

— Вой айланай, она ерим, жон далам!— деди, ён-
веридаги ўтларни кафти билан силаб.— Сенга стадиған
кун ҳам бор экану, ота яйловим-ов!

Қизлар аллақандай нозли кулишиб, турна қатор
бўлиб ўтиришган ҳамон, йигит дўмбирани қўлига олди.

— Қани, қалқам Қалбек, ўтир ёнимга! «Қора тўр-
ғай»ни бошла, иничагим.

Қалбекнинг овози бошда сал бўғиқ эшитилса ҳам,
хиёл ўтмай очилди, тобора тиниқлашиб, нозик, ўйноқи
оҳанглар касб этди.

Чиндан ҳам, бўз тўрғайнинг овозидай майин, хуш-ёқим куй олис-олисларга тарқалиб, майинликка майинлик қўшди-ю, дашт яна ҳам кенгайиб, ёришиб кетгандай бўлди.

Машраб Сулувсочнинг ёнида ёнбошлаб ётиб бу куйни эшитаркан, ўзини худди хаёлий бир оламга тушиб қолгандай сезарди.

Кейинчалик, Машраб бепоён қозоқ даштларидаги кичик-кичик овулларни кўрганида, кишиларнинг: «Одамлар қандай яшаркин бу кимсасиз далада?» деган гапларини эшитганида, ҳамиша ўша илиқ ёз оқшомини эслайдиган бўлади. Ярадор йигитнинг кўксини ерга бериб, она тупроқни ўпгани, шивоқ ва пичанларни худди севгилисининг сочларини силагандай силаганлари, ўша серюлдуз осмон, қиз-келинчаларнинг эрка кулгиси, чўлпиларнинг нафис жаранглаши ва Қалбекнинг қозоқ даштларидай дилрабо ўлани эсига тушадиган бўлди. Ўша кунни биринчи марта жаҳонда ёмон ер, ёмон юрт йўқлигини, ҳар бир жой, ҳар бир элатнинг ўз чиройи, ўз ҳусни, латиф куй ва ўланлари борлигини дил-дилидан тушунди Машраб.

У сезган яна бир нарса — бутун халқ бошига тушган мусибат бу кичик овулни ҳам, кенг дашт қўйнида йўқолиб қолган бу заҳматкаш элни ҳам зилдай босиб турганини, ҳамқишлоқлари тортаётган ҳамма мусибат: ҳижрон доғи ва висол қувончи, ўлим даҳшати ва айрилиқ, умид ва умидсизлик — ҳаммасини бошидан кечираётганини ич-ичидан ҳис этди.

«Қора тўрғай»дан кейин қизлар «Айтишув»ни бошлаймиз, деб туриб олишди.

— Ўлан билмаган йигит ҳам йигит бўлдими? — деб лочинларга тоза тегажаклик қилишди.

Қўчқор Машрабни туртиб:

— Бир бало қил, девона! Шонр деган номингни оқла энди! — деганди, у сиз ҳам қиз-келинчаларга жавоб топмаганидан эзилиб ўтирган Машраб, силтаб ташлади:

— Бўлди-да энди! Айтдим-ку сенга, бахши эмасман деб!

Янга йигитларга ачинди шекилли, тўсатдан ўзи ўлан бошлади:

— Ўзбекнинг бўз боласи тойдай экан,
Қомати кучга кирган нордай экан,

Улани, дўмбираси йўқ, демаинлар
Қизларжон, кулиб боқсак арзир экан.

Янга ўланни тугатмаган ҳам эдики, Сулувсоч илиб
кетди:

«Ўзбекнинг бўз боласин кўп мақтадинг,
Елгонни кўп гапирдинг, қизармадинг,
Улани йўқ йигитни йигит дерми?
Ўзимизнинг Қалбек пучуқ дуруст экан!

Бояги кулги ҳам гапми, энди бўлди кулгининг кат-
таси!

Кенг даштни қизларнинг хуррам қаҳқаҳаси, чўлпи-
ларнинг латиф жаранглаши тутиб кетди.

Бу сафар Машраб чидаб туролмади, ҳеч ким ёлвор-
масданоқ: «Зулфия. Ҳижрон...» — деди-да, чуқур нафас
олиб бошлади.

.
Барглари сарғайган гуллар, дарахтлар,
Оқшом туманида сокин боққан чоғ,
Ёрим, севар ёрим, жўнади жангга,
Менинг юрагимга тушди ҳижрон — доғ.

Мен севган дилдорнинг севган юрти бор!
Йишқ доим эрк учун ҳижронга рози.
Бу ҳижрон мангумас, висоли ҳам бор —
Қаҳратон қишларнинг бўлгандай ёзи.

— Бормисан, девона!— деди Кўчқор, лекин унинг
хитобига ҳеч ким қўшилмади. Ҳамма бир нафас сукут-
га чўмди, сўнг, Машрабнинг шеърдан таъсирланган
қизлар секин ўлан бошлашди.

Уланлар ҳар хил эди: шўхи ҳам бор, кулдирадигани
ҳам. Аммо аксарияти яна ўша, урушда юрган бўз йи-
гитлар ҳақида, севгилисини кутавериб, юзлари заъфа-
рон бўлган қизлар, ёридан айрилиб тул қолган ёш ке-
линчақлар тўғрисида эди.

Айниқса янга билан Сулувсочнинг овозлари ёқим-
той, ўланлари кўнгилни эритиб юборгудек гўзал эди.
Афтидан, ёлғиз янга эмас, Сулувсоч ҳам ҳижрон доғи-
да ёнар, кимнидир соғиниб кутарди!..

Тарафма-тараф бўлиб айтилган ўланлар тугаб, қай-

тишга жазм қилишганда ой ботган. Хулкар тик тепага келганди. Овулларда милтиллаган чироқлар ҳам ўчган. Ҳамма уйқуга чўмган, фақат у ер-бу ерда итлар вовуллайди.

Ярадор йигит билан Қалбек ўз танлаганлари билан орқароқда қолди, Қўчқор, аксинча, янга билан илгарилаб кетди.

Сулувсоч ёш бўлгани учунми ёки Машрабдан гап кутгани учунми, худди Муяссарга ўхшаб ерга қараб борарди. Машраб ўзи ҳам гўё Муяссар билан кетаётгандай юраги «гуп-гуп» урар, қизни секин қучоқлаб бағрига босгиси, чўлпи тақилган сочларидан оҳиста силангиси келарди. Айни замонда, Муяссарнинг қўлидан ушлашга иймангандай ийманар, бир нима дейишга журъат этолмас эди. Фақат биринчи қўралар кўринганда секин сўради:

— Уйингиз қаёқда, Сулувсоч? Олиб бориб қўяйми?

Қиз «пиқ» этиб секин кулди-да, «сен»лаб жавоб берди:

— Овулда ит кўп. Қайтишда кўрқасан.

Қиз рост гапиряптими, пичинг қилияптими — тушуниш қийин эди. Шундай бўлса ҳам, Машраб юрагида бир журъат уйғониб, деди:

— Ит тугул олдимдан бўри чиқсаям узатиб қўяман сизни, Сулувсоч!

Қиз бу сафар қия боқиб:

— Ўзбекнинг боласидан ҳам гап чиқар экан-ку!— деди кулиб.

— Сиздай қиз бўлади-ю, гап чиқмайдими, Сулувсоч!

— Ўзбекнинг юртида мендай қиз йўқми?

Машраб бир дақиқа эсанкираб қолди-да, ниҳоят:

— Йўқ, сиздай қиз оламда йўқ, Сулувсоч!— деб юборди. Қиз тўхтади ва қоронғида кўзлари чақнаб кулди:

— Қувликни билади-я, ўзбекнинг боласи!

— Йўқ, қувлик эмас, Сулувсоч, рост гап бу!— Машраб юраги қинидан чиқай деб, қизнинг нозик белидан қучоқлади.— Сулувсоч деса Сулувсочсиз сиз...

Қиз чаққонлик қилиб, бир толпинишда унинг қучоғидан чиқди, кутилмаган бир кескинлик билан:

— Қўлингги торт, ўзбекни боласи!— деди, Машрабнинг қўлига бир уриб.— Қизга ёпишгунча ўлан ўрганиб кел олдин!

Машраб тўсатдан уйғониб кетиб, ширин тушидан айрилган одамдай, эсанкираб қолди.

Қиз чўлпиларини ноз билан жаранглатиб ғойиб бўлгандагина ҳушига келди, сўнг, сукутга чўмган овулни оралаб, ўз ётоғига кетди.

У қайтиб борганида Акмал ухлаб қолган, Қўчқор эса, ҳозиргина қайтган бўлса керак, чироқ шуъласида ечинмоқда эди.

— Ҳа, қалай, ишларинг бешми дейман, кеч қолдинг,— сўради Қўчқор ва жавоб кутмасдан, жилмайди.

— Аммо лекин, бизнинг ишимиз ҳам ёмон эмас, оғайни. Хўп жувонмисан-жувон экан-да, янга деганлари!.. Ортиқча шўхликка йўл қўймади-ю, аммо лекин, лабидан ўндим. Ўзиям, мен сенга айтсам, олов экан, қуриб кетгур!.. Агар ишонсанг!..

— Бўлди... кўп вақиллайверма!— Машраб шундай ғазаб билан гапирдики, Қўчқор бир лаҳза оғзи очилиб қолди, кейин илгаригидан ҳам хушнуд илжайди:

— Нима, Ларисани унутди деяпсанми мени? Шунчаки... Ҳазил-да, бу девона!

Машраб жавоб бермасдан бошнинг чопонига ўраб олди.

Йўқ, Машраб на Сулувсочдан хафа, на Қўчқордан. У ўзига ўзи шундай нопок, нафси бузуқ, пасткаш туюлиб кетдики, инграб юборишдан қўрқиб, кафтини тишлади:

Ахир... бир ҳафта бурун, унинг ўзи худди шунақа қилиқлари учун Қўчқордан нафратланган эди-ку? Ҳозир эса... ўзи ундан баттар бўлди! Яна севган қизи бўлмаса ҳам майли! Севган қизи, Муяссардай тенги йўқ маҳбубаси бор-ку, ахир? Борганда нима дейди? Унинг юзига қандай қарайди энди?

Машраб ўзи билан ўзи олишиб тонг оттирди.

ТЎРТИНЧИ БОБ

1

Гулсум опа негадир Муяссарни кўчагача кузатиб чиқди.

Кун ботиб-ботмаган, дарахт шохлари ва пахса деворлардаги оппоқ қор зар пуркалгандай нафис товланади. Моҳира бувининг боғидаги мирза теракларнинг учида ола қарғалар яхлаган қанотларини шақ-шақ ури-

шиб, гоҳ «гур» учади, гоҳ «гур» қўнади, совуқ шабада юзларга минг тикан бўлиб қадалади.

Гулсум опа Муяссарга ўйчан тикилиб:

— Бор, боравер, жонгинам,— деди.— Изгиринда кўп турма.

Муяссар Гулсум опанинг юзига қарамасдан, (у доим бу аёл билан гаплашганда, негадир, эҳтимол Машрабнинг онаси бўлгани учундир — ийманиб қоларди):

— Мен ойимларга айтаману, дарров қайтаман,— деди.

Гулсум опа бошини чайқади:

— Майли, бугун келмай қўяқол, Мастура бор бугунча. Икки кеча ухламадинг ҳисоб. Дамингни ол, жоним.

Муяссар оҳиста бошини кўтариб Гулсум опага қаради, ёлворгансимон:

— Наҳот энди ҳеч умид бўлмаса?— деб сўради.

Гулсум опа кўзларини узоқлардан, тоғлардан узмасдан, ўйчан деди:

— Қайдам, икки томонлама крупозное воспаление, дейишди врачлар...

— Ҳаммадан Ларисага қийин бўлди-да, опажон. Яна Магнитогорскка кетамиз деб, туришганда...

— Ҳа, қийин бўлди... Буёқда йигитларни айт... Тоғда қолиб кетишмаса бўлгани ишқилиб... И! Ҳалиям турибмизми шу совуқда? Бор, жонгинам, дамингни ол!

Муяссар қаршидан урган аччиқ изгиридан сал эгнилиб, илдам юриб бораркан беморнинг оғир аҳволи кўз олдидан кетмасди. Сўнги бир ҳафтада эридан хат устига хат олган Серафима Фёдоровна қаддини анча тутиб олган эди.

Гулсум опанинг бригадаси пахта планини ортиги билан бажариб, бутун мактаб аҳли эркин нафас олган куни, бетоблигини билдирмай, бошқалар қатори хурсандчиликка қўшилди. Ўқиш бошланишдан бир кун аввал эса, ўқитувчиларнинг эътирозига қарамай, ҳамма билан баравар мактаб ҳовлисини, синфларни тозалашга ёрдамлашди, Ларисани ёнига олиб, деразаларни артди, пол ювди.

У айниқса ўқиш бошланган куни яшнаб-яшариб кетди: қайси бир газетада у ўн йил дарс берган ва икки йилдан бери ёпилиб қолган сеvimли институти қайта иш бошлагани ҳақида хабар чиқипти!

Серафима Фёдоровна қирқ беш минут давомида, дарс ҳам эсидан чиқиб, жонажон институтини, у ерда

ўтган студентлик чоғларини, ўн йил бирга ишлашган ҳамкасабаларини, шаҳар қамалда қолгандан кейин кечирган қийинчиликларни эслаб кетди. Герцен ва Огарев ўқиган, Пушкин ва Гоголлар юрган Нева соҳилларини гапириб берди, озғин заҳил юзи ғалати ловуллаб, кўзлари чақнаб, шеърлар ўқиди.

Уша кунни дарсдан кейин Муяссарни Гулсум опа чақиртирди. Кирса, унинг хонасига ўқитувчилар йиғилган. Серафима Фёдоровна тўрда, Гулсум опанинг ёнида ҳаммон мовий кўзлари чақнаб, юзлари ловуллаб ўтирарди.

— Эшитгандирсан,— деди Гулсум опа.— Ленинградда Герцен номидаги Серафима Фёдоровнанинг институти қайта иш бошлабди. Шунга... биз ўқитувчилар маслаҳат қилдик. Ҳар ким ба ҳоли-қудрат туршакми, ёнғоқми, майизми— ишқилиб, топганини қўшса-ю, бириккита посилка юборсак. Сен ҳам комсомолларни тўплаб, бир гаплашсанг. Ҳар ким кучи етганча...

Шу-шу, Серафима Федоровна кечаю кундуз тиниб-тинчимай қолди. Узиям, бошда ўқитувчилар доирасидагина бошланган бу иш, кейин жуда катта бўлиб кетди. Олдин бу гапни эшитиб, ҳамма рус аёллари топган-тутганларини кўтариб келишди, уларга ўқитувчилар қўшилди, ниҳоят, бу гапни унга айтмаганларидан қаттиқ ранжиб Инобат кирди ва колхоз омборидан бир қоп ёнғоқ ва бир қоп туршак ёзиб берди.

Бу ўртада Серафима Фёдоровна районга бориб, багаж қилиб жўнатиш масаласини ҳал қилиб келди.

Бир неча кун давомида Гулсум опанинг хонаси омборга, ўқитувчилар кабинети эса қути ясайдиган устахонага айланди. Ниҳоят, бурноғи кунни Серафима Фёдоровна бир арава юк билан шаҳарга кетди-ю, меваларни поездга ортиб жўнатди. Лекин ўзи баъзўр юрган одам, ўпкасидан айрилиб қайтиб келди... Шундан бери иситмаси 39—40° дан тушмай, дам ўзини билмай, дам ўтда ёнгандай алаҳлаб ётипти. Бугун эрталаб Инобат от юбориб шаҳар касалхонасининг врачини чақиртирди. Муяссар врач нима маслаҳат берганини эшитмаган эди, ҳозир Гулсум опа айтди...

«Икки томонлама крупозное воспаление!..»

Наҳот икки йиллик оч-яланғочлик, хасталик, қамал— ҳаммасига бардош берган одам, келиб-келиб энди, йўқолган ёстиқдоши топилиб, яқинда кўчамиз, деб турганда... Йўқ-йўқ бундай бўлиши мумкин эмас!..

Муяссар бир бу ўйлардан кўнгли бузилиб, бир кечикиб кетган Машраблар эсига тушиб, кўзига ҳеч нарса кўринмай бораркан, тўсатдан:

— Муяссархон! Мунча шошасиз?— деган товушни эшитиб, сесканиб кетди.

Сойга буриладиган тор кўчанинг бошида Ёдгорбек билан Кўр Шермат турарди!

Ёдгорбек куёвлардай ясанган — эғнида кўкраги очиқ банорас тўн, белида белбоғ, оёғида кўзгудай ялтиллаган хром этик. Кўр Шерматнинг кийими жўнроқ бўлса ҳам, янги сур телпакни чап кўзига бострииб кийган, соғ кўзи артилган тилла узукдай ялтиллади... Икковининг ҳам кайфлари тарақ, қўлтиқлашиб олган, барабар жилмайишади...

Муяссар юраги гурс-гурс уриб, беихтиёр қадамини секинлади.

— Салом, Муяссархон!— Ёдгорбек қўлини кўксига қўйиб кулимсиради. — Биз сизни тўйга таклиф қилгани кетаётувдик. Комсомолчасига қизил тўй қилмоқчимиз. Борасиз-а?

— Раҳмат.

— Нима, ишонмайсизми? Ишонмасангиз...— Ёдгорбек қошини маънодор учирди.— Дугонангиздан сўранг, Муяссархон!..

Муяссар, Кўр Шермат сармаст кулимсираб олдини тўсмоқчи бўлаётганини кўрди-ю, тор кўчага бурилиш ҳам эсидан чиқиб, катта кўчадан чопқиллаб кетди.

Орқасидан йигитларнинг кулгиси ва Ёдгорбекнинг истеҳзоли товуши эшитилди:

— Бу йигитга бир қиё боқинг, яхши қиз! Лочин-а, лочин!

Муяссар тўсатдан қалтироқ босиб қадамини секинлатди, бир ўйи орқасига қайтмоқчи ҳам бўлди-ю, юраги ҳамон гуп-гуп уриб, журъат этолмади. Лекин йигитлардан узоқлашган сайин дилида уйғонган туғён пўртанадай кучайиб борарди.

Нимадан шунча қўрқди у? Нега гап билан узиб-узиб олмади? Қизил тўй эмиш!.. Гулчеҳра ҳам яхши! Наҳот энди ҳамма нарсани унутиб, тақдирга тан бериб кўя қолса?

Муяссар ўзи билан ўзи олишиб, гузарнинг ёнига бориб қолганидагина ҳушига келди-ю, пастки лабини

тишлаб... бир зум иккиланиб турди, сўнг, шартта бурилиб, Гулчеҳраларникига қараб кетди.

Бу сафар эшикни Гулчеҳранинг отаси очди. У оғир йўталиб Муяссарга хўмрайиб қаради, лекин қиз, гуё унинг ёқтирмаганини сезмагандай, ёнидан ўтиб, ҳовлига кирди.

Эртага тўй бўлишига қарамай, катта уйда бир-икки қампирлардан бошқа одам кўринмас, Гулчеҳра, бир ўзи бир хонада, кашта тикиб ўтирарди.

Эгнида ўзига ярашиб тушган хонатлас кўйлак, бошида гижим рўмол, қандайдир очилиб, юмалоқ юзи тўлин ойдаи яшнаб кетганди.

Қиз Муяссарни кўриб, шошиб ўрнидан турди, қўлларини ёзиб:

— Вой, дугонажон...— деди-ю, унинг ранг-рўйига қараб, алланечук типирчилаб қолди.

— Табриклайман,— деди Муяссар.

Гулчеҳра пастки лабини тишлаб, қошиқдеккина амиркон кавушянинг учларига тикилди.

— Нима қилай ахир?

— Нима қилай эмиш! Йўқ десанг биров бошингни олармиди?

Гулчеҳра ранги сал ўчиб:

— Чинини айтсам...— деди.— Мен уни... Едгорбек акамларни... яхши кўраман...

— А?

Муяссар бир лаҳза гап тополмай эсанкираб қолди, кейин титроқ босиб:

— Бунақа бўлса,— деди,— нега у бечорани... Акмални аҳмоқ қиласан? Нега ростингни айтиб қўя қолмадинг?

— Мен бир пима дедимми? У хом семиз ўзи-ку...

— Хом семиз! У хом семиз сенинг бу... ёшини яшириб, дадасининг пинжида писиб юрган севгилингдан минг марта яхши! Билдингми?

Муяссар эшикда ичкарига кириш-кирмаслигини билмай, типирчилаб турган Гулчеҳранинг ойисини кўриб:

— Майли, топишганинг яхши бўпти,— деди.— Мен Акмалга ачинмайман, сенга ачинаман!

Муяссар шундай деди-да, даҳлизда шивир-шивир қилишаётган аёлларнинг, ҳовлида, баланд ишкомнинг остида хўмрайиб турган оқсоқолнинг ёнидан ўтиб, кўчага отилди,

Кун ботган, изғирин босилиб, аллақандай илиқ, майин қор ёға бошлаган эди. Қишлоқни ўраган майин оқ парда орасидан у ер-бу ерда битта-яримта чироқ милтирарди...

Оқсоқолнинг уйдан «қайнаб» чиққан Муяссар сукутга чўмган кимсасиз кўчалардан бир-бир босиб бораркан, ҳамон Гулчеҳра билан уришар, тортишарди. Ахир... наҳот шундай қилиш мумкин бўлса? Наҳот бугун бировни яхши кўрдим деб, бошини айлантирса-ю, эртага бошқага севги изҳор қилса?

Сойда, қўш ёнғоқнинг тагида, оппоқ қорга кўмилиб узоқ турди. Юрагидаги исёнкор туйғулар аста-секин сўниб, хаёлини аллақандай маъюс ўйлар банд этди...

Ху ана шу жойда, тахта кўприкнинг остида, атрофи қалин ялпиз билан ўралган кичик бир булоқ бор. Одатда ёнғоқлар пишиб, болаларнинг «тошбўрони»га учраганда Машраб ҳар кун кечқурун ўз улушидан беш-олтитасини шу ялпизга ташлаб қўяр, Муяссар эса, кечқурун сувга чиққан маҳалда қидириб топиб оларди... Рост, Машраб кўпинча ёнғоқ ўйнайман, деб ютқазиб қўяр, лекин шунда ҳам Муяссарни унутмас, лоақал учтуртта бўлса ҳам ялпиз орасига албатта ташлаб кетарди...

Эҳтимол Машраб... Машраблар бу ерда бўлганда... бунчалик бўлмас эди! Балки Серафима Фёдоровна ҳам касалга чалинмас эди-ю, эҳтимол, ҳозиргача репетициялар тугаб, мактабнинг катта залида одамларни титратиб спектакль кўрсатишарди...

Муяссар бу ўйлардан қутулмоқчи бўлгандай, бошини силкиб рўмолига қўнган майин қорни тўзғитиб юборди. Қор тўзғиди-ю, бироқ икки кундан бери бутун қишлоқ аҳлини ташвишга солаётган ўйлар хаёлини баттар чулғаб олди: эшак карвонга нима бўлди? Болаларнинг, отасининг аҳволи нима кечди? Бу қорда тоғдан ўта олишадими, ё кун исигунча қозоқ даштида қолиб кетишадими?

2

Бир ҳафтага чўзилган чоп-чоплар, тортишувлар, даста-даста ҳужжатлар, юқорига юборилган сўроқлар, ахийри, ўз натижасини берди: сал кам етти тонна ғалла, ниҳоят қўлга тегди, бироқ Комил кўрқиб юрган

нарса ҳам келиб-келиб ўша куни юз берди: эрталаб ғаллани қўрага ташиётганларида бошланган совуқ ёмғир сал ўтмай қорга айланди. Кетма-кет изғирин туриб, кун шунчалик совудики, туёқлари тўнгиб қолишидан кўрқиб, эшакларни қўрага қамашга мажбур бўлишди.

Намозшомда карвончилар Комил билан Қурбон ота турган қўрага йиғилишди.

Ярадор қўли совуқ тушгандан кейин баттар безиллай бошлаган Комил вазиятни қисқача тушунтириб берди.

Аҳвол қанчалик оғир эканини айтиб ўтиришнинг ҳожати йўқ: қор бу ерга тўпиқдан ёғса, тоққа тиззадан ёғиши аниқ. Лекин кун исиниши кутиш ҳақида гап бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки ҳавога ишониш қийин, энг муҳими, қор устига қор ёғиб, даштда қолиб кетишлари эҳтимолдан холи эмас. Битта-ю битта йўл — ҳамма қийинчилиқни бўйинга олиб, белни маҳкам боғлаб, сафарга чиқиш!

— Бир яхши жойи,— деди Комил.— Эшаклар бир ҳафта дам олиб, жир битиб қолди. Бу ёғи ўзимизга боғлиқ. Иродамизга, кучимизга, сабр-тоқатимизга боғлиқ. Гапнинг пўсткалласи... олдимизда турган тоғ мисоли душман қалъаси-ю, биз гвардиячи жангчилармиз! Бу қалъаларни эгаллашимиз шарт!

— Балли! Ўғил бола гап бўлди бу!— Қурбон ота, болаларнинг кўз қисилиб жилмайишларини сезмай, ўрнидан турди, катта фуражкани ялтироқ бошининг орқасига суриб ва ёнбошидаги чарм сумкасини тўғрилаб хитоб қилди:— Между прочим, биз большевиклар бу тоғ орасида, яъни, бундан минг фойиз оғир шароитларда оқ унсурлар билан курашганмиз и тор-мор қилганмиз! Бас, бу тоғни забт этиш лозим и забт этамиз ҳам!

Вазият қанчалик жиддий бўлмасин, болалар мажлисни тугатиб уйдан чиқишлари билан бир-бирларини туртишиб, кулишди:

— Гапни қойил қилдиларми, бобой!

— Уртоқ Чапаев бўладилару, қойил қилмайдиларми?

Тонг палла Комилни Қурбон ота уйғотди. Комил дарчадан қараб серюлдуз осмонни кўрди-ю:

— Хайрият!— деб юборди.

Ота, эгнида қалин чопон, бир ёнида чарм сумка, бе-

сўпақай фуражасини бостириб кийиб олган, ўзи жуда бардам кўринади.

— Уч азаматни уйғотиб, белаларга юбордим,— деди у.— Барвақтроқ йўлга тушиб, пешингача Емонтошга етиб олмасак — аҳволимиз танг!

Комил бош ирғади:

— Ҳаво очилипти-ку.

— Очилишга очилгану, аммо лекин, аёз. Бамисоли ханжар. Кўлингга эҳтиёт бўл, болам!

Қурбон ота барвақт тургани яхши бўлди: эшакларни тўқимлаб, галлани ортишга анча фурсат кетса ҳам, йўлга чиқишганда осмонда ҳали юлдуз бор эди.

Изғириндан кўзлар ёшланади, оёқ остида қор гарчиллайди.

Қарвон бошида саман йўрғага миниб олган Қурбон ота борар, Комил билан Қўчқор энг орқада, Машраб билан Акмал эса ўртароқда, уларнинг ҳар бири ўн беш-йигирма болага жавобгар.

Кўпчилик болаларнинг кийими юпун: оёқларида йиртиқ-ямоқ этик, эски маҳси-кавуш, тумшуги тешилган ботинкалар, бошларда дўппи, қулоқлари белбоғ билан танғилган. Битта яхши жойи шуки, кўпларининг оёқ кийимлари катта — топилган латта-путтанинг ҳаммаси пайтава қилинган.

Албатта, йўл яхши бўлиб, жадалроқ юришса, совуқ унча билинмас, қулоқ-бурунларни «жаз-жаз» чақмас эди, лекин из тушмаган йўлдан юриш мушкул.

Шунга қарамай, кун чиқар-чиқмас даштни босиб ўтишди-да, тоғ оралиғига кириб боришди. Тоққа киришлари билан изғирин ҳам пасайди. Даштда ўғайлардай совуқ чақнаган осмон энди ўз фарзандига қараган онадай бирдан мулойимлашди-ю, борлиқ бўлакча бир майинлик қасб этди.

Баланд чўққиларни, адирларни, дарахтларни босиб қолган қор бу ерда шундай юмшоқ ва илиқ кўринадики, гўё тоққа қор тушган эмас, майин оқ кигиз ёпилган. Икки чети музласа ҳам шарқираб оқаётган дарёчалар қайнаган қозондай буғланади, сойда оқ булутлар кўчиб юргандай туюлади. Яқиндагина вазмин шовуллаб, салобат тўкиб турган азим чинорлар энди оқ тўн ёпинган мўйсафидлардай сокин мудрайди. Фақат юксак қоялар бағридаги кўм-кўк арчалар, момик оқ кигиз сатҳида яна ҳам яшилроқ кўриниб, баҳри-дилини очади киши-

нинг. Машрабга шундай туюладики, гўё булар арча эмас, балки оқ рўмолдан чиройига чирой қўшилган сулув келинчаклар... Баъзан бу арчалар уялиб-ийманиб турган Муяссарни эслатади, унга... Фақат бир нарса бу гўзалликдан тўйиб баҳра олишга халақит беради, у ҳам бўлса — йўлнинг очилмагани!.. Тоғ оралиғига кириб борган сайин қор қалинлашади. Баъзи жойларда тиззага келади! Бу ҳам етмагандай, кун илиган сайин қор эриб, кийимларни шилта қила бошлади.

Рост, ҳозирча болалар бардам. Баъзилар бошларидаги белбоғларини ечиб, кўкракларини очиб олишган, тез юрганлари қизишиб, юзлари ловиллаб ёнади. Вунинг ҳаммасини кузатиб, гоҳо кўрқиб бораётган биттаю,— битта одам — Комил. У болаларнинг ҳўл ботинкаларига, маҳси-кавушларига, шилта бўлган почаларига ташвиш билан тикилади. Рустамдовон устида гоҳ пайдо бўлиб, гоҳ тарқаб кетаётган кул ранг булутларга безовталаниб қарайди. Ахир... олдинда бу довондан ташқари Емонтош турибди!

Комил қайта-қайта ёпирилиб келаётган хавотирликдан қутулиш учун хаёлида фронт воқеаларини тирилтиришга уринади, қаттиқ жанглари, хавфли разведкаларни эслайди. Лекин қанча уринмасин, яна бу ташвишларга қайтганини ўзи ҳам сезмайди. Ахир уруш нақадар оғир бўлмасин, Комил бир ўзи учун жавоб берарди. Ҳозирчи? Уруш бўлмаса уйларида оёқларини танчага тикиб ўтирадиган, мактаб ҳовлисида қор бобо ясаб, яхма-лак отиб юрадиган бу болаларга нимаям деб бўлади? Бирор фалокат юз бериб, битта-яримтаси йўлда қолса... қишлоққа нима деб боради? Усиз ҳам ҳар куни фронтдан қора хат олаётган бева-бечораларнинг юзига қандай қарайди?

Бу хавотирлар оздай, қўл ўлгир ҳам совуқда безиллаб оғрияпти. Шундай оғрияптики, назарида, ўша лаънати ўқ ҳозир қайта теккану, суякларини қайта мажақлаб ташлаган. Ўзи жонсиз бўлса ҳам, совуқни сезишини қаранг, касофатнинг! Аттанг, бошда госпиталда кесиб ташламоқчи бўлишганда бекор кўнмаган эканман. Энди бир умр азоб берадиганга ўхшайди, савил!

Яхшиям Барно тивит рўмолини берган экан, бўлмаса...

Комил Барнони, унинг аллақандай мунгли хатини ўйлаши билан яна юраги ўйнаб, олисларга тикилди...

Ана, кул ранг парда каби хира туман орасидан Рустам довони кўзга чалинди.

Комил мадад истагандек олдинга — бир ёнбошида чарм сумка, бир ёнбошида кўш тиг милтиқ, отда гўда-йиб ўтирган Қурбон отага, сўнг лочинларга қаради.

Кўчқор, катта ағдарма телпак бошида, чопонининг ёқаси кўкрагигача очиқ, йирик-йирик одим ташлайди. Юзида аллақандай қатъият, шиддат бор, узоқларга тикилган кўзлари эса, аксинча, мулојим чақнайди.

Машраб тамом бошқача: ҳадеб атрофига аланглагани-аланглаган. Қўй кўзлари ҳайрат ва таажжуб билан пор-пор ёнади. Акмал ҳам қандайдир ўзгариб қолган; бу ажиб тоғларни кўриб унинг ҳам дили равшан тортгани ғалати кулимсирашларидан сезилиб турибди.

Улар Рустам довонидан ошиб, Ёмонтошга ёндош кичик яйловга етгунларича офтоб ғарбга ёнбошлаб, анча хиралашиб қолди. Кечки совуқда эриган қор музлаб, йўл сирғанчиқ бўлиб борар, чарчаган эшаклар, оёқлари чалишиб, дам-бадам суринар эди.

Аҳволни зимдан кузатиб, Комилдан ҳам кўпроқ безовталаниб келаётган Қурбон ота карвон яйловга етганда Комилни четга имлади.

— Эшакларга бир қара! Ёмонтошда йиқилиб қолиб кетмаса, дейман.

— Илож қанча? Бу ерда тўхтаб, юкни тушириб бўлмайди-ку!

— Илож бор! — деди Қурбон ота. — Эшакларга бир дўппидан ем бериш керак. Уч-тўрт пуд ғалла кетса кетар. Бир қоп ғалла деб, ҳаммасидан айрилиб қолмайлик тагин! Чақир йигитларни!

Отанинг гапи йигитларга ҳам маъқул бўлди. Маслаҳат билан, «Информбюро»нинг қопи сўкилиб, (у безгакдай қалтираб ҳолдан кетиб қолганди!) Ҳар бир болага бир дўппидан буғдой улашилди.

Болалар эшакларга ем бериб, ўзлари ҳам оз-оздан нон еб олишгунча ярим соатча вақт ўтди. Бироқ вақт кетса ҳам, отанинг маслаҳати билан иш тутганлари яхши бўлди, чунки Ёмонтош дараси улар кутгандан мудҳиш эди! Яйловда илиқ туюлган ҳаво дарага кириш билан кескин ўзгариб, изғирин бошланди-ю, этларни жунжиктириб юборди.

Лекин энг ёмони шуки, пешингача қор қаттиқ эриб,

сойнинг суви анча кўпайиб қолибди! Айни замонда, қиргоқлардаги муз ҳам эримабди.

Энди эшаклар бу муздан юриб сойга тушиши, кейин яна муз босиб қуруққа чиқиши, бир эмас, ўн бир жойдан шу йўсин ўтиши шарт, бошқа илож йўқ эди.

Хайрият, биринчи кечувларда сув сал ёйилиб оққан учун муз юпқароқ экан, Қурбон ота саман йўргани солиши билан қарс-қурс ўпирилиб тушди. Уч-тўрт кечикдан юкни туширмасдан икки ёнидан суяб ўтиб олишди. Фақат сув кечишга мажбур бўлган болалар бир лаҳзадаёқ юзлари, лаблари кўкариб, тишлари-тишларига тегмай дир-дир қалтираб қолишди.

Бешинчи, олтинчи кечувга борганда дара анча торашиб қолди. Кун тегмагани учун бўлса керак, сойнинг четларидаги муз шундай қалинлашиб кетган эдики, от туёқлари у ёқда турсин, қулочкашлаб отилган катта тошлар ҳам иш бермай қўйди.

Эшаклар икки ёнидан суялганда ҳам бу муздан юк билан ўтолмайди. Биттаю битта йўл — қопларни кечувдан орқалаб ўтиб, эшакларни салт ҳайдаш. Сипсиллик қоя тошлардан иборат тор дарада на қум бор, на шағал, шарқираб оққан сув ҳаммасини ювиб кетган.

Бири кам юз эшакнинг юкни беш-олти кечувдан сув кечиб орқалаб ўтишни ўйлаш ўзи даҳшат, бироқ бошқа чора йўқ!

Буни ҳаммадан бурун Қўчқор тушунди. Кўзи Комилнинг нажот қидирган кўзларига тушди-ю, у бир нима демасданоқ, ҳангисидаги қопни бир силташда елкасига ағдариб, кечувдан биринчи бўлиб ўтди.

Этигининг қўнжидан келган сув оёқларини ханжардай кесиб, кўзидан ёш чиқариб юборди. Шундай бўлса ҳам, вужудини тутган қалт-қалт титроқни босиб ҳазиломуз қичқирди:

— Вой, вой, вой! Самовардай қайнаб кетибди-я, суви тушмагур! Ким совқотса тушсин сойга!

Комил, юраги илиқ бир меҳрга тўлиб:

— Яша Қўчқор! Яша азамат! — деб юборди.

Бу ўртада, Акмал ҳам ўз қопини елкасига ағдарди-да, айниқдай тебраниб, кечикдан ўта бошлади. Уни кўрганда Машраб ҳам ўзини тутолмади. Машрабнинг кетидан Мирза, ундан кейин яна уч-тўртта миқтироқ болалар қопларга тармашди.

Буларнинг ишини совуққонлик билан четдан кузатиб туриш қийин, энг муҳими — мумкин эмас, чунки улар бир кам юз қопни кечувдан ташиб ўтгунча... хуфтон бўлади!

Комил ёнида турган новча қора болага ярадор қўлини узатиб қаттиқроқ боғлатди-да, болаларга юзланди:

— Қани, укалар! Агар ёлғиз шу азаматларга қараб турсак, қолиб кетамиз бу дарада! Икки овора қўллашиб иш бошлайлик, инилар!

У шундай деди-да, ёнидаги озғин қора бола билан қўллашиб, соғ қўлини тутди:

— Қани, ке, ука, оғирликни менга ташла!

Шериги новча бўлгани учун қопнинг оғирлиги усиз ҳам Комилга тушарди. Бу ҳам етмагандай, юрганда қоп силкиниб, ярадор қўли шундай зирқирадики, назарида, кўзидан ўт чиқиб кетди. Ариқ сувининг бутун заҳари ҳам негадир шу қўлига урди. Чидаб бўлмас оғриқдан кўз олди қоронғилашиб, кечикдан зўрга ўтди-да, ерга ташланган қопга ўтириб қолди. Анчадан кейин кўзини очганда, болаларнинг деярли ҳаммаси жуфт-жуфт қўллашиб, ҳар қадамда бир сирганиб, суриниб бўлса ҳам кечувдан ўта бошлаган эди.

Комил тишини тишига қўйиб ўрнидан турди, соғ қўлини ёнида қалтираб турган боланинг елкасига қўйиб, секин деди:

— Қани, яна бир зўр берайлик, ука!

Шу пайт, орқадан Машрабнинг овози эшитилди:

— И Йўқ, сиз ўзингизга қаранг, Комил ака, б биз ўзимиз бир б бало қиламиз.

У шунчалик совуққотган эдики, тишлари тишларига шақ-шақ тегиб, лаблари гапга келмас, ўзиям чаён чаққандай кўкариб, бурни сўррайиб қолганди.

Комил маъюс кулимсиради:

— Раҳмат, ука. Мени қўявер. Ўзинг бир жойда тўхтама, ҳаракат қил ука, ҳаракат...

Машраб у сиз ҳам жон-жаҳди билан ҳаракат қилар, тобора ҳолдан кетаётганини сезса ҳам, Қўчқор билан Акмалдан қолишмасликка уринарди.

Яхшиям бу орада Қурбон ота «Информбюро»ни ёнига олиб — бола бечоранинг ҳатто қўллашишгаям чамаси келмади! — шивоқ ва явшан юлиб гулхан ёқишга киришди.

Намиққан шивоқлар олдин тутаб яхши ёнмаса ҳам, кейинроқ чарс-чарс учқун сочди-да, ахийри гуриллаб кетди.

Қопларни ташиб бўлган болалар гулханга қараб чопишди, шолғомдай қизариб кетган оёқ-қўлларини, тарашадай қотиб қолган пайтаваларини ёниб турган оловга суқишди. Ажабо: ёвшан ва шивоқлар гуриллаб ёнаётган бўлса-да, на оёқ-қўллар куярди, на пайтавалар. Шунга қарамай, гулхан ҳар ҳолда, анча жонга оро кирди, аъзойи баданларига қон югурган болалар ҳар ёқдан хитоб қилишди:

— Яшанг, ота. Зап жонон иш бўлди-да, бу гулханингиз!

— Биладилар-да, бу киши. Босмачилар билан олишган-а!

Қурбон ота, бу хитоблардан вақти чоғ, фуражкасини балаandroқ кўтариб, «Информбюро»га қараб мўйлов қилди:

— Қани, болам, юр! Нарироқдан яна биттасини ёқиб қўяйлик. Между прочим, ўртоқ Чапаев ҳам яхши кўрганлар оловни!

Болалар, бу сафар кулишга ҳам чамалари йўқ, маъюс жилмайишиб, яна юк ортишга киришдилар. Лекин на фойда, ариқдан ўтиб икки юз-икки юз эллик қадам юрар-юрмас, илон изи бўлиб оққан асов сой тагин олдиларини тўсди...

Яна ўша аҳвол: тақасиз эшаклар оёғи куйган товукдай питирлаб, тийғаниб, муз устида чўзилиб қолди. Яна Қўчқор бошлиқ лочинлар биринчи бўлиб қопларга тармашишди, тиззадан сув кечиб, ғалла ташишга киришишди. Улардан кейин бошқа болалар ҳам, кўзларида милт-милт ёш, жуфт-жуфт бўлиб қўллашишга мажбур бўлишди.

Буни кўриш, кўзларида милт-милт ёш, муз устида сирғаниб, дир-дир титраб кечикдан ўтаётган болаларнинг юзига қараш... даҳшат! Шунинг учун ҳам Қомил ҳеч кимга қарамасликка ҳаракат қилар, оғриқ ҳам эсидан чиқиб, ҳадеб қопга тармашарди. Фақат ўқтин-ўқтинда лочинларга кўзи тушиб, аллақандай қайноқ бир туйғу юрагини шигиллатиб юборар, хаёлида эса ҳадеб бир фикр такрорланарди: «Буни бир кўрсанг эди, Эртоев! Бир кўриб қўйсанг эди буни, лаънати Эртоев!»

Бу сафар ҳам жонларига ора кирган нарса Қурбон

отанинг олови бўлди. Бироқ нима фойда. Танларига сал қон югурган болалар қопларни ортиб, икки юз қадам юрар-юрмас, учинчи кечувга дуч келишди.

Энди, аҳтимол, дир-дир қалтираган болалар юк кўтаришга ярамас эди, яхшиям Қўчқор бор экан, кутилмаганда ажойиб бир иш қилди.

Навбатдаги кечувни кўрганда у шундай фиғони чиқиб кетдики, тўсатдан бир пуд келадиган катта тошни боши устига кўтарди. Овозининг борича:

— Ё сен бўласан пачоқ, ё мен! — деб қичқирди-да, тошни куч билан музга шундай урдик, муз қарсиллаб кетди-ю, ўтовдай жойи ўпирилиб тушди.

Кечик олдида йиғилиб турган болалар, бараварига: «О!» деб юборишди.

Қўчқор, мақтов севадиган одати бор эмасми, бу хитоблардан илҳомланиб кетиб, сойнинг у юзидаги музни ҳам шу тош ва шу куч билан уриб парчалади-да, оғир ҳайсираб қичқирди:

— Йўл очик! Қўшин ўтиши мумкин, ўртоқ командир! Содинглар отларни!

Хайрият, даранинг охирига яқинлашган сайин, асов сой саёзлашиб, муз тобора юпқалаша борди-ю, ниҳоят, қўятошлар чекиниб, яйлов кўринди. Бироқ, бу ўртада болалар ҳам тамом ҳолдан кетган, баъзиларни турмушдан умидини узган одамлардагина бўладиган ёмон бир бефарқлик эгаллаб олганди. Бу сафар ҳатто дарадан чиққан жойда ёқилган катта гулхан ҳам фойда бермади. Шунинг учун Комил гулханнынг ёнида кўп тўхтамасдан, йўлга тушишга буйруқ берди.

Тоғ оралиғидаги тунов кунги қишлоқ Ёмонтошдан узоқ эмас, кўп бўлса бир соатлик йўл. Бироқ бу масофа эрталабдан бери босиб ўтилган узоқ йўлдан ҳам мушкул бўлди. Чунки, биринчидан, Ёмонтошдан чиқмасданоқ қоронғи тушди, иккинчидан, карвонда ҳамон ўзларини дадил тутиб, болаларни «ҳа-ҳа»лаётган иккита одам қолган, у ҳам бўлса Қурбон ота билан Қўчқор эди. Ҳатто Акмал ҳам маймоқ оёғи қақшаб, оқсоқланиб қолган, Машраб эса, боя Ёмонтошдаёқ тамом бўлган, ҳозир йўлда ётиб қолишга тайёр эди. Комилга ўхшаб, уни ҳам биттаю битта нарса — ор-номус ушлаб турар, чунки ён-верида ундан ҳам ёшроқ, нимжонроқ болалар товушсиз юм-юм йиғлашса-да, судралиб боришарди!.. Мана энди дарадан чиқар-чиқмас унинг

иситмаси кўтарилиб, кўз олдини ғалати бир туман қоплаб олди-ю, ҳамма нарса тушдай туюла бошлади. Сал ўтмай, борлиқ чилакам туман орасига шўнғиди: олдинда қандайдир чироқлар милтиради, кимлардир фонус кўтариб чиқди. Аёлларнинг овози, ҳатто чўлпиларнинг таниш шилдираши эшитилди. Анчадан кейин, ичига худди эритилган чўяндай иссиқ ва ёқимли бир нарса қуйилгандай туюлиб, кўзини очди.

У таниш хонанинг бурчагида ётарди. Қўчқор унинг бошини кўтариб турар, ёнгинасига тиз чўккан тунов кунги ёш жувон қуртова ичирмоқда эди.

Токчадаги мойчироқнинг хира шўъласида ёш жувоннинг юзи аллақандай ғамгин кўринарди. Лекин Машраб кўзини очиш билан жувон оппоқ тишларини кўрсатиб жилмайди. Майин товушда:

— Ай қалқамов, нима бўлди сенга? — деди.

— Рост, нима бўлди ўзи? Наҳот у шунчалик продасиз бўлсаки, йўлда йиқилиб қолса?

Машраб қўли билан косани четга суриб, туришга ҳаракат қилди.

— Болалар, нима бўлди? Ҳамма омонми?

— Омон! Омон! — деди Қўчқор. — Қуртовани ур, оғайни!

Машраб ўзини ёстиққа ташлаб, кўзини юмди.

— Хайрият!

3

Биринчи дарс адабиёт эди. Йигитлар даштга кетгандан кейин анча ҳувиллаб қолган каттагина хонада тўққизинчи ва ўнинчи синф ўқувчиларидан ўн чоғлик қиз ўтирар ва эшикка қизиқсиниб қарашарди: бугун адабиёт дарсига урушдан ярадор бўлиб қайтган ёш ўқитувчи кириши керак эди. Лекин кўнғироқ чалинар-чалинмас, эшикда ярадор йигит эмас, математика ўқитувчиси Азиз домла кўринди. Қўлида бир парча қизил мато. У биринчи партанинг олдида тўхтади, сув қуйгандай жимжит синфда термилишиб қолган қизларга бир қаради-да, яна ерга тикилди.

— Уқитувчимиз... Серафима Фёдоровна дунёдан ўтди.

У, гўё сукутга чорлагандай, бошини эгиб бир нафас индамай турди, сўнг:

— Мана бунини йиртиб, қўлларингга боғланглар, ҳозир.

дафи маросимига борамиз,— деди-да, қўлидаги қизил латтани Муяссарга тутқазиб, тез юриб чиқиб кетди.

Муяссарнинг кўз олдига Лариса келди. У қизил матони боғлашга ҳам сабри чидамай, Азиз домланинг орқасидан югуриб чиқди.

Моҳира бувининг ҳовлиси билан меҳмонхонаси одамга тўлиб кетган. Бошлари маъюс эгилган рус аёллари айвонда жимгина қаторлашиб туришар, мўйсафидлар ҳовлининг бир четида русча тобут ясашмоқда.

Гулсум опа Муяссарни деразадан кўриб қолиб имо қилди: «Бу ёққа кир».

Муяссар ўзини Ларисанинг ўрнида, олис юртда онаси вафот этган ҳолда кўрди-ю, ўпкаси тўлиб, эшикни секин очди.

Серафима Фёдоровнанинг жасади ўзи ётадиган каравотга қўйилиб, чимилдиқ билан ёпилган.

Моҳира буви билан бир рус кампир, қўлларида игна, ип, қандайдир матолардан нимадир тикишмоқда.

Лариса, эгнида эскироқ шерсть кўйлак, бошида кўк дурра, каравотнинг оёқ томонида, пешанасини каравотга суяб қотиб қолган.

Муяссар киргач, Гулсум опа Ларисанинг ёнига ўтди, елкасидан секин қучоқлаб:

— Қўй энди, жоним,— деди.— Куйинган билан фойда йўқ. Қаддингни тутгин сал...

Лариса қимир этмади.

Моҳира буви кўз ёшларини артиб:

— Йиғлаганда ҳам кўнгли сал бўшармиди?— деди. Рус кампир чуқур энтикиб:

— Эрини кўриб ўлгандаям... бунчалик бўлмас эди,— деди.— Телеграмма берганда келиб қолармиди?

Гулсум опа бошини маъюс чайқади.

— Айтдик. Марҳума ўзи хоҳламадилар. Кейин... Магнитогорскдай жойдан ҳозир уч кун тугул бир ҳафтада ҳам етиб келиш қийин, буви...

Ларисанинг озғин жуссаси бир томонга оғиб, пешанасини каравотга қўйиб ўтиришида, тиззаларида ётган қўлларининг ҳолсизлигида, бутун қиёфасида шундай мунгли ва ғариб бир ифода бор эдики, усиз ҳам кўнгли бузилиб кирган Муяссар, бу гаплардан ўпкаси тўлиб, қизнинг ёнига тиз чўкди, уни секин қучоқлаб ёш тўла кўзлари билан пастдан юқорига қаради:

— Лариса...

Лариса бошини кўтарди, ҳеч нарса ифода этмаган кўзлари билан унга анча тикилиб қолди, сўнг, лаблари титраб ўзини Муяссарга ташлади.

У гуё рўй берган фожианинг бутун даҳшатини эндигина сезгандай, ғариблиги, нотавонлиги, отасининг йўқлиги — ҳаммаси эндигина эсига тушгандай, юзини Муяссарнинг юзига босиб, узоқ йиғлади.

Тун ярмидан бери ҳайкалдай қотиб қолганидан безовталанган аёллар бошларини чайқашди.

— Майли, кўнгли сал юмшасин. Тошни ҳам эритади бу кўз ёши...

Майда-чуйда нарсалар тахт бўлганда бир от қўшилган аравани ҳайдаб куни кеча фронтдан қайтган Ҳошим полвон етиб келди. Полвоннинг қўлтиқтаёқлари ёнида ярим қоп жўхорига суяниб Инобатхон ўтирарди. Солдатча шинель ва телпак кийган полвоннинг бақувват жуссаси ёнида шол рўмолга ўраниб олган раиса опа кичкинагина қизчага ўхшарди.

Арава тўхтар-тўхтамас, қора айғирини ўйнатиб Чавандоз пайдо бўлди. У отдан сакраб тушиб, қорни ғарчиллатиб босганича, уйдан чиққан Гулсум опанинг ёнига борди.

— Хўш, ҳаммаси тайёрми? — деб сўради.

— Билмадим, тайёр бўлса керак, — деди Гулсум опа истар-истамас.

— Тайёр бўлса, нима қиламиз?.. Жиндак русчасига митинг-питинг қиламизми? Яхши одам эди, бечора.

У гапини тугатмаган ҳам эдики, Инобатхон, тўсатдан кўзлари чақнаб:

— Яхши одам эканини билсангиз,— деди,— нима қиласиз шу бугун, мотам устига тўй қилиб?

— Тўй қилсам... ўғлим ҳам эрта-индин урушга кетяпти...

— У тенгилар аллақачон урушда юрипти!— деди Инобат.

Чавандоз оғир энтикди. У бир ўйи: «Ёлғиз ўғлим кўзларингга чўп бўлса... эрта-индин қутиласанлар, энди лоақал тўйиниям кўрмайми? — демоқчи эди, бироқ шу пайт, аравада ёлғиз оёғини силаб ўтирган Ҳошим полвон:

— Ҳей, Чавандоз!— деди қўлтиқ таёғини кўтариб.— Ўғлингни қўйиб тур. Сен менга айт:— Эшмат акам қаёқдалар? Эшмат акамни топиб бер, аввал!

— «Бошланди!»— Чавандоз совқотгандай бошини елкасига қисиб, четроққа чиқаркан, пўнғиллади:

— Майли, гап тўйда бўлса... бугун қилмасак қилмасмиз.

— Тўй эмиш. Мен тоғдан келсам, бу боғдан келади-я! — деди Ҳошим полвон. Бироқ аза устида гижиллашиб ўтиришни эп кўрмади шекилли, қўлини силтаб қўя қолди.

Катта ҳовли бир лаҳзада одамга тўлиб кетди, колхозчи хотин-қизлар, кампирлар, чоллар, ўқитувчилар — ҳаммаси тўпланди.

Қизил матога ўралган тобутни аравага қўйиб секин йўлга тушишди.

Муяссар билан Мастура йиғидан толиқиб қолган Ларисани қўлтиқлаб олишди.

Кечаги изғирин босилган, лайлак қордай майин, қандайдир илиқ қор ёға бошлаган эди.

Сирғончи қишлоқ кўчаларидан бир-бир босиб, қир ёнбағридаги эски қабристонга чиқишди.

Қабристоннинг бир четида, босмачилар билан урушда ҳалок бўлган уч-тўртта жангчининг қабри бор эди. Темир панжаралар билан ўралган бу қабрларнинг ёнида яна тўртта ёш қабр—икки кампир ва икки ёш бола-нинг гўри пайдо бўлган. Серафима Фёдоровнанинг қабри ҳам шуларга ёнма-ён тушган.

Азиз домла бошлиқ уч-тўртта мўйсафидлар аёлларнинг деярли товушсиз йиғиси остида, қор ёғиб турган сокин жимликда, тобутни аравадан туширишди. Лариса сўнги марта тобутга бошини қўйиб, оғир тўлғаниб йиғлади, кейин уни қўлтиқлаб четга олиб чиқишди-да, тобутни гўрга қўйишди...

Кампир-чолларни аравага чиқариб, қабристондан чиқа бошлаганларида қир устидаги оппоқ туман орасида секин қимирлаган қора нуқталар пайдо бўлди. Чумолидай қатор чизилган бу нуқталар аста-секин кўпайиб, пастга томон туша бошлади.

— Йигитлар!— деди кимдир.— Даштга кетган йигитлар... Эшак карвон бу!

Одамлар бу мотам устида шодликларини билдириш-ния, билдирмаслик-ния билмай, тўхтаб қолишди. Ҳамманинг кўзи қирда, лаблар беихтиёр пичирларди:

— Йигитлар!

— Ғалла!

— Хайрият!

Эшак карвон ўтадиган катта йўл қабристондан ярим

чақиримча нарида эди. Шунга қарамай, карвондагилар ҳам буларни кўрди шекилли, қаршига келганда бир киши ажралиб, қабристон томон юрди. Бу — Қўчқор эди.

Эғнида кўкраги очиқ пахталик пуфайка, бошида елкасига томон сурилган эски қалпоқ, оёғида пачағи чиққан бесўнақай этик, у қандайдир бошқача, жуда катта кўринар, чаккалари ичига ботиб, озиб, қорайиб кетган юзида қандайдир шиддатли бир ифода пайдо бўлган.

У жимгина тикилиб қолган одамларга яқин келиб тўхтади, чуқур ботган ғалати кўк-сарғиш кўзлари билан ҳамманинг юзига бир-бир қаради, сўнг, уни кўрган заҳоти яна ўпкаси тўлиб, пиқ-пиқ йиғлай бошлаган Ларисанинг ёнидан ўтиб, қабристонга кирди.

У катта телпагини қўлида гижимлаб, гўр ёнида анча турди, кейин, ҳамон қошлари чимирилган, араванинг ёнига келди, бир лаҳза иккиланиб тургач, Муяссарнинг ўрнига ўтиб Ларисани қўлтиқлаб олди, катта, совуқ кафти билан унинг кичкина кучсиз қўлларини сиқди.

Арава қўзғалди. Лекин йўлга чиққунча ҳеч ким сукутни бузмади. Йўлга чиққанларидан кейингина Ҳошим полвон:

—Қалай, ука, эсон-омон келдиларингми?—деб сўради.
Қўчқор бош ирғади:

— Раҳмат. Қасаллар бору, аммо... тузук. Эсон-омон ўтиб олдик тоғдан.

Ҳамма баравар енгил нафас олди.

4

Лочинлар олис қозоқ элига сафарга чиқаётганларида атиги ўн кун ичида қишлоқда шунча кўнгилсиз воқеалар юз беради, деб ўйлашганмиди?

Биринчи «ғалаба» туйғусидан бошлари осмонга етиб, нопок одамлар билан янги курашларга бел боғлаган чоғларида ҳаммаёқ ағдар-тўнтар бўлиб кетишини хаёлларига келтиришганмиди?..

... Кечагина қазилган бўлса ҳам, оппоқ қорга кўмилиб бошқа гўрларга ўхшаб қолган қабрининг олдида уч йигит бош яланг сукут сақлаб узоқ туришди.

Атрофи азим чинорлар билан ўралган эски қабристон жимжит. Ҳаммаёқда момикдай юмшоқ оппоқ қор...

Машраб билан Акмални қабристонга Қўчқор бошлаб чиққан эди.

Аллақандай мунгайиб, юзлари бир парча бўлиб қолган Лариса кеча унга кўзи тушган заҳоти пиқ-пиқ йиглаб юборгани Қўчқорнинг кўз олдидан нари кетмас эди.

Қўчқор дўстлари билан бугун Лариса тўғрисида гаплашмоқчи эди.

Лекин, қабр тепасида бош эгиб тураркан, ҳозир бу-га ҳожат қолмаганини сизди. Бу ерда ҳар қанақа яхши гап ҳам ортиқча бўлишини, энг самимий сўзлар ҳам ясама туюлишини ич-ичидан ҳис этди-ю, индамади. Уй-лаб қўйган ҳамма гапларини битта-битта кўнглидан ўтказди, холос.

Кун ботган, лекин ҳали ёруғ. Майин оқ кигизга ўранган қишлоқ — қорга кўмилган паст-баланд адирларга ўхшайди. Фақат мўрилардан эшилиб-эшилиб чиқаётган тутунлар қор тагида ҳаёт борлигидан далолат беради.

Улар катта йўлдан юриб сой бўйидаги боғларга яқинлашганда, узоқдан, афтидан, гузар томондан: «Банг, банг, гижбанг!» деган садо эшитилиб, ҳавони янгротиб юборди.

— «Банг, банг! Гижбанг!»

Олдинда бораётган Қўчқор тўхтади.

Машраб ер остидан Акмалга кўз ташлади. У Акмалнинг юрагидаги изтиробини шундай аниқ ҳис этдики, гўё бу «гижбанглар» кўксини ўқ бўлиб тешиб ўтаётгандай туюлди.

— Тўхтанглар!— деди у кўққисдан.— Менда битта таклиф бор: тўйга борамиз ҳозир!

Қўчқор истехзоли жилмайди:

— Хўш, тагин қанақа ақлли гапинг бор, девона?

— Гапнинг белига тепмай, «берди»сини эшит, каллаварам!— Машраб кўзлари шиддат билан ялтиллаб, бир Акмалга, бир Қўчқорга тикилди:— Дуторни оламиз! «Айладинг кетдинг»ни барала қўйиб, кириб борамиз ўша базми жамшидларига!

Бу фикр Машрабнинг хаёлига бугун келаётгани йўқ. Илгари ҳам жуда кўп ўйлаган буни, фақат бошқа муносабат билан.

Бундан бир-икки йил бурун Машраб Муяссарни пинҳон севиб юрган чоғларида унга шундай туюлардики, гўё ахир бир кун Муяссар ҳам бевафолик қилади, ундан айнаб, бошқа бировга тегади. Шунда Машраб нима

қилади?.. У ўйлаб-ўйлаб бир йўл топган эди: яқин дўстларини эргаштириб, қўлларида дутор, ғамгин ашуларни айтиб Муяссарнинг тўйига кириб боради...

Бутун тўй аҳли уларнинг мунгли кўшиқларини жим туриб эшитади, кўнгиллари эриб, кўзлари ёшланади, Машрабнинг муҳаббатини эндигина сезган Муяссар эса, чимилдиқдан отилиб чиқиб, унинг қучоғига ташланади...

Ҳозир Машрабнинг назарида Гулчеҳрани ҳам шундай йўл билан қутқариш мумкин эди.

Кўчқор қалпоғини бошининг орқасига суриб:

— Емон фикр эмас!— деди.— Ўйлаб кўриш керак.

Акмал, қовоғи солиқ, узун бурни ғалати қимирлаб:

— Мен...— деди.— Мен бормайман!

— Нега?

Акмал индамади. Азалдан шодлигини ҳам, қайғусини ҳам ичига ютишга ўрганиб қолган бу камгап йигит кеча тўй бўлишини эшитганда ҳам ҳеч нима демади, фақат бошини кўрпага ўраб ётиб олди. Рост, тоғдан қайтганда уни «кутиб олган» совуқ гаплар орасида хушxabар ҳам бор, дадасидан хат келган, Эшмат аканинг ёзишича, ҳужжатларини тўғрилаб тез кунда келиб қолиши керак эди. Лекин Гулчеҳра...

— Оғзингга сўк солдингми?— деди Машраб титраб.— Бир нима десанг-чи, ахир? Нега бормайсан? Е кўнглига озор беришдан кўрқасанми ўша... ўша субутсиз читтакнинг?

— Ҳа, кўрқаман!— пўнғиллади Акмал.

Машраб кўлини бир силтаб, қадамини жадаллатди.

— Бормасанг, баттар бўл! Бу ҳам оз сендай лапашанга!

Йигитлар, гарчи қаттиқ аразлашиб қолган одамлардай қовоқлари тушиб кетса ҳам, бирга бувиникига боришди.

Кўчқор Ларисанинг олдига кирмоқчи эди, меҳмонхонадан чиқиб қолган Моҳира буви йўлини тўсди.

— Кўй, болам, кирмай кўя қол. Яна кўнгли бузилади... Қиз бечора... Узларинг ҳам рангларинг сомон, одам кўрқади қарашга. Катта уйга киринглар. Бир коса иссиқ шўрвам бор, ичларинг-да, ўралиб ётларинг.

Улар уйга кириб, танчанинг атрофига ўтирар-ўтирмас, буғи бурқираб турган декчани кўтариб Шириной

кирди. Унинг кетидан, қўлида кўзача, Моҳира буви кўринди:

— Машрабжон сафарга чиққанда атайин ният қилиб пича тариқ солувдим, дори бўлади, деб. Кўп эмас, бир пиёладан ичиб, бир терланглар!

Бўза нималигини билмаган йигитлар бир пиёладан ичмасданоқ, кўз олдилари жимир-жимир қилиб, танлари яйраб кетди. Иккинчи пиёладан кейин кўнгилдаги ғам-ғусса ҳам тарқагандай бўлди-ю, юракларда сўна бошлаган ўт қайта аланга олди. Энди Машраб билан Қўчқор у ёқда қолиб, Акмал ўзи тўйга толпинди. Учинчи пиёладан кейин кўчага қараган деразанинг михларини пичоқ билан суғуриб, секин очишди-да, бувига билдирмасдан кўчага чиқишди.

Кундузги булутлар тамом тарқаган, осмон асаларининг уясидай ғуж-ғуж юлдузларга тўлган. Изғирин туриб, оёқ остидаги қорлар ғарчиллаб қолган.

Уйлар, ҳовлилар, кўчалар жимжит. Фақат чилдирманинг гоҳ эшитилиб, гоҳ тўхтаб қолаётган «ғижбанг-ғижбанг»лари қулоққа чалинади.

Улар Машрабларникидан дуторни олиб, қишлоқ ўртасидаги тепага чиққанларида, пастда, Чавандознинг ҳовлиси томондаги кўчаларнинг бирида, гуриллаб ёнган гулханнинг қизғиш шуъласи кўринди.

Қўчқор қадамини тезлатиб:

— Келин келди шекилли!— деган эди, Акмал, тўсатдан йўл ёқасидаги қорга тиз чўкди-да:

— Мен... мен бахтсиз!— деди ва бошини қўллари орасига олиб, ётиб қолди.

У кўкрагини қорга бериб, қаттиқ дард тутаётган одамдай тўлғанарди. Машраб билан Қўчқор олдин нима қилишларини билмай, эсанкираб қолишди. Кейин Машраб Акмални елкасидан ушлаб қаттиқ силтади.

— Узингда иззат-нафс, гурур деган нарсадан зигирдак борми, ё ҳаммасидан айрилганмисан, шу аҳмоқ читтакни деб?

Одатда бундай пайтларда силтаб ташлайдиган Акмал, бу сафар кўзларини тез-тез артиб ва хиқиллаб ўрпидан турди.

— Рост-да, ахир!— деди Қўчқор ҳам. У Акмални бир ёнидан қўлтиқлаб олди.— Булар шунақаки, ўзингни паст олган сайин устингга чиқиб тепишади!..

Чавандознинг боғи эски қалъа харобасининг кунгай

томонида, унга тепадан шундай тушиб бориш мумкин.

Улар тепага чиқиши билан пастдаги катта ҳовли, дарахтларга осилган фонарлар, қаандайдир одамларнинг қораси кўзга чалинди.

Машраб дуторни созларкан:

— Ашулани шундай айтайликки,— деди,— Чавандоз тугул тўйга келган оғайнилариям дод деб юборсин!

Улар пахса девор тагида бир зум тўхташди.

— Абдурахмон беги!..— шипшиди Машраб ва алақандай ички титроқдан овози хиёл олиниб ашулани бошлади:

«Ул париваш қадрим билмас, то камолга етмагунча...»

Қўчқор девор раҳнасидадан ошиб ўтаркан, овози дўриллаб қўшилди:

«Кўнгли қаттиқ, дардим билмас, ул ҳам ошиқ бўлмагунча.»

Бояги танбеҳлар қаттиқ таъсир этган шекилли, ҳовлига кирганларидан кейин ашулага Акмал ҳам қўшилди-ю, уч йигитнинг жўр овози ҳовлини тутиб кетди:

«Ҳозир ёшдур, вафо қилмас, ўлдим десам бир қарамас,

Минг оҳ урсам, бир қайрилмас, то бошига тушмагунча...»

Афтидан, қозон атрофида ўралишиб юрганлар уларни бир ёқдан келган машшоқлар деб ўйлашган бўлса керак, қўл қовуштириб, пешвоз чиқишди, болалар қувониб қий-чув кўтаришди. Фақат фонарь ёнига борганларида, қаёқдандир пайдо бўлган Кўр Шерматнинг:

— Ие, ўзимизнинг ғирромлар-ку!— деган хитоби эшитилди-да, ҳамма бирдан жимиб қолди.

Ҳаяжондан ҳамма нарса эсидан чиққан Машраб, Кўр Шерматнинг хитобига эътибор бермай, ашуланинг авжига чиқаркан, кўзи меҳмонхонада, деразанинг ёнида турган Барнога тушди.

Барно, эғнида хон атлас кўйлак, битта ўрилган майип йўғон сочи белида, гўё тўй билан иши йўқ, ўйга чўмиб турарди.

«Жон ўйнатур қора кўзи, мафтун этур ширин сўзи,

Қамаштирур кўзни юзи, майда сочи тўсмагунча...»

Тўсатдан айвоннинг ўнг қанотидаги эшик шарақлаб очилди-да, остонада Чавандоз пайдо бўлди:

— Нима гап? Нима шовқин бу?— у текис ерда қоқиб, айвоннинг четига келди:

— Ҳа, яна келдиларингми? Хўш, мақсадларинг нима? Ёлғиз ўғлим эрта-индин фронтга кетяпти! Ниятларингга етдиларинг, тагин нима керак сенларга? Энди бир қилмаганларинг тўйни бузишмиди?

Эшик яна очилиб, олдин Эртоев, унинг кетидан қандайдир нотаниш одамлар кўринди.

Эғнида кўк гимнастёрка ва галифе шим, белида ялтироқ камар, шерсимон қалин сочлари ҳурпайиб, зиёфатда чеҳраси яна ҳам очилиб кетган Эртоев, хром этигини ғарчиллатиб Чавандознинг ёнига келди.

— Ким бу? Нима тўполон?

— Мана, қаранг, тўйни бузишмоқчи булар!

Эртоев қаддини сал эғиб, пастга қаради, кўзлари қисилиб:

— А-а... эски ошналар-ку!— деди ва илжайди.— Тўғри, Чавандоз, бузуқлик буларнинг ота касби ўзи! Машраб одамларни четга суриб, олдинга ўтди.

— Оғзингизга қараб гапиринг, ўртоқ Эртоев! Биз бузуқми ёки муттаҳамларга ҳомийлик қилаётган, қиз-келиндякларни алдаб йўлдан ураётган одамлар бузуқми?

Чавандоз унга қараб толпинган эди, Эртоев қўлидан «шап» ушлаб тўхтатди:

— Шошманг, Чавандоз!— қичқирди у.— Биласизми, ким ҳаддидан ошириб юборган буларни? Сиз! Қаранг, ҳар бири бир буқага ўхшайди. Аллақачон ҳайдаш керак эди буларни фронтга! Ҳалиям ҳайданг урушга! Кўриб кўйишсин қутуриш қанақа бўлишини!

Эҳтимол, Эртоев шу топда йигитларнинг устига чиқиб тепдим, деб ўйлагандир. Бироқ... улар ўзлари аллақачон фронтга интилиб, тезроқ кетишга ошиқиб юрсалару, бу... аҳмоқ... бу пасткаш одам, уларни «фронт» сўзи билан қўрқитмоқчи бўлса!

Машраб асабий кулди. Қўчқор кўксини ўққа тутаётгандай кериб.

— Кошки фронтга олишса!— деб қичқирди.— Биз ариза берганмиз кўнгилли бўлиб кетишга!

— Сиз... Сиз!— деди Машраб Эртоевга нафрат билан тикилиб:— Ҳаммани ўзингиздай қўрқоқ деб, фронтдан қочиб юрибди, деб ўйлайсиз шекилли?!

Эртоев, қалтироқ босиб, бўғиқ шивирлади!

— Бас! Ҳайданг буларни! Ҳайданг ёки мен, мен ҳозир...

Худди шуни кутиб тургандай, Кўр Шермат бошлиқ бир неча киши уч йигитга қараб ёпирилди-ю, ҳовли қий-чув тўполон бўлиб кетди.

Ениб турган фонарлар ўзи ўчдимиди, ё биров жўрттага ўчирдимиди, ишқилиб, зимзиё қоронғиликда Қўчқор кимнидир уриб қулатди. Акмал эса орқасидан қучоқламоқчи бўлган бировни елкасидан ошириб айвонга отди. Машраб қулоғига теккан шапатидан гангиб қолди, қўлидаги дутор оёқ остига тушиб қарсиллаб ёинди... Тўсатдан, бу тўполон қий-чувни босиб, аёл кишининг:

— Қўчқор! Болагинам! Эҳтиёт бўл!— деб қичқирган аламли овози янгради-ю, Қўчқор бирдан ҳушига келди.

— Акмал, Машраб, бўлди! Тартиб билан чекиниш керак!— деди.

Йигитлар кўчада бир зум тўхтаб, у ёқ-бу ёқларини силаб-сийпаб кўришди: Акмал билан Қўчқор, кўйлақлари йиртилгану, бироқ, кўп калтак емаган, ёлғиз Машраб ҳам бурни қонаган, ҳам дуторидан айрилган эди.

— Парво қилма!— деди Қўчқор.— Бош омон бўлса дутор топилади. Булар билан ҳали кўп олишамиз. Қани, бошқа ёққа бориб маслаҳатлашайлик!

Улар тепага қараб юрган ҳам эдиларки, қаердан-дир, орқадан:

— Машраб, Машрабжон!— деган овоз эшитилди.

— Барно!

Машраб девор панасида аёл кишининг қорасини кўриб, нима қилишини билмай тўхтади.

Қўчқор қайрилиб қараб:

— Биз тепада кутиб турамыз, тезроқ бор!— деб шипшиди-да, Акмалнинг кетидан югуриб кетди.

Қорни ғарч-ғарч босиб чопқиллаб келган Барно икки қадам нарида тўхтади.

Эғнидаги пальтосининг олди очиқ, тивит рўмоли елкасига тушиб, боши очилиб қолган, қоронғида юзи, кўзлари аниқ кўринмайди, лекин ҳансираб нафас олиши сезилиб турибди.

— Машраб,— деди Барно.— Машрабжон!..— У ортиқ гапиролмади, гўё қулаб кетаётгандай бир тебранди-да, Машрабни қучоқлаб олди.

— Машрабжон! Нега бундай қиласан? Балодан қочгандай қочасан мендан. Акангни сал кам уч йил кутдим. Йўлларига интизор бўлиб кутдим. Гуноҳим нима менинг?

Машраб титроқ босиб гаранг бўлиб қолди.

— Қўйинг. Сизни ҳеч ким айблаётгани йўқ.

— Йўқ, йўқ!— Барно майин кафтлари билан Машрабнинг икки чаккасидан ушлаб, кўзларидан, юзидан ўпди, ўпкаси тўлиб, антикиб гапирди:

— Ойимлар, бувимлар — ҳаммаси, ҳаммаси ҳақ, мен ёмон, ифлос қизман! Улар мендан нафрат қилишса арзийди. Фақат сен... Сен юз ўғирмагин мендан! Мен сени жонимдан азиз қайним демоқчи эдим! Мен сени.., сендан айрилганимга ачинаман!.. Мен... бахтсиз, дунёда энг бахтсиз қизман, Машраб!— У кўз ёшидан бўғилиб, гапиролмай қолди.

Машраб ҳамон ҳайкалдай қотиб турар, кўкрагида қушдай питирлаётган бу қизни қандай юпатишини билмас, чунки ўзиям томоғи гип бўғилган, юрагида шу вақтгача тўпланган адоватлар офтобда қолган муздай эриб кетмоқда эди!

— Мен Сизни ҳеч қачон айблаган эмасман. Шунчаки... акамни ўйлаб... У сизни... шундай яхши кўрарди.

— Биладан. Ҳаммасини биладан, Машрабжон. Нима қилай, янглишдим, субутсизлик қилдим. Шунинг учун ҳам мана, қишлоқдан кетяпман.

— Қаёққа?

— Тошкентга. Бу ерда бундай юргандан кўра, ўқимни давом этдирай. Одам бўлишга ҳаракат қилай... Шу пайт боғдан бир неча кишининг баравар:

— Барно! Барнохон!— деган овозлари эшитилди.

Барно шошиб кўзларини артди:

— Мен борай,— деди.— Уша одам билан, Эртөө билан мен ҳам бугун бир гаплашмоқчиман. Гаплашману, кетаман. Хайр, Машрабжон...— У Машрабнинг пешанасидан бир ўпди-да, қоронғида қоқиниб-суриниб, дарахтлар орасида ғойиб бўлди.

Машраб, қулоқлари остида ҳамон Барнонинг нидо-си, ҳорғин одимлаб, дўстларининг ортидан кетди.

Йўқ, Барно уни яхши дегани бекор, у нақадар гўр, бефаҳм одам эканки, шу маҳалгача бу қизнинг кўнглидан нималар кечаётганини билгиси ҳам келмабди? Барно ҳам одам эканлиги, у ҳам хато қилиши мумкинлиги,

бенуқсон одам йўқлиги хаёлига ҳам кириб чиқмабди Машрабнинг! Ахир... Муяссарни шундай севган унинг ўзи тунов куни Сулувсочнинг бир ширин сўзигаёқ эриб кетмаганмиди? Шундоқ экан, Барнони бунчалик қоралашдан олдин унга ёрдам қўлини чўзса, хато йўлдан қайтарса бўлмасмиди? Зотан, у ўйлагандан мураккаброқ, чигалроқ эмасмикин бу масалалар? Ахир уруш бўлмаганда бу йўлларга Барно кирармиди?.. Бу лаънати уруш бўлмаганда у ҳам бахтли бўлмасмиди?

Машраб, Акмал билан Қўчқор ҳам эсидан чиқиб, қорга кўмилган улкан қишлоққа, совуқ осмонда чарақлаб турган ғуж-ғуж юлдузларга тикилиб тепада узоқ турди.

Негадир кўзида ёш ҳалқаланар, бироқ бу — кишини дилсиёҳ қиладиган кўз ёши эмас, аксинча, ҳамма ғурбатни ювиб ташлайдиган кўз ёши эди...

5

Лариса, кўзлари очиқ, Моҳира бувининг катта меҳмонхонасида, қиров босган деразаларга тикилиб уйғоқ ётипти.

Унинг бир ёнида ғужанак бўлиб ва ёш болалардай кафтини чаккасига қўйиб, Шириной ухляпти. Бир ёнидаги Моҳира бувининг тўшаги бўш. Машрабларнинг тўсатдан ғойиб бўлишидан безовталанган кампир бирикки марта ўрнидан туриб чиқиб келди-ю, кейин тағин ухлай олмади шекилли, ҳозир яна хабар олгани кетди.

Бечора буви! У Ларисани ухлаб қолди деб ўйлаб, ҳар сафар жуда эҳтиёт бўлиб ҳаракат қилади, қоронғида калишларини қўллари билан тимискилаб топади, эшикни оҳиста очиб-оҳиста ёпади. Қиз икки кечадан бери мишжа қоқмай тонг отдираётганини билмайди.

Лариса қишлоқдан кетишга аҳд қилди. У қишлоқни, бу ернинг одамларини яхши кўриб қолганига қарамай, эндиликда бу ерда туrolмаслигини, ҳатто отасининг келишини ҳам кута олмаслигини сезади. У онаси вафот этгандан бери, бу ердагилар тағин ҳам меҳрибонроқ бўлиб қолганини кўриб-билиб турар, лекин буни ҳис этган сайин қишлоқда қололмаслигига ҳам ишончи ортиб борарди. Ҳали сабабига ўзи ҳам аниқ тушунолмаган бир туйғу уни қишлоқдан кетишга даъват этар, қишлоқ одамлари қанчалик меҳрибонлик қилмасин, опаси-

нинг қабри, унинг сўнгги кунларда чеккан азоб-уқубатлари кўз олдидан кетмаслигини сезарди.

Ойиси айниқса сўнгги икки кеча кўп қийналди. Худди ўтда куйгандай иситмаси қирқдан тушмай тонг отгунча алаҳлаб чиқди. Алаҳлаганда ҳам ҳадеб Ленинградни эслаб, дадаси билан «гаплашиб» тонг отдирди.

Ларисанинг юрагини тилка-пора қилаётган нарса ҳам — ойисининг бир «ўлиб тирилган» дадасини кўролмай дунёдан ўтгани!

Албатта, телеграмма бериш мумкин эди, лекин, биринчидан, отаси дастлабки хатларидаёқ бу томонларга келолмаслигини, чунки, чап қўлидан айрилиб, завод касалхонасига ўтганига қарамасдан, ҳарбий госпиталда ҳам хирургия бўйича бош консультант эканини айтган, шунинг учун, уй-жой масаласи ҳал бўлиши билан уларнинг ўзларини Магнитогорскка чақириб олишини ёзган эди. Сўнгги хатига қараганда эса, уй-жой масаласи ҳам ҳафта-ўн кун ичида ҳал бўлиши керак эди...

Лариса сира унутмайди: ойиси бу хатни Ленинградга мева-чева юбориш билан банд бўлиб, кечаю кундуз югуриб юрганида олган, олгану, касали ҳам эсидан чиқиб, ўн ёш яшариб кетганди.

Ойиси алаҳлаган пайтларда негадир доим дадасининг қўлларини гапирарди. Дадаси чиндан ҳам «қўли гул» дегунча бор: моҳир хирург эди! Энди бир қўлсиз қандай ишлаяптикин, деб қаттиқ ташвишланар, сўнг: «майли куйинма, азизим, жонинг омон қолганини айт...» деб қайта-қайта такрорларди...

Йўқ, Лариса бир ҳафта тугул, бир кун ҳам туролмайди бу ерда! Майли, уй-жой ҳам керак эмас, дадасини кўрса, бошини унинг кўкрагига қўйиб, соғ қўлини бир ўпса бўлди — бошқаси керак эмас!

Қиз бу фикрини Гулсум опа билан Моҳира бувига, қолаверса бошқа дўстларига кечаёқ айтмоқчи, ҳатто кечаёқ йўлга тушмоқчи эди. Бироқ, бошда осонгина кўринган бу гапни айтиш, кейин маълум бўлишича, осон эмас экан.

Лариса бу оилани, Машраб билан Қўчқорни, Муясарни, умуман бутун қишлоқни қанчалик яхши кўриб қолганини кетишга бел боғлаганидан кейингина билди. У ўзи билан бу одамлар ўртасида қандайдир жуда самимий ва илиқ туйғулар вужудга келганини, аллақандай мустаҳкам ришталар билан боғланиб қолганини,

бу туйғуларни емириш, ришталарни узиш — кўнглини чил-чил синдириш билан баравар бўлишини тушунди. Ҳар ҳолда, кечадан бери, бу аҳдини бировга айтишга журъат этолмайди, айтиш кераклигини, бари бир айтишини, бари бир бу ердан жўнаб кетишини билади. Билади-ю, айтолмайди, ўз ўйлари билан олишиб, уйқуси қочади.

Лариса саҳар пайти мизғиб кетиб кампирнинг яна кириб чиққанини сезмаган бўлса керак, бувининг оёқ шарпасини эшитиб кўзини очганида, хона хийла ёришган эди.

Буви камзулини ечиб, секин келиб тўшакка ўтирди. Утираётиб Ларисанинг юзига эгилиб қаради, пешанасидаги сочларини оҳиста тўғриларкан:

— Ухла болам,— деди секин.— Ҳали барвақт, ухлайвер, бувинг ўргилсин.

У Ларисани ухлайпти, деб ўйласа керак, шундай секин ва мулойим гапирдики, қиз, беихтиёр ўз бувиси ёдига тушиб, юраги «шиғ» этди.

Лариса кичкиналигида ўз бувиси ҳам худди мана шундай ҳар куни эрталаб каравотининг тепасига келар, гоҳ ёстиғини, гоҳ устидаги кўрпасини тўғриларкан, сочларини оҳиста силаб:

— Ухла болам, ухла, ҳали эрта,— деб пичирларди.

Лариса тўсатдан кўнгли бир хил бўлиб, кўзи очилиб кетди, буви ҳамон тикилиб ўтирганини кўриб, қўлини ушлади.

— Бувиджон, мен кетмоқчиман, кетаман,— деди.

Моҳира буви тушунмади. У илгари ҳам Ларисанинг гапларига унча яхши тушунавермас, лекин ўзбек сўзларини бузиб гапириши кампирга жуда хушёқар, айтишса «бувиджон» деб хитоб қилишлари кўнглини эришиб юборарди. Бу сафар ҳам шундай бўлди-ю:

— Қаёққа кетасан, айлансин бувинг,— деди.— Ҳали бомдод ҳам бўлгани йўқ.

Лариса уни қучоқлаб, тиззасига бошини қўйди.

— Йўқ буви, сиз тушунмадингиз. Мен мутлақо кетаман. Қишлоқдан кетмоқчиман. Бутунлай. Тушундингизми, буви!

Кампир бир нимадан чўчигандай, сал сурилиб ўтирди.

— Қаёққа кетасан? Нимага кетасан? Биров хафа қилдими, болам. Кўнглингга озор бердимми биров?

— Йўқ-йўқ, бувиджон, ҳеч ким хафа қилгани йўқ!—

Лариса кампирнинг тарашадай қаттиқ, кичкина кафтини ушлаб, кўксига босди.— Дадамларнинг олдига кетмоқчиман. Магнитогорск шахрига, тушундигизми, бувиджон, дадамга...

— Ҳа, отамни соғиндим дегин...,— буви қизнинг кўнглидаги тугёнга тушунди шекилли, бошини ғамгин чайқаб ўйланиб қолди.— Майли, отанг бечораям сени соғингандир...

— Раҳмат, бувиджон,— деди, Лариса.— Катта раҳмат. Ҳаммаларингизга. Мен сизларнинг оймга... ҳаммамизга қилган яхшиликларингизни ҳеч... ҳеч қачон...

Ларисанинг томоғи «ғиппа» бўғилиб, индамай қолди. У ҳозир Моҳира бувининг саволлар беришидан қўрқар, чунки шу тобда гапиришдан, айниқса уни кетишга мажбур қилаётган нарсаларни тушунтириб беришдан ожиз эди! Бироқ буви ҳам лом-мим демади. Фақат кафтини Ларисанинг қўлидан секин тортиб олиб, унинг бўйнида тўзғиб ётган сочларини тўғрилаб қўйди. Шу бир ҳаракатнинг ўзидаёқ Лариса кампирнинг ҳамма нарсага, унинг дилидаги дардларига тушунганини сезди-ю, вужулига иссиқ бир нарса таралиб, бадани жимирлаб кетди.

— Биз нима ҳам дердик, болам, ўзинг биласан,— деди яна буви.— Шунчаки... Ҳалиги... болалар билан туппа-тузук бўлиб қолувдиларинг...

Буви «болалар» деганда Ларисанинг кўз олдига ҳаммадан бурун Қўчқор келди, у кейинги маҳалда қандайдир меҳрибон бўлиб қолганларини эслаб, чуқур тин олди.

— Биладан, бувижон,— деди Лариса анчадан кейин ва юзи ловуллаб кампирни секин қучоқлади.— Ҳаммасини биладан, бироқ... сира иложим йўқ...

Улар ҳар бири ўз ўйи билан банд, тонг оттиришди.

Қисқа қиш куни йўл ҳозирлиги билан ўтди.

«Лариса кетармиш!»

Бу гапни эшитганлар дарҳол: «Нега? Қаёққа?» деб сўрашса ҳам, «отасининг олдига борармиш!» деган жавобдан кейин индамай қолишарди. Ҳатто Машраб билан Муяссар ҳам кўп суриштириб ўтиришмади. Ёлғиз Қўчқор аллақандай тўмтайиб ғалати бўлиб қолди.

У кун бўйи гўё азиз бир нарсасидан айрилган одамдай, юраги таскин топмай, маъюс ўйларга чўмиб юрди. Қаерга бормасин кўз олдидан қизнинг ғамгин чеҳраси, чуқур ботган мовий нигоҳи кетмас, сойда, тахта

кўприкда ўтириб ёруғ куз оқшомларида қурган суҳбатлари хаёлидан чиқмас эди.

Ушанда, Лариса унинг ҳазилларига оппоқ тишлари ярқираб, киприklarининг қалинлигидан қоп-қора кўринган чиройли кўзлари чақнаб, кулиб жавоб берган маҳалларда, қиз ҳам унга кўнгил бергандай туюларди Қўчқорга. Туюларди-ю, илгариги журъатини йўқотар, қалби офтобдай мулойим бир ҳисларга тўлиб, кўнгли мунаввар бўларди.

Наҳот Лариса бу сокин куз оқшомларини, сой бўйидаги оқ тераklarнинг ғалати ғувуллашини, кўм-кўк майсазорда қўл ушлашиб ва мусаффо туйгулардан этлари жимирлаб ўтирган бахтиёр дамларни унутса! Бунинг ҳаммасини эсидан чиқариб абадий ташлаб кетса!.. Еки Қўчқор қозоқ даштида қилган бемаънилигининг жазосини тортяптимикин! Лекин унинг ҳаммаси шунчаки бир ҳазил эди-ку?

Кечқурун, кун ботиш олдида тўртовлашиб қабристонга чиқишди.

Лариса қабр олдига чўнқайиб, ялангбош, сочлари бўйнида тўзғиган, елкалари титраб, гўё юрагидаги бутун дарди, аламини шу ерга тўкиб кетмоқчи бўлгандай узоқ йиғлади. Охири Муяссар уни қучоқлаб зўрға турғазди.

Индамасдан, бир-бир босиб орқага қайтишди. Фақат сойга тушганларида ва Лариса йиғидан тўхтаб кўзларини артганида, Қўчқор ийманниқираб таклиф қилди:

— Юринлар, жарликнинг устига чиқайлик,— деди.— Эсларингдами, ёзда Ларисалар кўчиб келган кун чиқиб, гаплашиб ўтирувдик. Уша кунни бир эслайлик...— У шундай деди-да, яна ўзи:— Сенлар бораверинглар, мен кетларингдан етиб оламан,— деб, қаёққадир чопиб кетди.

Қўчқор чорак соатдан кейин Акмални бошлаб чиқди. Акмалнинг юмалоқ юзи сўлиб, қорайиб кетган, доим мулойим порлаб турадиган қўй кўзлари чуқур ботган.

Лариса уни кўриш билан ёнига бориб қўлини олди.
— Сен хафа бўлма. Дадам дадангнинг ҳамма ишларини тўғрилабди. Хатида айтган. Менга, ойимга қилган яхшиликларинг... Мен бораману, яна тезлатаман... Хафа бўлма, Акмал, бу ёғи яхши бўлади.

Машраб ер остидан Қўчқорга тикилди.

— «Нима демоқчисан? Айт!»

Қўчқор негадир хижолат чекиб:

— Эсларингдами, ёзда қасамёд қилувдик,— деди-да, бир йўталиб олди.— Рост, баъзилар... мен Гулчеҳрани айтаман, бу қасамни бузди. Бузса... баттар бўлсин. Ачинмайлик унга. Энди мана... Эртага Лариса кетяпти. Шунга мен... — тагин бир томоқ қирди ва тўсатдан товуши жаранглаб кетди:

— Келинлар, шу ерда яна бир аҳду паймон қилайлик — ҳеч қачон бир-биримизни унутмаслик тўғрисида! Умрбод шу дўстлигимиз эсимиздан чиқмасин!

У баланд довондан ошган одамдай пешанасидаги терларини сидриб ташлади-да, чеҳраси равшан тортиб, қўлини чўзди:

— Қасамёд қилайлик шунга!

Бу сафар ёздагидай «қасамёд» сўзини ҳеч ким такрорламади, лекин беш жуфт қўллар бирлашганда худди ўшандагидай юракларнинг тепиши қўлларга ўтиб, ўша беғубор, ўша тиниқ ҳис қалбларини қайта эгаллаб олди.

Йигитлар қизларни кузатиб қўйиб, Акмалларникига қайтишаркан, Қўчқор Машрабни четга тортди.

— Менга қара, дўстим, сенга айтадиган гап бор,— деди у.— Абубакиров руҳсат берса мен Лариса билан бирга кетаман. Иложи бўлса Магнитогорсккача бораман. Балки Эшмат акани олиб қайтарман...

Машраб индамади.

— Энди сендан битта илтимос,— деди Қўчқор.— Акмалга эҳтиёт бўл. Бир-икки ҳафта ёнидан жилма. Узини бир бало қилиб қўймасин, у каллаварам. Мен Комил акага ҳам айтдим бу гапни, у ҳам кўз-қулоқ бўлиб туради...

Улар қаттиқ қучоқлашишдилар. Қўчқор Машрабни бағрига босаркан, тўсатдан томоғи гип бўғилиб, узоқ турди. Машраб эса, ёш боладай ўпкаси тўлиб, ҳиқиллаб қолди.

Эртасига кун чиқар-чиқмас Лариса билан Қўчқор, икковлари икки эшакда, йўлга чиқишди.

БЕШИНЧИ БОБ

1

Гулсум опа йигитлар воқеасидан кейин Чавандозни кўришга тоқати қолмаса-да, мактаб ишлари яна унинг олдига киришга мажбур этди.

Пахтадан қугулгандан кейин ўқитувчилар бош бўлиб, синфларни сал-пал ремонт қилишган, сингап деразаларига қоғоз ёпиштириб бўлса-да, эпақага келтиришган, кейин юқори синф ўқувчилари билан бирга оз-моз ўтин ҳам ғамлашган, хуллас, ўқишни бошлаб юборишган эди. Бироқ қор ёғиб совуқ тушиши билан, болаларнинг ярми уст-бошлари, айниқса, оёқ кийимлари юпунлик қилиб, ўқишга келолмай қолди.

Гулсум опа шу ҳақда гаплашиб, сельпо орқали промкомбинат чиқара бошлаган кавуш-маҳсилардан оз-моз олмоқчи, қолаверса, колхозлардан бир пут-ярим пут галла сўраб, етим болалар учун мактабда бир маҳал иссиқ овқат ташкил қилмоқчи эди.

Бу ишларнинг бирортаси ҳам Чавандозсиз ҳал бўлмайди. Лекин Чавандоз тўйдан кейин районга, ундан областга кетган экан, Гулсум опа бир-икки марта кириб тополмади, ниҳоят, ҳафтанинг охирида унинг қайтганини эшитиб, яна борди.

Гулсум опа кирганида Чавандоз граммофонга ўхшаган катта телефонга тирсагини қўйиб, ким биландир хушнуд гаплашмоқда эди.

Эғнида янги кўк китель, бошида янги қоракўл телпак, ўсиқ мўйловининг учлари қирқилган, у қандайдир яшариб кетганга ўхшар, ўзиям оппоқ тишларини кўрсатиб, ҳадеб кулар эди:

— Ҳа, ҳа, бош устига. Бир варакайига областдаги муваффақиятларни ҳам ювамиз. Бўлмасам-чи? Қулинг ўргилсини ўша қўл бола мусаллас. Лаббай?.. Ҳа-ҳа-ҳа...

У трубкани жойига қўйди-да, худди бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишга ўрганиб қолган моҳир санъаткордай, қалин қошларини чимириб:

— Хўш хизмат?— деди.

Гулсум опа буни сезмаган бўлиб оҳиста гап бошлади:

— Хабарингиз бор — ўқишни бошлаб юбордик, Холмат ака. Бироқ, қийин бир масалага дуч келиб қолдик, Ўзингиз бир ёрдам бермасангиз бўлмайди, Холмат ака...

Гулсум опа Чавандозни «юмшатиб» ишни битириш учун жўрттага ҳар сўзида бир «Холмат ака»ни тилга олиб, жуда мулойим гапирди, лекин дардини айтиб тугатмаган ҳам эдики, Чавандоз бармоқлари билан столни асабий чертиб:

— Сиз... Ҳалиям мактабга директорлик қияпсизми ўзи?— деб сўради.

Гулсум опа ранги сал ўчиб, кўзини Чавандоздан узди.

— Билмадим энди... Агар ишдан бўшатиладимдан ўзим беҳабар қолган бўлмасам... ҳозирча директорман шекилли...

— Директор бўлсангиз... ўғлингиз бошлиқ бир гуруҳ бозори ўқувчиларингиз менинг тўйимда нималар қилганидан хабарингиз борми!

Гулсум опа бу воқеанинг чет-ёқасини эшитган, бироқ бутун тафсилотларидан хабари йўқ эди.

— Қайдам...

— Қайдам дейди-я! Менга қилган дўқ-писандаларини айтмай қўя қолай. Мен бунақаларга ўрганиб қолганман. Аммо лекин, райижроком раисига, ўртоқ Эртоевга бунақа қўполлик қилиш!.. Мактабингизда тартиб-интизом деган нарса борми ўзи?

Чавандознинг гапларидан Гулсум опани қалтироқ тута бошласа-да, у ўзини босиб:

— Билмадим энди...— деди.— Ешлик қилишгандир...

— Билмасангиз нима қиласиз мактабга директорлик қилиб?— Чавандоз қўлларини столга тираб, ўрнидан турди.— Ўз фарзандини тарбия қилолмаган бола, бировларнинг болаларини қандай тарбия қилади? Бунақа экан, бўшатиб қўйинг мактабни. Ҳа!

Гулсум опа ҳам ўрнидан турди. Чавандознинг гапларидаги ноҳақлик вужудини қақшатиб юборса ҳам, яна ўзини босиб, истеҳзоли кулимсиради:

— Ешларнинг битта тўполонига шунча дағдағами? Сиз қанча адолатсизликлар қилганда у бечоралар ҳам бир марта кўнгилларидаги дардини айтмоқчи бўлишибди-да, Холмат ака! Халқимизнинг: «Пичоқни ўзингга ур, оғримаса — бошқага» деган гапи бор. Сал мард бўлинг, Чавандоз.

Бу мақол аллақачон эсидан чиқиб кетган Чавандозга Гулсум опанинг гапи шундай қаттиқ тегдики, у мўйлови дикрайиб лаблари пир-пираб, сўз тополмай қолди.

— Энди директорлик вазифасига келсак,— деди Гулсум опа.— Ёзда ўзингиз айтгандай, мени бу ишга сиз тайинлаган эмассиз, шунинг учун...

— Уша тайинлаган одамларнинг, шахсан ўртоқ Эртоевнинг буйруғи бор...

— Марҳамат, ўша буйруқни ёзма равишда олиб келинг. Унгача мен сиз билан бу тўғрида гаплашишни ҳам истамайман! Шу!

Гулсум опа, гарчи бу гаплар билан бир оз аламини олгандай бўлса ҳам, кўчага чиққандан кейин кўнгли шундай чўкди, шундай чўкдики, олам қоронғи кўриниб кетди кўзига.

Лекин ҳар ёмоннинг бир яхшиси бўлади, дегандек, турмуш ҳам кишини бир оёғидан чалса, бир бошини силаб қўяркан.

Кўзига ҳеч нарса кўринмай уйига қайтиб борса, меҳмонхонада, қаёқдандир йиғилиб қолган қўни-қўшнилар орасида... Қилич ўтирибди!..

Уша, Аъзам аканинг севикли шогирди, не-не машаққатларда ҳам, шодликларда ҳам бирга бўлган Қилич ўтирибди уйда.

Кўкрагида қўш орден, елкасида майорлик поғони, оёғида хром этик, йигитлик давридагидай шиддатли ва хушқомат. Фақат биқинидан ва елкасидан ўқ еган экан, бўйни оқ дока билан боғланган.

Гулсум опа ўзи тўлиб тургани учунми, тўсатдан ёшлик чоғлари, оғир бўлса-да, дилида баҳордай ёруғ из қолдирган масъуд йиллар, Аъзам аканинг ўлими — ҳаммаси бирдан эсига тушиб кетди-да, Қилич билан кўришаётиб йиғлаб юборди.

2

Қилич бир ёнида Акмал, бир ёнида Машраб, сойга чиқди. Кечагина кигиз бўлиб ётган оппоқ қор бир кундаёқ эриб кетган, сойдаги ажриқлар ёмғирда ювилган майсазордай кўм-кўк, сув бўйидаги яланғоч толлар, олисдаги қирлар, қизғиш боғлар майин буғланади.

Қилич қўлини кўкрагига қўйиб, тахта кўприкда анча турди. Ҳаво шундай майин, шундай хушбўйки, киши тўйиб-тўйиб ҳидлагиси келар, лекин осколка туриб қолган кўкрак чуқур нафас олишга қўймас, игна санчилгандай санчиб оғрирди... Қилич болаликдан таниш кенг сойга кўзи тушиши билан, юраги «шиғ» этиб, эти жимирлаб кетди.

— Майли, сенлар қайтаверинглар, йигитлар. Мен ўзим қишлоқни бир айланиб келмоқчиман.

Машраб илиқ меҳр билан ёнган кўзларини ундан узолмай:

— Сиз кўп ташвишланманг, Қилич ака,— деди — Қўчқор унақа... бир жойда хор бўладиган йигитлардан эмас, қаерда бўлмасин йўлини топиб кетади у. Тўғрими, хом семиз?

— Ҳа,— деди Акмал, қовоғини очмай.— Нонини ажратиб ейди у.

Қилич йигитларнинг гапига бир жилмайиб қўйди-да, қўш ёнғоққа қараб юрди, сўнг, қандайдир ички бир туйғуга бўйсуниб, тўғонга томон бурилди.

Қўчқор... Қўчқор... Бултур кузда Қилич уни кўп йиллик айрилиқдан кейин биринчи марта кўрганида бутун ўйлари ағдар-тўнтар бўлиб кетган эди. Чунки, Қўчқор ўшанда уни қанчалик совуқ қарши олмасин, Қилич ичинидан ҳис этган: ўгли баайни унинг ўзгинаси эди. Қўчқор фақат келишган қадди-қомати, қийғир бурни, доим кулиб турадиган кўк-сарғиш кўзлари, умуман ташқи қиёфаси билангина эмас, хатти-ҳаракатлари, гап-сўзлари, кулгиси билан ҳам худди унинг ўзига, Қиличга ўхшарди.

Кейин Дон даштларида, оғир жангларда юрган пайтларида, Қўчқордан бирин-кетин хатлар бора бошлади. Қўчқор бу ўртада негандир ўзгарган, бултур куздаги совуқ муомаласидан асар ҳам қолмаган, хатлари аллақандай ўғиллик меҳрига, афсус ва соғиниш туйғуларига тўла эди. Шу-шу, Қилич бу хатларни кўкрак чўнтагида асрайдиган бўлди. Эскадрони билан душман орқасига қилган узоқ походларда, ғарбий Дон даштларида бўлган қаттиқ жанглардан кейин, кечалари бир нафас ором олган пайтларида ёлғиз ўғлининг бу илиқ мактубларини қайта-қайта ўқиди. Упкасидан ўқ еб, оғир операциядан кейин госпиталда ҳолсиз ётган пайтларида эса кечаю кундуз Қўчқорни ўйлади. Хаёлида бутун оталик меҳри билан уни бағрида босиб, ўтмишдаги бемехрликлари учун кечирим сўрарди. Дилида худди шу гуноҳкорлик туйғуси бўлгани учун ҳам, Қилич госпиталдан унга хат ёзишни истамаган, ҳамма гапни борганда гап-лашмоқчи бўлган эди!..

Қўчқор... Қўчқор... Уни энди қаёқдан топса бўлади? Энди у қайтиб келармикин ё ўшанақасига Магнитогорскдан армияга кетиб қолармикин?.. Умуман, дийдор кўришиш насиб бўлармикин, бўлмасмикин?..

Қилич хаёлга чўмганича тўғонга тикилиб узоқ турди. Қор эриб кўпайган сув тўғон қирғоқларидан ошиб,

шаршарадай гувиллаб оқар, лекин тўғоннинг сатҳи кўз-гудай силлиқ, фақат ўқтин-ўқтин балиқлар чўлп-чўлп сакраганда катта-кичик ҳалқачалар пайдо бўларди. Таниш оқ теракнинг учидаги тандирдай уя ҳозир бўм-бўш, лайлақлар аллақачон учиб кетган эди.

Қизик: бу уя бундан ўн икки-ўн уч йил олдин қандай бўлса шундай турар, фақат у маҳалларда бу азим терак анча ёш эди, энди бўлса белидан пастроғидаги бир-иккита шохлари қуриб қолибди... Қиличнинг эсида бор. Ер ислоҳотидан сал кейин коллективлаштириш арафасида, Аъзам ака шу ерга катта сўри қурдириб, қизил чойхона очдирган эди. Ҳафтада бир марта, одатда жума кунлари, чойхонада овозсиз кино қўйилар, бу киноларга активлар ўз «ўртоқлари»ни ҳам бошлаб келишар, улар орасида... Фотима ҳам бўларди. У аллақачон паранжисини ташлаган бўлса-да, эрининг ёнида ўтиришдан уялиб, Гўлсум опанинг пинжига суқилар, тўрт-беш яшар Қўчқор эса, дадасининг тиззасига ўтириб олиб, чойхонани бошига кўтариб ғужурларди.

Ундан ҳам олдин, эндигина уйланган пайтларида эса, ёруғ ёз оқшомлари куёв-келин баъзан шу тўғон бўйига чиқишар, Қилич қўшни боғларга тушиб, дўппи-дўппи шафтоли узиб келар ва кулиша-кулиша сув бўйида ўтириб ейишарди. Фотима у маҳалда шундай нозик, шундай гўзал эдики, Қилич қайтишда уни қўлларига кўтариб оларди...

Қилич оғир тин олиб, қўш ёнғоқнинг рўпарасидаги тор кўчага бурилди.

У ҳамон хаёл дарёсида сузар, бир маҳалнинг ўзида ҳам маъюс, ҳам аллақандай ёруғ ўйлар фикрини шунчалик эгаллаб олган эдики, у эшик тирқишларидан, паҳса деворларидан мўралаб қараган аёлларни, кетидан эргашган ёш болаларни пайқамас, ҳурмат билан қўл қовуштириб берган саломларига бош ирғабгина жавоб берарди!..

Мана, қишлоқ ўртасидаги кўҳна қалъа жойлашган баланд тепа. Бир маҳаллар қалъага кираверишда, қўш табақали катта дарвоза бўлар, дарвозанинг ёнидаги супачаларда бошларида салла, эгниларида зарбоб тўн, қишлоқнинг казо-казолари ўтиришарди. Қалъанинг ичида эса, узун-узун расталар, қатор-қатор дўконлар бўлар, бир-бирига туташиб кетган пастқам уйларнинг томларида болалар тўп ўйнашар, қиш кунлари кечаю кун-

дуз варрак учирешар, гоҳ болохоналарга, гоҳ сомонхоналарга яшириниб беркинмачоқ ўйнашарди...

Ҳозир эски қалъадан фақат баланд паҳса деворлару, тепанинг қоқ ўртасидаги эски ғишт мачит қолган...

Қанча-қанча тўқнашувлар, оташ нутқлар, баҳс-мунозараларнинг шоҳиди бўлган бу эски мачит... Гулханларда гуриллаб ёнган паранжилару, қулоқ қилинган бойлар исёни, босмачилар таҳликаси-ю, ер-сув олган камбағаллар шодиёнасини кўрган бу кўҳна тепалик!

Қилич ботаётган офтобга, эски мачитнинг қизғин деворларига, пастдаги баҳор нафаси таралган боғларга тикилиб узоқ турди.

Унинг хаёлидаги маъюс ўйлар, аста-секин қандайдир аламли бир туғён билан алмашди.

Ахир... наҳот шафқатсиз курашларни бошлаб берган энг пок одамларнинг бир қисми революция йўлида қурбон бўлиб кетсалар, бир қисми ҳамон ўт ичида юрсалару, Эртоев билан Чавандозга ўхшаган худбинлар, нопок мансабпарастлар бу ерда истаган номаъқулчиликларни қилсалар?

Аттанг! Уртада Фотима бўлмаганда-ку, Қилич кечаси Гулсум опа билан Қурбон отанинг гапларини эшитган заҳотиёқ Чавандозни топиб бир тўқнашарди. Афсуски, ўртада Фотма бор!..

Йўқ, у ҳалиям бўлса бу ишга бир аралашади. Эртиндин райкомга боради. Эртоев билан Чавандознинг ҳамма кирдикорларини очиб ташламагунча қўймайди! Лекин... ўша эски дардан деб, киндик қони тўкилган бу суюкли қишлоқдан, ўз она юртдан кетиши шартмикин? Ўша дардни деб сал кам ўн беш йил олис жойларда юргани етмасмикин? У ёқларда қанча юрмасин, қанча обрў орттирмасин, бари бир на оила қурди, на бахтини топди! Ўз уясига толпинган қушдай, бари бир шу днёрга, шу она тупроққа толпинди!..

Қилич бир-бир босиб, қоронғида милт-милт юлдузларга тўлган боғларни оралаб, колхоз идорасига томон йўл олди.

3

Қиличнинг идорада қиладиган ортиқча ишиям йўқ, Инобатни олиб, уйда тоби қочиб ётган Комилни кўриб келмоқчи эди, холос. Лекин Инобат қарияларни йиғиб,

кузги буғдойни экиш керакми, йўқми — шу ҳақда мас-лаҳатлашаётган экан, идорада анча тутилиб қолди.

Қурбон ота бошлиқ бир гуруҳ чоллар қор эриб, кун илиб кетганидан фойдаланиб қолишни, ҳали фурсат борлигини таъкидлар, бошқа бир гуруҳи, аксинча, ер совуқлик қилмасмикин, деб шубҳа билдиришарди. Инобат эса қайси томонга қўшилишни билмас, бир ер совуқлик қилишидан қўрқар, бир уруғлик буғдойни кўкламгача сақлаб қололмаслигини ўйлаб, тараддудга тушарди. Қилич иккала томоннинг мулоҳазаларини эшитиб бўл-гач, кулиб битта таклиф киритди: яна бир-икки кун сабр қилинса, кейин, ҳаво шу йўсин исиб кетса, қўрқмай эка-вериш керак, чунки Инобат ҳақ: уруғлик буғдойни кўк-ламгача асраб қолишнинг иложи бўлмайди.

Бу гап ҳаммага маъқул тушди-ю, чоллар тарқалиш-ди. Лекин Қилич билан Инобат энди ўринларидан тур-ган эдилар ҳамки, эшик очилиб остонада Комилнинг ўзи кўринди.

Ярадор қўли қалин рўмол билан ўралган, чаккалари ўйиб олингандай чуқур ботган, бурни ҳам сўррайиб қолган, фақат кўзлари иситмаси баланд одамнинг кўз-ларидай чақнаб турибди.

У елкаларига заррин погон таққан хушқомат майор-ни кўрганда беихтиёр ийманиб, бир нафас остонада тўх-таб қолди, кейин кулимсираб соғ қўлини чўзиб кўриш-ди-да, Қурбон отанинг ёнига ўтиб ўтирди.

Инобат норози оҳангда: «иситманг борга ўхшайди-ю, нега келдинг», деган эди, Комил қўйнидан уч буклан-ган бир конверт олиб, столга ташлади:

— Буни бир ўқиб кўринг, кейин биласиз нимага кел-ганимни.

Хат қора қалам билан ёзилган бўлиб, кўп жой-лари ўчиб қолган экан, Қилич зўрға ҳижжалаб ўқиди:

«Ҳурматли ҳамда қадрли инимиз Комилжон Жало-ловга етиб маълум бўлсинким, биз ким, Эшвой Мў-мин олотаолонинг берган ризқини териб еб, мана, фронтга ҳам етиб келдик, ҳамда сизларнинг ул томонда сихат-саломат бўлишларингизни оллодан тилаб туриб-миз.

Қадрдон иним Комилжон!

Пешанамизга ёзилган экан — бугунми-эртами уруш-га кирамиз. Уруш нималигини ўзингиз биласиз. Ундан омон чиқиб, дийдор кўришамизми, йўқми — буни олло

ўзи биледи. Бироқ сиз инимга айтаман деб, айтолмай кетган бир армоним бор эди, шунни айтиб қолай дедим.

Ишқилиб, худо ўзи кечирсин, иним Комилжон, мен кўп номаъқулчиликлар қилдим, кўп бадбахтлик қилдим: рабочий батальонига кетаётган жойимда, ўрнимга бечора Эшмат акамларни юбортириб, ўзим қишлоқда қолдим. Қолиб тинч юрсам ҳам майли — қўшмачилик қилдим, ўғирлик қилдим, қаллоблик қилдим, борингки, қилмаган номаъқулчилигим қолмади. Бироқ, худо ўзи кўриб турибди, нимаики номаъқулчилик қилмай, ўша икки муттаҳамни деб, Эртөөв билан Чавандозни деб қилдим. Топганимни шулар еди, шулар ичди. Кайфи-сафо, айшишратни шулар сурди-ю, мен бўлсам... Нима қилай, улар «сени урушдан олиб қоламиз» дейишди, биз турганда кўнглинг тўқ бўлсин, дейишди, хом сут эмган банда эканмиз, шу гапга учдим. Аммо бошимга иш тушиди-ю, уларнинг «дўстлигини» кўрдим. Улар ҳамма балога мени рўпара қилиб, ўзлари четга чиқиб олишди.

Энди сиз: ҳамма қилгуликни қилиб бўлиб, бу гапларни айтишдан мақсад нима, дерсиз, иним!

Мақсад шулким, ўлмасам ул икки муттаҳам билан ўзим гаплашарман, аммо ўлиб кетсам бу гаплар дилимда бир армон бўлиб кетмасин, дедим иним. Иккиламчи... Худо ўзи раҳм қилгай, лекин агар бир нарса бўлсам... кетимда қоладиган уч-тўртта жўжаларим бор, сиз шул порасидалардан ҳол-аҳвол сўраб, бошини силаб турсангиз... Мен бу гапларни аслида қадрдонларимга айтсам бўлади, аммо ўз қорнидан бошқани ўйламайдиган бу икки муттаҳамда раҳм-шафқат нима қилсин, иним Комилжон!

Хайр омон бўлинг, ука. Агар ўлиб кетмасам мен ҳам одам бўлиб қайтарман, ўлиб кетсам ҳаммаларингдан розилик сўраб... Эшвой Мўмин ўғли деб билгайсиз...

12 ноябрь, 1943 йил, Полевая почта 97615 «Д».

Қилич хатни ўқиб бўлар-бўлмас тўрда ўтирган Қурбон ота ўрнидан турди.

— Қани, хатни буёққа бер, Қилич, мен бир гаплашаман бу одамлар билан!

Қилич гўё унинг илтимосига тушунмагандай бир дақиқа юзига тикилиб қолди, кейин хатни буклаб киссасига соларкан:

— Йўқ,— деди қатъий.— Сиз эмас, энди мен гаплашаман бу одамлар билан!

— Қилич акамлар келдилар, кираверсинларми?

— Қайси Қилич акангни айтяпсан?

— Қайси бўларди? Уша... Урушдан қаҳрамон бўп келган Қилич акамлар-да. Кечадан бери доврўғи қишлоқни тутиб кетди-ку!

— Ҳмм... Айт — кирсин!

Қоровул чол нимагадир мийиғида кулимсираб чиқиб кетди. Чавандоз эса, бошида кўк сур телпак, қўлида қамчи, катта хонанинг ўртасида қозикдай қотиб қолди.

У кеча Қилич келганини ва Аъзам ячейканинг уйига тушганини эшитгандан бери бориб кўришини ҳам, кўрмаслигини ҳам билмай, талвасага тушиб қолган, бироқ Қилич ўзи унинг олдига келишини кутмаган эди.

Ҳозир ярим кечада тўсатдан кириб келишидан мақсади нима? Фотима учун ўчини олмоқчими ё Гулсумхонга ён босмоқчими, ёки бошқа бирор нияти борми?

Чавандоз юраги така-пука бўлиб кетганини сезиб, қўлини чойнакка чўзди, лекин шу пайт эшик шиддат билан очилди:

— Мумкинми?

Чавандозга шундай туюлдики, гўё Қилич ўзгармаган, бурунгидай ёш, шиддатли, хушқомат. Эғнидаги заррин погонли шинели ва ярқ-ярқ этган хром этиги уни яна ҳам новча ва чиройли қилиб кўрсатар, фақат фуражкасининг тагидан кўриниб турган сал жингалак сочлари оппоқ оқарган эди, холос.

У Қиличнинг лабларида билинар-билинемас табасум пайдо бўлганини кўриб, ҳушини йиғди.

— Марҳамат... — Чавандоз «дўстим» демоқчи бўлди-ю, деёлмади:

— Уртоқ майор...

Қилич қалбида мавж урган қандайдир ички бир адоватни енгиб:

— Мен сен билан бир гаплашмоқчи бўлиб келдим, Холматбой, — деди.

Қиличнинг «Холматбой» дейиши Чавандозга жуда илиқ эшитилиб чеҳраси ёришиб кетди.

— Жа соз бўпти-да! Мен келганингни эшитиб чиқиб кўрай дедиму, тагин... ўзингдан қолар гап йўқ. Ешлик ёкан...

— Хўп. Утган ишга саловат. Олдин мана буни бир ўқиб чиқ!— Қилич унинг гапини шартга бўлиб, Эшвойнинг хатини столга ташлади.

Чавандоз ранги оқариб, жойига ўтирди, бошидан қоракўл қалпоғини олиб столга ташлади, шундан кейингина хатни қўлига олди.

Қилич ундан кўзини узмай, рўпарасига ўтирди.

Чавандоз хийла ўзгарган: тўлишган, бақбақа солган, дўнг пешанасида, қисилган кўзларининг атрофида чуқур чизиқлар пайдо бўлган... Унинг қиёфасида бир маҳалнинг ўзида ҳам шафқатсиз, ҳам қандайдир аянчли бир нарса бор... Эҳ, мана шу одамни деб, Фотима ундан айнади. Фотима айнадими, ё бу фирибгар уни йўлдан урдими? Йўқ, яхшиси буни ўйламаслик керак..

Тўсатдан Чавандознинг мўйлови типратикандай диккайди, кўзлари олайиб:

— Ёлғон! Тухмат!— деб бақирди-да, хатни гижимлади. Агар Қилич чаққонлик қилиб қўлидан «шап» ушламаганда уни парча-парча қилиб йиртиб ташларди.

Қилич унинг қўлини қўйиб юбормасдан олайган кўзларига тикилди, овози титраб деди:

— Бу хат ёлғон, ўглингнинг ёшини яшириб, армиядан қочириб юргани ёлғон, колхоз мулкига қўл чўзганларинг ёлғон, фронтовик йигитларнинг қайлиқларини йўлдан урганларинг ёлғон, ҳаммаси ёлғон, ҳамма сенларга туҳмат қилади-ю, ёлғиз сенлар ҳақсанлар!... Шунақами?

Чавандоз бармоқларини ёзиб, хатни столга ташлади-да, секин ўрнидан турди, бошига телпагини кияркан:

— Менга қара, Қиличвой,— деди истехзоли жилмайиб. — Бунақа ифво гапларни тўплаб нима қиласан, оғайни! Ундан кўра очигини айта қол: Фотима учун ўчимни оляпман, де! Эски кек, эски адоват ҳалиям эсимдан чиқмади, деб қўя қол, дўстим!..

Ҳамма қаллоб ва фирибгарлардай Чавандоз ҳам пок қалбларининг энг нозик торларини яхши биларди!

Қилич бир зум бошини эгиб турди, сўнг, кескин юриб Чавандознинг олдига келди:

— Менга қара, Чавандоз! Мен сенинг ёмонлигингни бугун эшитаётганим йўқ. Мен буни аллақачон эшитганман, лекин мана шу гапни рўкач қилишингни билиб.. индамаган эдим. Энди ўйлаб қарасам, ёшлиқ қилган эканман. Билиб қўй: энди бу гаплар билан қутулиб

кетолмайсан. Энди огайнинг Эртөөв билан бирга қилган ҳамма номаъқулчиликларинг, ҳамма адолатсизликларинг учун... халқ олдида, партия олдида жавоб берасанлар. Тушундингми?

Қилич овозини кўтармади, лекин унинг мушт бўлиб тугилган қўлларида, бошини сал эгиб секин гапиришида шундай зўр бир нафрат ва қатъият бор эдики, ўртада турган Чавандоз оёқларда қандайдир лармонсизлик сезиб, ўзини стулга ташлади.

— Нима қилай, турмуш мажбур қилар экан, Қилич!

— Турмуш мажбур қилар эмиш!— эшикка томон юрган Қилич тўхтаб кескин ўгирилиб қаради.— Бошқаларга қилганларингни айтмай қўя қолай, лекин Аъзам ака... У кишининг оиласига нисбатан бунчаликка боришга қандай виждонинг ёр берди, Чавандоз? У кишининг қилган хизматларини, шу қишлоқ учун, шу қора кўзлар учун кўрсатган жонбозликларини била туриб, бундай қилиш!.. Сенда инсоф, виждон, одамгарчилик дегандан зиғирдек қолганми ўзи?

Қилич Чавандознинг тепасида бир нафас жавоб кутиб турди, кейин эшикни қарс ёпиб чиқиб кетди. Бу овоз Чавандозга худди аччиқ хипчиндай тегди-ю, ўрнидан сакраб туриб, телефонга ёпишди:

— Менга Райижроком раисини беринг. Уртоқ Эртөөвни. Уртоқ Эртөөвни деяпман сизга!..

5

Гулсум опа педсоветни очиб биринчи масалани муҳокама қила бошлаганида, орқадан икки букланган қоғоз олди:

«Қишлоқ советига бориб келармишсиз...»

У қоғозни олдидаги китобнинг тагига бостириб, савол назари билан тикилиб қолган ўқитувчиларга қаради. Биринчи масала — Серафима Фёдоровнанинг ўрнига рус тили ўқитувчиси топиш, ҳозирча эса бу вазифани яқинда фронтдан қайтган иккита ёш йигитнинг биттасига юклаш лозим эди.

Гулсум опа хатни олганда кўнгли бир хил бўлиб кетса ҳам, бу масалани охирига етказди, лекин иккинчи масалага ўтганда ортиқ чидай олмади, нимагадир юраги ўйнаб, педсоветни Азиз домлага топширди-да, қишлоқ советига қараб кетди.

«Тагин нима гап топдийкин бу нопок? Тунов кунни айтган буйругини қўлимга тутқазмоқчими, ё қишлоқдан ҳайдамоқчими?»

Тўсатдан унинг хаёлига бошқа бир фикр келиб тирноқларигача музлаб кетди: наҳот Ашрафжон?.. Йўқ-йўқ! Баъзан қаёқдаги бемаъни гаплар келади-я, кишининг кўнглига? Нима қилади, шунақа бемаъни ўйлар билан ўзини қийнаб?

Гулсум опа бу ўйлардан қутулиш учун жўрттага Қиличчи ўйлай бошлади.

Қўчқор Абубакирнинг рухсати билан Ларисани Тошкентга кузатиб қўйиши ва билетларини тўғрилаб бериб, қайтиб келиши керак экан. Ўғли келавермагач, Қилич кеча эрталаб шаҳарга отланди. Кетишдан олдин Гулсум опани чақириб олиб яна узоқ гаплашди:

— Сиз хафа бўлманг, — деди. — Эҳтимол мен районда ишда қолсам. Кетмоқчи эдим, очигини айтсам, сизнинг гапларингиздан кейин жуда қайнаб кетдим, Гулсумхон! Умуман, қақдингизни тутинг. Қўрқманг, юракда кўр бор, булар билан бир курашиб кўрамиз ҳали!

...Гулсум опа, Қиличнинг гаплари эсига тушиб, кўнгли сал ёришса ҳам, гузарга яқинлашган сайин юраги увишиб дармони қуриётгандай бўлди.

Бостирмада таниш қора айғирнинг охурига беда ташлаётган қоровул чол уни кўриб, имо қилди:

— Қираверинг, синглим, сизни кутяптилар, хўжайин.

Гулсум опа тор йўлакда навбат кутиб ўтирган учтўртта мўйсафидларга салом бериб, юзига рўмолини тушириб пиқ-пиқ йиғлаётган аёлнинг ёнига ўтган ҳам эдики, эшик очилиб Чавандоз кўринди.

У, Гулсум опага кўзи тушиб, негадир: «Кечирасиз, ҳозир»... деди-да, йиғлаётган аёлни ичкарига таклиф қилди.

Аёлнинг яқинда бўйига етиб қолган қизи ўлган, шу баҳонада «рабочий»га кетган эрини беш-олти кунга бўлса-да, чақириб олиш учун справка сўраб келган эди.

Чавандоз шошиб тургани учун, аёлга ваъда бериб, тез чиқариб юборди-да, Гулсум опани таклиф қилмоқчи бўлиб ўрнидан турган эди, тўсатдан телефон жиринглаб қолди.

Узоқ давом этган хириллаш ва тарақлашлардан кейин, ниҳоят, сал бўғиқ ва ўктам овоз эшитилди:

— Бу ким? Раисми?

— Мен, мен! — Чавандоз Эртоевни таниб, беихтиёр трубкага томон энгашди.— Кулоғим сизда, Эртоев ака! Трубка ҳамон хириллар, тарақлар, Эртоевнинг гапларига тушунш қийин эди.

— Кечаги гап нима бўлди?

— Қайси гапни айтасиз?

— Қайси гап бўларди — асабий такрорлади Эртоев. — Гулсум опани чақириб гаплашдингизми?

— Чақирдим. — Негаки, усиз ҳам ўғилларига...

— Ўғилларини қўйиб тулинг: кеча ўзини чақириб гаплашинг демаганмидим сизга!

— Ҳозир гаплашаман, ўртоқ Эртоев, ҳозир...

Чавандоз трубка жимиб қолганини кўриб, энди жойига қўймоқчи эди, тагин ўша овоз хириллади:

— Қилич қайтиб бормадими, хабар олмадингизми?

— Йўқ. Аммо лекин, келсаям яна ўша... ўзингиз билган одамнинг уйига тушади. Хотирингиз жам бўлсин, Эртоев ака!

— Тагин эски ҳаммом, эски тос! Қўйиб тулинг ҳозир бу гапни! Ундан кўра топшириқни бажаринг! Яхшилаб гаплашинг. Ҳамма илтимосларини бажо келтиринг. Иссиқ овқат учун дон-дун сўраган эмиш, айтинг — ҳаммасини тўғрилаймиз. Эшитяпсизми?

— Эшитяпман, эшитяпман, Эртоев ака.

— Эшитаётган бўлсангиз — гап шу. Кўнглини кўтаринг. Хато қилибман денг. Хуллас, кечаги гап!

Чавандоз трубкани жойига осишни ҳам унутиб, хаёлга чўмиб анча турди.

— «Яхшилаб гаплашинг. Кўнглини кўтаринг! Хато қилибман денг!»

«Нима бало бўлди бу Эртоевга? Ё снѐсат ўзгариб қолдими? Наҳот шунча обрўси билан Қиличвой олдида дағ-дағ қалтираб қолса?

Эртоев кеча ҳам худди шундай ҳовлиқиб, шошиб гапирган, Қиличвой районда қолиш эҳтимоли борлигини айтиб, Гулсум опани ўз ишида қолдиришини тайинлаган эди. Бугун кечагидан ҳам баттар довдираяпти... Ёки каттакон бўляптимикин бу Қиличвой? Ҳали райком бўлиб кетмаса денг! Кўкрагида қўш орден, ўзи майор, райком бўлиб кетсаям ажаб эмас. Негаки... «бир балоси бўлмаса шудјорда қуйруқ на қилур», дегандай, Эртоев бир нимани сезмаса бунчалик талвасага тушмас эди... Чавандознинг бадани музлаб, стулга ўтириб қол-

ди. Кейин, сувга чўкаётган одам чўпга ёпишгандай, ўзини оқлайдиган сабаблар қидира бошлади.

Ҳамма балони ўша Эртоев бошлаган! Тунов кунн Чавандоз Гулсумхонга: «нишдан бўшадинг» деган бўлса... ўшанинг буйруғи билан айгган, холос. Эшвой-Эшматлар ҳам ўшанинг «дуойи-саломи» билан бўлган эди. Мана энди балога Чавандоз қоляпти. Уша воқеа бўлмаганда, балки Абубакиров ҳам Едгорбекка бунча ёпишмас эди. Лекин гап ундаям эмас. Бошга тушганни кўз кўрар. Энг муҳими... Чавандоз ҳам одам, ахир. Эрталаб келган бир даста повесткалар орасида... Машраб ҳам борлигини кўриб юраги зир титраб кетди. Эртоев бўлса бу гапни-ям эшитгиси келмади. «Хато қилибман денг», дейди! Ҳамма балони унга тўнкаб, ўзи яна қутулиб кетмоқчи-га ўхшайди бу муғамбир.

Чавандоз сапчиб ўрнидан турди. Этигини гарчилла-тиб катта хонанинг у бошидан-бу бошига бир-икки мар-та бориб келгач, ўзини сал босиб, эшикни очди.

— Марҳамат, Гулсумхон...

Чавандоз, Гулсумхонга юқорироқдан жой кўрсатиб, ўзи жойига ўтиб ўтирди. Нима қилишини билмай, стол-нинг тортмасини очаркан, кўзи яна бир даста повестка-ларга тушиб, негадир дарров қайта ёпди.

У Гулсум опага нима дейишини кечаси Эртоев би-лан гаплашгандаёқ ўйлаб қўйган эди. Бироқ жабрдий-да аёлнинг сал ҳадиксираган кўзларига, қаттиқ қисил-ган лабларига, кўзи тушди-ю, яна боягидай мудҳиш бир шубҳа ва қўрқув юрагини музлатиб юборди.

— Афв этасиз Гулсумхон,— ниҳоят деди у.— Жаҳл чиққанда ақл қочади деган гап бор. Тунов кунн аччиқ устида сизга анча озор берибман...

Чавандоз хижолат чекиб йўталди, дўпписини олиб бошини қашиди.

— Гапимга ишонинг, Гулсумхон, сут билан кирган қон билан чиқади, дегандек, одат экан, жаҳл устида ҳар нима деб юбораману, аммо лекин, худо ҳақи, кейин пушаймон чекаман. Аъзам акамлар ҳам эсимдан чиқ-қан эмас...

Гулсум она ҳаммадан кўра бу одамнинг мана шун-дай киши кўнглини овламоқчи бўлишиндан қўрқарди, чунки бунинг тагида ҳамиша бир ёмон гап, бир совуқ хабар ётарди.

Гулсум опа тоқатсизланиб:

— Утган ишга саловат,— деди.— Шунини айтгани чақирдингизми мени?

— Чақирришдан мақсад...— Чавандоз дўпписини кийиб, пешанасини қашиди.— Мақсад, ўзингиз айтгандай, ўтган ишга саловат, Гулсумхон. Кўнглингизни тўқ қилиб вазифангизни бажараверинг. Мен ўртоқ Эртөө билан гаплашдим. Сиз яхши ташаббус кўрсатаётганингизни айтдим. Ердәм бермасак бўлмайди, дедим. Гапнинг пўст калласи: кийим-кечак масаласидаям ердәм берамиз, иссиқ овқат масаласидаям. Агар хўп десангиз келинимниям мактабга олинг. Уқисин у ҳам...

«Тўсатдан нима бўлди бу одамга? Наҳот Қиличдан шунчалик қўрқиб қолишган бўлса?»— Гулсум опа Чавандознинг жилмайиб турганини кўриб, аллақандай ижирганиб кетди:

— Тунов кунини ишдан бўшатирилганим тўғрисида кўлимга буйруқ бермоқчи эдингиз. Бугун бундай деяпсиз. Нима бўлди ўзи?

— Тунов кунини...— Чавандоз эриган кўнгли қайта музлаб, пешанаси тиришди.— Албатта, мендан хафа бўлишга ҳаққингиз бор,— деди у, ўксиниб.— Ҳаққингиз бору, аммо, ўзингиз бир ўйлаб кўринг; эрта-индин урушга кетаётган ёлғиз фарзандингиз тўйида биров шундай қилса... нима дердингиз, Гулсумхон. Мен ўғлингизни ёмонламоқчи эмасману, аммо лекин, жуда... ғалати бола чиқди, Машрабвой. На ўзини аяйди, на бировни. Мана! Уз ихтиёри билан қилган ишининг оқибати!

Чавандоз тортмасидан бир даста қоғоз олиб, биттасини Гулсум опага чўзаркан, уф тортиб деди:

— Военкомдан повестка. Индинга кетиши лозим...

Шундан кейин яна нималар деди Чавандоз—биттаси ҳам Гулсум опанинг қулоғига кирмади.

Йўқ, бу қоғоз янгилик эмас, Гулсум опа повесткани яқин икки ойдан бери кутади. Машраб оёғига чўкка тушиб гапириб берган ўша оқшомдан бери ўзини шунга тайёрлар эди. Лекин қанчалик тайёрланмасин, айрилиш пайти шунчалик яқин деб, ўйлаганимиди? Бундай бўлишини билганда у ўша кунини ҳарбий комиссарнинг олдига чопиб бормасмиди?.. Чопиб бормасмиди?! На метрика бор (йигирма олтинчи йили кимнинг эсига кепти метрика олиш!), на бошқа ҳужжат, чопиб борганда нима дерди? Зотан, Машрабнинг ўша кунини гапларидан кейин қаёққа ҳам борарди?

Биттаю-битта умиди — бу иш ҳали-ҳозир бўлмайди, деб ўйлаганди! Мана бу умиди ҳам пучга чиқди.

Ашрафжон бўлганда ҳам, лоақал ондан хат келиб турганда ҳам бир сари эди! Ашрафжон ўлик-тириги номаълум, хат-хабарсиз кетган бир маҳалда Машрабдан айрилиб, бахти қора қизи билан танҳо қолиш!..

— Бола меники эмас, сизники-ю, аммо лекин, манман деган йигитлар ўзларини панага олиб юрганда ёшини оширишни ким қўйди унга?.. Унга нима! Сизга қийин, Гулсумхон...

Гулсум опа босинқираб уйғонган одамдай секин ҳушини йиғаркан:

— «Бу нималар деяпти ўзи» — деди хаёлида, бошини ликиллатиб ўтирган Чавандозга ўйчан тикилиб. — Ҳа, ўғлим нима учун шундай қилганини тушунардидинг сен! Йўқ, сен буни ҳеч қачон тушунмайсан!»

У қандайдир ички бир туйғуга бўйсуниб ўрнидан турди, кўзлари сал қисилиб:

— Майли, — деди. — Отасининг боласи-да, Уша сиз билган ячейканинг ўғли-да, Чавандоз. Мен унга нима ҳам дердим?

Гулсум опа, нимага шундай қилаётганини ўзи ҳам сезмасдан, бошини мағрур тутиб, хонадан чиқди, чиқди-ю, ҳовлида бирдан бўшашиб, деворга суянди.

Алам қаттиқ бўлса кўз ёши ҳам қуриб қолади дейдилар. Бу гап ростми-ёлғонми, ҳар нечук, Гулсум опа изтироб чеккан сайин юраги музласа-музладики, кўздан бир томчи ёш чиқмади.

У фақат бир нарсани — Машрабни тезроқ топиб бағрига босишни, то кетгунча ёнидан жилдирмасдан бирга бўлишни, юрагида тўпланган ҳамма гапини айтиб қолишни истарди, холос. Елғиз Гулсум опа эмас, Мастура, Моҳира буви, уйга йиғилган қариндош-уруғлар — ҳаммаси уни кун бўйи кутишди. Машраб бўлса тун ярмида, ўшанда ҳам уст-боши шалаббо, лекин оғзи қулоғида, ширакайф бир ҳолда кириб келди...

6

Машрабнинг бу аҳволга тушишига бир жиҳатдан повестка олган йигитлар сабаб бўлди.

Афтидан, йигитлар кечаси повестка тўғрисида гап тарқагандаёқ келишиб қўйган бўлишса керак, Чаван-

дознинг олдидан чиқишлари билан, Машрабни четга чақиришиб, бир жойда жиндай ўтириш борлигини айтишди ва уни ҳам таклиф қилишди.

Машраб йўқ деёлмади, чунки йигитлар ҳаммаси баравар: «Ке, юр, бир отамлашайлик энди!» дейишиб, қўярда-қўймай бошлаб кетишди.

Шу-шу, зиёфат зиёфатга уланиб кетди.

Ҳали улфатчилик нималигини билмаган, чиннакам йигитлик даврини бошидан кечирмаган ўспиринлар, гўё повестка қўлларига тегиши билан беш-олти ёш улғайиб қолгандай, ўзларини салобатли тута бошлаган, қадаҳларни қайтармасдан ичишар, қизлар тўғрисида осмондан келиб гапиришар, гўё — қолган икки кунда йигитлик инъом этадиган ҳамма хурсандчиликни олиб қолишга ҳаракат қилишарди!

Лекин энг қизиғи — кишлоқ аҳли ҳам уларга аллақандай бошқача қарай бошлаган эди. Бир пиёла мусалласдан кайфлари ошиб, ўзларини жуда салобатли тутаётган бу ўспиринлар уларга ҳам чиннакам йигит бўлиб туюлар, йигитлар ҳовлидан ҳовлига ўтганларида ҳатто мўйсафидлар қўл қовуштириб кузатиб қолишар ва қўл қовуштириб кутиб олишарди.

Машраб бу ўйин-кулгига беихтиёр бериларкан, у ҳам ўзини бир неча ёш улғайгандай сезар, аини замонда, ҳамқишлоқларининг саломлашишида, гап-сўзларида бўлакча бир ҳурмат билан бирга аллақандай чуқур бир ғамгинлик борлигини ҳам пайқарди. Шундай пайтларда даврадан чиқиб кетгиси, боғларни, адирларни танҳо кезгиси келар, дам-бадам Муяссар эсига тушиб, юраги бир зириллаб қўяр, зотан, кўнглида уйғонган йигитлик гурури билан бирга ниманидир йўқотаётганини, қон-қонига сингиб кетган азиз бир нарсасидан айрилаётганини сира унутолмас эди.

Кечқурун, зиёфат авжига чиққанда, Акмал маст бўлиб қолди. Қайтаётганларида бир неча жойда ўзини гоҳ ариққа отиб, гоҳ учраган дарахтзорга уриб, ётиб олди. У ҳадеб бир сўзни такрорлар:

— Сенлардан қолиб, Гулимдан айрилиб нима қилман мен бу кишлоқда!— дерди.— Йўқ, керакмас менга бу турмуш. Бундан кўра ўлганим яхши. Уламан!— деб бақирарди-да, гўё бунини исбот қилмоқчи бўлгандай, бошини қўллари орасига олиб у ёқдан-бу ёққа ағанар, тўлғанарди.

Акмал айикдай йигит, Машрабнинг унга кучи етиши амри-маҳол. Илгари бундай пайтларда унга ёлғиз Қўчқор бас келарди. Машраб олдин анча олишиб кўрди, кейин бас келолмаслигини сезгач, тўсатдан Қўчқорнинг гаплари эсига тушиб, Акмални елкасидан ушлаб силкиди:

— Бўлди. Хотин кишига ўхшаб кўп ҳиқиллайверма! Юр, Комил акага борамиз!

— Комил ака? Нима қиламиз?

— Нима қиламиз дейди-я? Қўли газак олиб, уйда касал ётибди-ку! Бир бориб кўрмайсанми, каллава-рам?

Машраб бунини фақат Акмални «овутиш» учун айтаётгани йўқ — Комил, сафардан қайтгандан бери чиндан ҳам қўли оғриб уйдан чиқолмай қолган эди. Ҳар қалай, бу гап Акмалга таъсир этди, чоғи, индамай кетидан эргашди. Лекин идоранинг ёнидан ўтаётганларида Машраб тўсатдан тўхтади: худди ёзда, ҳандалакка бориб қўлга тушган оқшомдагидай, деразаларнинг бири ёруғ эди.

Машраб, гўё юрагида кул босиб ётган эски бир дард қайта яллиғлангандай бўлди-да, тўхтади.

— Менга қара. Идорада Инобат опа ўтирганга ўхшайди. Юр, бир кириб чиқайлик. Мен хайрлашиб кетай у киши билан.

Улар, қоровул чолнинг: «Ҳой, ҳой, ким бу бемаҳалда дайдиб юрган», дейишига ҳам қарамай, ёнидан ўтиб, айвонга яқинлашганларида тўсатдан деразалардаги ёруғ ўчди-да, эшик очилиб икки киши кўринди.

«Комил! Қилич ака!»

Машраб, ҳушини йиғиб, уст-бошини тўғрилай бошлади.

— Бу ким? — Комил бир қадам олдинга юриб, яна тўхтади. — Машраб? Акмал?.. Нима қилиб юрибсанлар ярим кечада? Қани, бу ёққа юринглари-чи!

Комил ўз хонасига кириб, столдаги ўнинчи лампани ёқди, қовоғини солиб, бир Акмалга, бир Машрабга тикилиб қаради, кейин пойгакда бошини бир томонга сал эгиб кулимсираб турган Қилич акага юзлади.

— Қалай, ўртоқ майор? Чинакам разведкачиларга ўхшайдими йигитларимиз?

Қилич чаккасига бостириб кийган ва ўзига ярашиб тушган фуражканин тўғриларкан:

— Ҳа, душманни кўриб тирақайлаб қочган ботирларга ўхшайди, йигитлар!— деб кулди.— Хўш, нима бўлди, Машрабжон? Ё повесткани ювдиларингми?

Унинг: «Повесткани ювдиларингми?» дегани Машрабга: «Аламдан ичдиларингми?» дегандай эшитилди-ю, ўнгайсизланиб, ниманидир гулдираган эди, Акмал:

— Адолат қидириб юрибди бу... девонаи Машраб!— деб пўнғиллади.

Комил тивит рўмол билан ўраб олган қўлини ушлай-ушлай яқинроқ келди.

— Бу-ку, адолат қидириб юрган экан, сен-чи? Сен нима қилиб юрибсан?— деди кескин.— Боя ойинг келиб кетди. Кечаю кундуз хотинларга ўхшаб йиғлармишсан! Қишлоқдан бошимни олиб кетаман, дермишсан. Бу қа-нақа гап? Қанақа лапашанглик ўзи?

Акмал оғир тин олиб, бошини эгди. Комил яна бир нима демоқчи эди, Қилич «индаманг» деб кўзини қисди-да, Акмалнинг елкасига қўлини қўйди.

— Энди... бундай бўлсин, ука. Бугун-эрта бутун қишлоқ буғдой экишга даштга кетяпти. Сен ҳам бир-икки кун шу юмушга бориб келгину, кейин МТСга ўқишга бор. Тракторчилар курси очилибди. Биз сени ўшанга ёзиб қўйдик. Курсни битиргунингча бу ғам-ғусса ҳам эсингдан чиқиб кетади. Унгача буёқда даданг ҳам келиб қолади. Мана!— У кўкрак чўнтагидан қандайдир қоғоз олиб Машрабга чўзди.— Уқиб бер, дўстингга!

Машраб қоғозни олиб очаркан, юраги бир сапчиб тушди. Бу — Ларисадан келган телеграмма эди:

«Боғистон райони, «Ленин йўли» колхози, Қўчқор Қиличевга

Мен соғ-саломат етиб келдим. Дадам билан топишдим. Госпиталга санитарка бўлиб жойлашдим. Эшмат аканинг соғлиги тузук. Эрта-индин йўлга чиқади.

Ҳаммаларингни қаттиқ ўпаман. Ҳеч қачон унутмайман. Лариса».

Машраб, Акмални ҳам унутиб, Қиличга қаради:

— Телеграмма Қўчқорга ёзилипти-ку? Демак... у Магнитогорскка бормапти-да?

— Тошкентданми, бир жойдан поездга чиқариб қайтаётган бўлса керак,— деди Комил.— Ҳарбий комиссарликдан берухсат бир ёққа кетадиган йигит эмас, Қўчқор! Қилич чуқур тин олди-да, Акмалга юзланди:

— Хўп, гап шу, ука! Ҳозирлигингни кўравер — МТС-

га ўқишга кетасан. Дўстларинг армиядан офицер бўлиб қайтгунча сен бу ёқда зўр тракторчи-инженер бўлиб оласан!— Қилич буни кулиб гапиришига қарамасдан, унинг қаттиқ ташвишга тушиб қолгани чеҳрасида шундоқ акс этиб турарди. Машраб ўзи ҳам йўл-йўлакай Кўчқорни ўйлаб кетди: Ларисани Магнитогорскка олиб бормаган бўлса, бир ҳафтадан бери қаёқларда юрипти? Ё қишлоққа қайтгиси келмай борган жойидан армияга кетиб қолдимикан? Унақа бўлса буёқда повесткаси нима бўлади?

Машраб минг хил хаёлда тахта кўприкдан ўтиб, қатор толларга яқинлашган ҳам эдики, боғларидан икки киши чиқиб келди.

Машраб дарҳол таниди: уларнинг бири Широной, иккинчиси... Муяссар эди!

Машраб ўз севгилисини ойдинда аниқ кўришиб турган таниш қизил дуррасидан, Широнойга бир нима деб кулган майин овозидан таниди, гўё кечаси офтоб чиққандай бўлиб:

— Муяссар?— деди.

Муяссар олдин ёш қизлардай Широнойнинг орқасига яширинди, кейин кулиб олдинга ўтди ва бирдан чўчиб Широнойнинг қўлини ушлади:

— Вой, маст!

Машраб кулди.

— Менми, Муяс!

— Йўқ, йўқ, маст, маст!— қўрқибми, жирканибми, деди Муяссар, сўнг, орқага чекинди-да, уйларига қараб чопди, унинг кетидан Широной ҳам югурди. Машраб эса:

— Муяс... менга қара, Муяс,— деганича ой нурига чўмилган кенг сойда бир ўзи қолди...

7

Тўғриси, Машраб бунинг ҳаммасини эртасига, пешинга яқин уйғониб эслади. Эслади-ю, меҳмонхонада ҳамон унга тикилиб, афтидан унинг уйғонишини қутиб ўтирган ойсини, бувисини, қариндош уруғларни кўриб, уялганидан кўзини қайта юмди. Кейин, тўсатдан кеча йигитларни меҳмонга чақиргани, улар келадиган пайт яқинлашиб қолгани эсига тушиб, ўрнидан туришга мажбур бўлди.

Машраб кутганига қарши, меҳмон тўғрисидаги гап ҳеч кимни ранжитмади, аксинча, уйдагилар бунни хурсандлик билан кутиб олишди.

Дарҳақиқат, нимага ҳам қувоншмасни! Ахир... Машраб умрида биринчи марта меҳмон чақирмоқда эди! Бу унинг йигит бўлганидан бир нишона эмасми? Қайси она ўз ўглининг йигит бўлишини, чинакам эр-каклардай меҳмон чақириб хурсандчилик қилишини истамайди? Ўғлининг илк меҳмонига хизмат қилишни орзу қилмайди?

Моҳира буви, Мастура ва Ширинойгина эмас, ҳатто Гулсум опа ҳам ўзгариб қолган, Машрабнинг ҳар бир тилагини дарҳол бажо келтиришар, гўё улар Машрабнинг эмас, балки рўзғор бошлигининг хизматини қилишарди.

Зиёфат чакки бўлмади. Кириб келишда сал хафароқ кўринган йигитлар, бир-бир коса бўзадан кейин, анча қизишиб, чеҳралари очилиб кетди. Ҳазил-мутойиба, ашула, ҳатто ўйин-кулги бошланди.

Бунинг устига бир тўрва жўхори кўтариб Инобатхон билан Ҳошим полвон келиб қолишди. Полвон «Жўжаҳўроз»ларни аскияга тутиб ва фронт воқеаларидан гапириб, ҳаммани тоза кулдирди-ю, ўтиришга яна ҳам файз кирди. Ёлғиз Машраб кўнглига қил сиғмас, қанча уринмасин бари бир хаёли Муяссарга қараб учар, кечаси унинг ижирганиб айтган сўзлари эсига тушиб, ичидан зил кетар, назарида, Муяссар энди у билан қайтиб юз кўришмас эди.

Зиёфат кун ботиш олдида зўрға тарқади. Машраб йигитларни сойгача кузатиб қўйиб, энди орқага қайтаётган эди, рўпарадаги тор кўчадан Қурбон ота чиқиб қолди.

Машраб истиҳола қилиб, салом бериб тез ўтиб кетмоқчи эди, ота бармоғи билан имо қилди.

— Бери кел!

У Машраб ёнига боргунча кутиб турди, сўнг, хина суртилган сарғиш мўйловининг учларини бураб:

— Сан — маладес! — деди. — Баайни отангинг йўлини тутибсан! Между прочим, граждандар уруши даврида ҳаммамиз ҳам шундай қилганмиз. Кўнгилли бўлиб Қизил Армияга ёзилганмиз. Хуллас калом, маладес йигитсан. Энди... Сенга айтадиган битта гап бор.

Ота, оппоқ қошлари туташиб:

— Менинг қизимни биласан-а, — деб сўради.—Меж-

ду прочим, ёмон қиз эмас. Ақлли. Илмли. Комсорг. Ну, ҳусниям жойида!

Машраб ер ёрилса ерга киргудай бўлиб, питирлаб қолганини Қурбон ота сизди шекилли, бир йўталиб олди:

— Гапнинг пўст қалласи, билиб қўй: сен қайтгунча келадиган совчиларни қуваман и қувганим-қувган. Кўнглинг тўқ бўлсин. Уқдингми, болам!

Машраб, жавоб беришга ҳам мажоли етмай, ўзини сой бўйидаги толзорга урди. Уят, миннатдорлик ва қувонч туйғуси қўшилиб, гўё зўр бир тошқинга айланди-ю, уни ўз оқимига илаштириб кетди.

У на тиззага келган шудгорни сизди, на дарахт шохларидан ёмғирдай тўкилган совуқ томчиларни! Қирнинг ярмига боргандагина ўпкаси томоғига тиқилиб, ерга ағанай кетди.

Пастда, оёқлари остида гўё ҳарир кўкиш пардага ўранган қишлоқ ётарди.

Таниш уйлар, боғлар, кўчалар... Ҳу ана, хароба тепаликнинг шундоқ ёнбошида бувисининг боғи. Ундан хийла берида, тахта кўприкнинг нариги бошида бир-бирига чирмашиб ўсган қўш ёнғоқ.

Қишлоқ болаларининг севимли дарахти, меҳрибон бувилардай сахий бобоёнғоқ! Қанча марта Машраб унинг шохларига миниб қўйинини ёнғоққа тўлдирган, қўллари, оғизларигача қоп-қора бўлиб, унинг тагида ёнғоқ отиб ўйнаган, гоҳ ютиб, гоҳ ютқазиб катта бўлган!...

Кўприкнинг бу юзида ўз ҳовлилари, унинг ёнгинасида Муяссарларнинг боғи, боғнинг этагида, бир ариқ сув оқиб келиб, эгилган жийдалар орасига кириб кетадиган жойида... яна бир севимли дарахт — япроғидан меваси кўп бўладиган кекса шотут кўринади.

Қанча марта Машраб билан Муяссар бу тут тагида ўтириб, Барно билан Зебохонга оқиб келадиган олмаларни бирга тутиб ейишган, йигитларнинг исмлари ўйилган жойларини карс-карс тишлаб, ўзларига ёқмаган поччаларни «ўлдиришган» эди!..

Ана, лайлак уя қўйган оқ терак! Четлари қамиш билан қопланган тўғон, худди илк баҳордагидай кўм-кўк бўлиб яшнаб ётган кенг сой!..

Баҳорда Муяссар билан бирга ялпиз терган, бирга копток ўйнаган, илк муҳаббатига шоҳид бўлган, ўн саккиз баҳори ўтган... йўқ, нега ўн саккиз бўларкан,

ўн етти йил умри ўтган гўзал сой, киндик қони тўкилган она тупроқ!

Йўқ, Машраб ёшини ўзгартириб, фронтга кетаётганидан ўкинмайди, сира ўкинмайди! Фақат кўнглининг бир четида қандайдир ҳазин туйғулар секин тебранадди. Видолашув туйғулари, болаликдан қон-қонига сингиб кетган севимли қишлоқ билан, муштипар она, меҳрибон буви, қалбида илк севги уйғотган ажойиб қиз билан хайрлашув туйғулари бу! Бу туйғулар, ўз ихтиёрига қарши хаёлида ғамгин ўйлар уйғотади. Бу азиз қишлоққа қайтиб келиш насиб бўлармикин — бўлмасмикин? Бу ям-яшил сойда, оқ терак соясида, тўғон бўйида чалқанча ётиб юлдузларни сайр этиш, Муяссарнинг йўлига тикилиб орзиқиб кутиш, она табассумини кўриш, бувисининг айланиб-ўргилишларини эшитиш насиб бўладими, ёки... ёки тунов кунги қозоқ йиғит айтмоқчи, бир кўролмай олис юртларда ўлиб кетадими?

Йўқ, яхшиси буни ўйламаслик керак! Ундан кўра... Наҳот Муяссар билан кўриша олмаса? Наҳот у кечаги нарсага аччиқ қилиб ҳатто хайрлашишга ҳам келмаса?

Машраб ҳарир кўк туман орасига чўма бошлаган қишлоққа сўнг марта кўз ташлади-да ўрнидан турди.

Муяссарларнинг боғи ёнида, ёзда шафтоли қоқаётганида кўрган жойида, бир зум тўхтаб синчиклаб қаради. Муяссардан яна дарак бўлмагач, секин боғ оралаб, ўз ҳовлиларига ўтган ҳам эди, айвонда ойиси билан гаплашиб турган Шириной тез юриб олдига келди.

— Қаёқларда юрибсан ўзинг? — деди Шириной сал жеркинқираб. — Кечадан бери қорангни кўрсатмайсан.— Улиб бўлдигу пойлайвериб!

Машраб юраги жиз этиб, ойисига қараганди, Гулсум опа кулимсираб, ёнига келди.

— Суюнчи бер, болам. Дўстинг келди, Кўчқор келди...

— Қачон? — Машраб юраги гуп-гуп уриб, уйга толпинди-ю, ойиси бошини чайқаганини кўриб, тўхтади.

— Қўй, болам, охирги кеча ота-бола бир тўйиб гаплашсин... Мен ҳам сен билан бир гаплашсам девдиму..., — Гулсум опа ғамгин кулимсиради.— Майли, Ширинойнинг гапи муҳимроқ ўхшайди. Аввал бунинг ишини битказа қол, болам...

Машраб ойисининг юзига қарашга уялиб, Ширинойга тикилди. Шириной муғамбирона жилмайди.

— Юр, кутавериб кўзлари тўрт бўлди, бечора!

Мана, ўн йиллаб дийдор кўришиш ишқиди ёнган ота-бола, ниҳоят мурод-мақсадларига етди...

Ота!.. Бу сўзнинг қадрини болалиги етимликда ўтган, бошини эркак кишининг меҳрибон ва кучли қўллари силамаган ўғил болаларгина билади, дейишади, Лекин Қўчқор, балки кичкиналигида олов бўлгани учундир, отасининг йўқлигини унча билмаган эди. Буни у анча улгайганда, ўшандаям отасининг доврўғини, унинг мардлиги ва довжораклиги ҳақидаги гапларни эшитганда тушунган, тушунгану, қалбида ғурур аралаш аламли бир туғён кўтарилган эди. Чунки ҳар сафар дадаси ҳақида ўйлаганда кўз олдига ойисининг мунгли чеҳраси келарди-ю, кўнглидан: «Нега у яхши бўлса ойимларни бу номарднинг чангалидан қутқариб олмади»; деган фикр ўтарди. Фақат фронтдан бўлакча бир меҳр билан йўғирилган маънос хатлар кела бошлагандан кейингина юрагидаги музлар эриган эди.

Эсида бор, бултур кузда дадаси келиб кетгандан кейин бир кун Машраб унга «Сўна» деган роман берди.

Китобга унча ихлоси йўқ Қўчқор бу романи бир кечадаёқ мижду қоқмай ўқиб чиққан, ўшандан бери отаси тўғрисида ўйласа, кўз олдига негандир Артур билан Монтанеллининг учрашуви келар, назарида, уларнинг учрашуви ҳам худди шундай бўларди. Лекин бугун Қўчқор отасини кўрганда тортинчоқликданми ёки, аксинча, йнгитлик ғурурими, уни қаттиқ қучоқлашга ҳалақит берди, фақат отаси уни бағрига босаркан, қўллари титраб, «қулт» ютганини кўргандагина юрагига чўр теккандай «жаз» этиб кўнгли эриб кетди. У ҳам отасини қаттиқ қучоқламоқчи эди, лекин шу пайт, Қилич кўз ёшидан хижолат бўлгандай йўталиб, уни қўйиб юборди-да, деразанинг олдидаги табуреткага бориб ўтирди, Қўчқор эса, Машрабнинг каравотига суянди.

Улар бир-бирларига тез-тез қарашар, лекин кўзлари учрашиши билан, дарҳол олиб қочишарди.

Йўқ, Қўчқор янглишмади! Отаси у тасаввур этганидан ҳам келишган, мард, энг муҳими — чинакам қаҳрамон эди! Фақат қиров кўнган сочлари ва кўзларининг атрофидаги ажинлари отасини сал қарироқ ва аллақандай ғамгин қилиб кўрсатарди.

Қилич чиндан ҳам ғамгин эди. У ўғлини узоқдан қўргандаёқ яна дил-дилидан ҳис этди.— Қўчқор, гарчи у кутганидан сал бошқачароқ, қандайдир чапанироқ кўринса ҳам, унинг ўзгинаси эди!

Қўчқор ялангтўш кучли қомати, қорайиб кетган шиддатли юзи ва кулимсираб турган кўк-сарғиш кўзларидан тортиб, кенг одим ташлашларигача баайни Қиличнинг ўзгинаси, тўғрироғи, бунинг ҳаммасида унга ҳушқеиб тушадиган алланима бор эди. Ҳатто кўришаётганларида саросимага тушганини билдирмаслик учун қовоғини солиб туриши ҳам Қиличнинг ўзига ўхшарди.

Бунинг ҳаммаси қўшилди-ю, Қилич юраги илгари ҳеч қачон ҳис этмаган илиқ бир меҳрга тўлиб, кўзи беихтиёр намланди. Айни замонда миясида аламли бир фикр чақнаб вужудини қақшатиб юборди:

«Наҳот ёлғиз фарзандини кўришни шунча орзу қилсаю, бу орзуга зўрға етганида дийдорига тўймасдан яна ажрашса?»

Қилич ўрнидан туриб, уйни бир айланиб чиқди, ўғли билан гаплашишдан ҳам кўра унинг овозини эшитиш учун:

— Қизча нима бўлди? — деб сўради.

— Қизчани Тошкентга олиб бориб поездга солиб юбордим.

Қилич яна юраги «лов» этди: ўғлининг дўриллоқ овози ҳам унга ўз ёшлигини эслатди!

У юришдан тўхтаб, зимдан Қўчқорга кўз ташлади.

— Ҳозир сенга нима дейишимни ҳам билмай қолдим, ўғлим, — деди секин. — Хатларингда кўп яхши гаплар айтибсан. Раҳмат. Аммо... мен сенинг олдингда гуноҳкорман, болам. Ҳар нима бўлганда ҳам мен сени бу ифлос одамнинг қўлида қолдирмаслигим керак эди.

— Мени кўяверинг, дада! — Қўчқор кескин гапирганини пайқаб қолиб, бошини эгди. — Умуман, энди бу гапларнинг кераги йўқ. Мен ҳаммасига тушуниб турибман. Сиз фақат бир нарсани билиб қўйинг, дада: ойимлар ҳам бахтиёр эмаслар. У киши ҳам юраклари ғам-ҳасратга тўла.

— Биламан, ўғлим. Илож қанча? Мен ҳам бунини бу нокасни кўргандан кейин тушундим.

Қилич чуқур энтикиб, ўйланиб қолди.

— Билмадим, — деди Қўчқор. — Мен кетяпман. Энди ойимнинг аҳволи нима бўлади, — ҳайронман!

Уртага узоқ жимлик чўкди.

— Майли, бир йўлини қидириб кўрармиз, — деди Қилич, ниҳоят. — Лекин сен...

У тўсатдан юраги қаттиқ санчиганини сезиб, қўлини кўксига қўйди, кўзини юмиб анча турди, сўнг, чуқур нафас олиб, ҳазин кулимсиради:

— Бу қандоқ бўлди, кўришмасдан туриб яна ажрашадиган бўлдигу, ўғлим?

Бу ғамгин табассум гўё музга тушган бир нурдай ўртадаги ётсирашни тамом тарқатиб юборди.

— Ажралиш лозим экан, ажраламиз-да, дада.— Қўчқор кулди! — Уруш!

— Ҳа, уруш!

Қилич қўлларини орқасига қилиб, меҳмонхонанинг у бошидан-бу бошига бориб келди.

Ажабо: на фронтга кетаётганида, на эскадрони билан душманнинг орқасига, Дон даштларига ўтиб, олов орасида юрган пайтларида қўрқув нималигини билмаган одам, у ҳозир бу қийинчиликлар ўглининг бошига тушишини ўйлаганда юраги без-без қиларди... Ё булар запас полкка тушиб, бир-икки ой ҳарбий техникани ўргангунча уруш тугаб қолармикин? Йўқ, уруш тугашига ҳали анча бор... Лекин нима қилиш керак? У ҳозир ўғлига нима маслаҳат бериши мумкин? Зотан, ҳеч нарсани писанд қилмай, кулимсираб ўтирган бу йигит маслаҳатга муҳтожми ўзи?

Қилич боя уни биринчи марта кўрган маҳалдаёқ кўпдан бери кўнглида тугиб юрган гапларини айтиб ўтиришнинг ҳожати йўқлигини тушунди: бу йигит на бировга гина сақлар, на отанинг кечирим сўрашига муҳтож эди!..

— Билмадим энди, сенга бирор ёрдамим тегадими, йўқми?

— Ёрдам,— деди Қўчқор.— Менга ҳеч қандай ёрдам керак эмас, дада. Юртга келган улуғ тўй. Бошқалар нима бўлса, мен ҳам шу-да!

У қўлини силтаб кулди.

— Мендан кўнглингиз тўқ бўлсин, дада: бош омон бўлса, бир гап бўлар. Сиз... ўзингиз...— Қўчқор отасининг дока ўралган бўйнига қаради. — Яна ўша илгариги ишингизга кетмоқчимисиз?

Қилич унинг гапни буриш учун шундай деганини сездди.

— Тўғрисини айтсам, ўша томонларга кетмоқчи эдим, аммо қишлоқдаги баъзи гапларни эшитиб шу ерда қолишга қарор қилдим.

— Ростданми?

— Ҳа энди... баъзи йигитлар курашдан чарчагандан кейин нима қиламиз? Курашни давом эттириш керакми ахир?

— О! — хушнуд деди Қўчқор. — Курашдан чарчаган ким? Бизми?

— Билмадим энди?

— О! — деди яна Қўчқор.

Унга отасининг ҳазили, айниқса бир қарашда жуда шиддатли ва аллақандай ўйчан кўринган бу одам билан дўстларча кулишиб, гаплашиш мумкинлиги жуда ҳушқиб тушди.

— Майли! — танқидингиз ноҳақ бўлсаям — қабул қилдик. Аммо сизга ҳам битта маслаҳат!

— Хўш? — деди Қилич ва ўғлига тикилди.

Фақат тенгқурлар ва кўнгли яқин кишилар орасидагина бўладиган бу ҳазил-мутойиба унга ҳам жуда ёқар, шу топда у ўғлидан дил-дилидан миннатдор эди.

— Маслаҳат шуки, ўзлариям эҳтиёт бўлсалар. Бу ерда фош қилган сайин зўраядиган... урса қўпарлар бор.

— Урса қўпарлар ким? Эртөөв билан Чавандозми?

— Шулар-да, албатта!

Қилич кулимсираган кўзларини ўғлидан узмай:

— Халқимизда «Осилсанг баланд дорга осил», деган гап бор, — деди. — Биз ҳам олишгандан кейин ўшанақа урса қўпарлар билан олишамиз-да, ўғлим? Яна шуни ҳам айтиб қўйай: эрта-индин бу номардларнинг иши райкомда, лозим бўлса обкомда кўрилади! Мақтаниб айтай — даданг энди уларни йиқитмагунча қўймайди, болам.

Қўчқор, азбаройи қойил қолганидан ўрнидан туриб кетди, у отасининг қўлини сиқмоқчи эди, шу пайт эшик тақиллаб, меҳмонхонага Гулсум опа кирди.

— Гапнинг белига тепмадимми?

— Йўқ, йўқ, келинг, — деди Қилич.

Қўчқор кўзлари ўйнаб хитоб қилди:

— Девона келдими? Соғиниб қолдигу, опажон!

— Девона келди-ю, бироқ ойисидан ҳам азизроқ бир одам бор экан. Ушанга кетди.

— Шунақами?

— Майли. Йигит бўпти. Мендан ҳам азиз одам топилипти. Шунгаям шукур.— Гулсум опа кулимсираб ер остидан Қиличга қаради.

— Фотима келди. Сени кўрмоқчи, Қўчқор.

Бир лаҳза ғалати жимлик чўкди.

— Сиз чиқмайсизми, Қилич?— деди Гулсум опа.

— Мен...— Қилич пешанасини ишқалаб, йўталди.— Йўқ, мен ҳозир учрашмаганим маъқулдир?

— Майли, ўзингиз биласиз. Сен чиқарсан, Қўчқоржон.

— Ҳозир, ҳозир,— шошиб деди Қўчқор ва отасига қаради.

Қилич ҳамон пешанасини ишқалаб ер остидан ўғлига тикилиб турар, чеҳрасидаги бояги майин табассум сўнган, кўзларининг, лабларининг четида чуқур чизиқлар пайдо бўлган эди.

— Ҳа, сен чиқиб гаплаш, кўнглини ол, ўғлим. Аммо мен ҳозир чиқмаганим маъқул, кечирасан, ўғлим. Кейин бир пайти келар...

У иккала қўлини Қўчқорнинг елкасига қўйди ва тўсатдан овози титраб:

— Сен... жуда яхши йигит бўпсан,— деди.— Афсуски, биз кеч топишдик. Айб сенда эмас, менда, албатта. Қўчқор тирноқларигача жимирлаб:

— Бу гапнинг кераги йўқ, дада,— деди ва қилт этиб ютиниб, қўшимча қилди:

— Мен... сиздай бўлишни орзу қилардим, дада!

Ота-бола, гўё узоқ айрилиқдан кейин кўришган икки дўст, икки тенгдошдай, қаттиқ қучоқлашдилар.

9

— Менга қара, Муяссар. Нега бундай қиласан? Нега қарамайсан?

— Чунки... мен сиздан кўрқаман.

— Қачондан бери мени «сиз»лайдиган бўлдинг?

— Сиз эр этиб, маст бўлиш одатларини чиқарганингиздан бери.

Машраб жавоб тополмай қизнинг озғин бўйнидаги майин соч толаларига тикилганича жим қолди.

Муяссар боя Машраб кирганда қандай бўлса шундай — кўкрагига ташлаган бир ўрим сочини ўйнаб, деразадан ташқарига, зимзиё бўшликка тикилиб турибди.

Эгнида қора атлас кўйлак билан хипча белни нафис қучган бархит нимча, бошида чехрасига ярашиб тушадиган ҳарир қизил дурра, қиз илгаригидан ҳам нозик кўринарди. Машраб, агар истаса, шундоқ белидан қучиб, ўзига қаратиб олиши мумкин. Лекин у қучоқлашга журъат этолмади, вужудини чулғаб олган қандайдир илиқ бир титроққа бўйсуниб, қўлини секин ушлади.

— Ахир... мен эрталаб кетяпман-ку, Муяс...

— Кетсангиз... мениям бирга олиб кетинг,— деди қиз.

— Қаёқдаги гапларни айтасан-а!

— Нега қаёқдаги бўларкан. Ана опам, мана сен...

— Мен бошқа гап!

— Бошқа гап! Сен кетиб мен... Мен...,— қизнинг овозидаги бутун ноз ва ўйноқилик тўсатдан юрагидан қайнаб чиққан аламли нидо билан алмашди.— Сен кетиб, мен нима қиламан бу ерда!— аранг дея олди у ва юзини кафтлари билан босиб йиғлаб юборди.

Машраб тўсатдан ўзини катта одам ҳис қилиб, қизни ўзига қаратди, кичкина иссиқ қўлларидан ушлаб бир зум ёш тўла мулойим кўзларига тикилди.

Машраб бу сўлим чехрани, доим париллаб турадиган бу қўй кўзларининг ҳар бир кипригигача биламан, деб ўйларди, йўқ, ҳаммаси бекор экан. Ловуллаб ёнган бу узунчоқ озғин чехра у ўйлагандан ҳам мулойим, четларида кулгичлари ўйнаган лаблар яна ҳам нафис эди! Ёш тўла кўзлар эса гўё аллақандай чексиз меҳрга, алам ва садоқат нурларига тўла тиниқ бир чашмага ўхшарди.

— Муяссар, севгим, жонгинам!— деди Машраб. Қиз кўз ёши аралаш жилмайди. Жилмайганда юзи гўё ёмғир билан ювилган осмондай ярқираб кетди-ю, Машраб уни кўксига босиб, иссиқ лабларидан ўпди, ёш тўла кўзларидан, чаккасидаги кулгичларидан ўпди.

Қиз бурунгидай чўчимади, ўзини олиб қочмади ҳам. У кўзларини юмиб, кулчадай қизиган юзини йигитнинг юзига босди. Фақат кўз ёшлари тўхтамас, киприклари орасидан оқиб чиққан илиқ томчилар худди тиниқ ойнада тирқираб оққан ёмғир томчиларидай лабларининг чуқурчаларига тушар, иягидан бўйнига қуюларди...

...Ҳали висол орзуси, ҳижрон доғларига тўла ойлар, йиллар ўтади. Қизнинг лабларига қуйилган бу шаффоф томчилар аламли кўз ёшларига айланади. Машраб эса, ёлкасида гоҳ милтиқ, гоҳ зилдай пулемёт, оғир ва узоқ походларда вазмин одимлаб, совуқ окопларда ётиб ви-

сол орзусида ёнади, ҳеч бир изтироб бовар келолмайди-
ган ҳижрон алаmidан тўлғанади... Лекин ҳозир, кўксиди
қизнинг патир-путур қилган юрагини ҳис этаркан, унинг
қўш олмадай қаттиқ ва нафис кўкраклари вужудини
чўғдай куйдираркан, у гўё юлдузлар оламида парвоз
қилади!

Сўнгги пайтларда хаёлидан чиқмаган оғир ўйлари,
чеккан ғуссалари — ҳаммаси бекор, ҳаммаси майда ва
арзимас бир нарса бўлиб қолган. Шу топда Машраб бу
кенг жаҳонда энг кучли, энг довурак, энг келишган ва
энг бахтиёр йигит эди. Ажабо: у шундай пок, гўзал, ақл-
ли қизнинг қалбини ўзига шайдо қилади-ю, яна нимага
изтироб чекади, бундан аъло яна нимани орзу қилади...

— Сен кетиб... Мен нима қиламан дейсанми, Муяс?
Илгаригидай қишлоқни тўлдириб, оловдай ёниб юрасан.
Менинг йўқлигимни билдирмайсан.

— Қошки сенинг ўрнингни босиш мумкин бўлса?

— Мумкин, Муяс, мен сенга ишонаман.

— Мен бўлсам... Қўрқаман. Сен ўзингни оловгаям
урасан, сувгаям.

— Бўлмасам... Едгорбекдай қочиб юрганим яхшими?

— Йўқ, ҳар нечук эҳтиёт бўл!

— Сен ҳам.

— Мени бўри ермиди?

— Уйингда сени егиси келган бўрилар йўқми?

— Бор бўлсаям қўрқмайман. Мактабдан кейин
ўқишга кетаман. Опамлардай «ТошМИ»га кираман.—
Майлими?

— Майли, фақат битта шартим бор.

— Айт.

— Мени унутмайсан...

— Нима қиласан буни айтиб?

— Эсингдами... «Мени кутгил ва мен қайтарман...»

— Уқи! Яна ўқи!

...Мени кутгил ва мен қайтарман,
Улимларни қолдириб доғда,
Иши ўнгдан кепти десинлар,
Кутмаганлар мени у чоғда.

Қандай омон қолганлигимни
Елғиз сенга айтарман, сирдош,—
Кута олдинг мени сен фақат,
Буюк эди сендаги бардош...

— Қандай яхши шеър экан. Кошки қизлар тилидан ҳам шундай бир шеър бўлса! Ҳозир сенга ўқиб берардим.

— Мен ёзиб юбораман истаган шеърингни!

Машраб унинг кафтини сиқиб, яна кўзларига тикилди, гўё қизнинг чеҳрасидаги ҳар бир чизиги, ҳар биқипригини умрбод эсида сақлаб қолгиси келгандай, узоқ термилиб қаради...

Олдинда турган олис йўлнинг бутун машаққатларидан, изтиробларидан, оғир ҳаёт сафариди ҳали кўп бўрон ва довуллар кутишидан хабарлари йўқ, улар фақат вафо ва садоқат ҳақида гаплашиб, аҳд-паймон қилишиб тонг отдиришди.

Икки қалбнинг иссиқ оғушлари, эҳтиросли бўсалари билан чарогон туюлган узун қиш кечаси бир зумда ўтди-кетди...

* * *

Эрталаб йигитлар йўлга чиқишди. Бутун қишлоқ аҳли уларнинг эсон-омон қайтишларини тилаб, кузатиб қолди.

Тошкент — Туркистон.
1962—1965 йиллар.

На узбекском языке

Адыл Якубов

ТРУДНО БЫТЬ МУЖЧИНОЙ

Роман

Редактор П. Қодиров

Рассом Л. Рябцев
Расмлар редактори П. Мудрак

Техн. редактор Н. Курилова
Корректор Ш. Зухриддинов

Босмахонага берилди 17/III 1966. Босишга рухсат этилди 23/VI 1966. Формати 84x108/32. Босма л. 8,75. Шартли босма л. 15,6. Нашр. л. 15,78. Тиражи 60000. P03751. «Тошкент» бадиий адабиёт нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси 30. Шартнома № 18/65.

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Матбуот Давлат комитетининг 3-босмахонасида 1-қоғозга босилди. Тошкент, Навоий, 30, Заказ 205, Баҳоси 68 т.